

SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM
BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KAR
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI DOKTORI ISKOLA
MODERNKORI PROGRAM

Csősz László

**TETTESEK, SZEMTANÚK, ÁLDOZATOK
A VÉSZKORSZAK JÁSZ-NAGYKUN-SZOLNOK MEGYÉBEN**

Ph.D. értekezés

Témavezetők:

dr. Karsai László egyetemi tanár

dr. Marjanucz László tanszékvezető egyetemi docens

Szeged, 2010

TARTALOM

I. Bevezetés 5

I.1. Előszó 5

I.2. Historiográfia és források 7

I.3. Az értekezés célkitűzése és szerkezete 10

II. Történelmi áttekintés 13

II.1. Az integráció kora (1788-1918) 13

II.2. A kirekesztés évei (1918-1944) 17

II.3. A magyar politikai élet és a zsidókérdés 1944-ben 30

III. A népirtás folyamata 34

III.1. A terep előkészítése: letartóztatások 34

III.2. Rendeletek, elkülönítés, kifosztás 36

III.3. Gettósítás 40

III.4. Gyűjtőtáborok és deportálás 43

IV. Végrehajtók 55

IV.1. A megszálló hatóságok 55

IV.1.1. Szervezet, letartóztatások 55

IV.1.2. A német hadsereg rablásai 62

IV.1.3. Gettósítás és deportálás 65

IV.2. A magyar közigazgatás 69

IV.2.1. A vidéki közigazgatás a megszállás után 69

IV.2.2. A gettósítás végrehajtása 74

IV.3.3. Jász-Nagykun-Szolnok vármegye esete 82

IV.3. A magyar rendvédelem 100

IV.3.1. Rendőrök 102

IV.3.2. Csendőrök 106

V. Szemtanúk 111

V.1. Definíciós problémák 111

V.2. A kollaboráció feltételrendszere 113

V.3. Civil végrehajtók 118

V.4. Önkéntes kollaboránsok 121

Sajtó és propaganda 123

V.5. Gettók és közvélemény 125

V.6. Kérvényezők és fosztogatók 130

V.7. Mentők és támogatók 135

Szolidaritás és vagyonmentés 136

Embermentés 138

V.8. Következmények 139

VI. Áldozatok 140

VI.1. Ismeretek és reakciók 140

VI.2. A gettók „társadalma” 146

VI.3. Zsidó Tanácsok 150

VII. Epilógus 155

VIII. Források és rövidítések jegyzéke 163

IX. Irodalomjegyzék 165

Köszönetnyilvánítás

Munkánkat az elmúlt közel másfél évtizedben számos intézmény és magánszemély segítette, nélkülük ez a disszertáció sem születhetett volna meg. A témával kapcsolatos tanulmányainkat és kutatásainkat támogatta a Yad Vashem Archives (Jeruzsálem, 1997 óta), az OKM Köztársasági Ösztöndíja (1996-1999), a J. and O. Winter Fund (New York, 1997-99), a Soros Alapítvány (CEU, 1999-2000), az Országos Tudományos Kutatási Alap (2003-2006, T 043604), a SZTE Doktori Iskolájának ösztöndíja (2001-2004) és a United States Holocaust Memorial Museum kutatói ösztöndíja (Charles H. Revson Foundation Fellowship, 2007). Önzetlenül és fáradhatatlanul segítő tanáraink, kollégáink és barátaink hosszú névsorát munkánk publikált változatában kívánjuk felsorolni, ezért itt és most csak összefoglalóan emlékezünk meg róluk. Köszönetet mondunk témavezetőinknek, a SZTE Történeti Intézet és a Történelemtudományi Doktori Iskola tanárainak, a munkánkat nem csupán az anyagok gondos előkészítésével, de értékes szakmai tanácsokkal is segítő levéltárosoknak, a Holokauszt Emlékközpontban dolgozó kollégáinknak valamint történész pályatársainknak. Hálával gondolunk azokra a holokauszt-túlélőkre, akik interjúalanyként és személyes anyagaikkal is elősegítették munkánkat. Sokan közülük nincsenek már közöttünk. Dolgozatunkat az ő emlékükhöz ajánljuk.

I. Bevezetés

I.1. Előszó

A megyei levéltárakban végzett forrásfeltáró munkánkat a jeruzsálemi Yad Vashem Archives magyarországi kutatócsoportjának tagjaként 1997-ben kezdtük el, Karsai László és Molnár Judit szakmai irányítása alatt. A szolnoki, debreceni és nyíregyházai levéltárakban végzett alapkutatásainkat a későbbiekben kiegészítettük a fővárosi levéltárakban és más közgyűjteményekben áttekintett forrásokkal (Magyar Zsidó Levéltár, Magyar Országos Levéltár, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Budapest Főváros Levéltára) és külföldön (az Egyesült Államokban, Izraelben és Svédországban) folytatott kutatásokkal.

Értekezésünk egy nagyobb terjedelmű vállalkozás része, amelynek célja a zsidó közösségek genezisének és történetének feltárása az 1876-ban Jász-Nagykun-Szolnok néven egyesített történeti régiók (a Jászság, a Nagykunság és Külső-Szolnok vármegye) területén. Elemzésünk középpontjában az együttélés, tehát a zsidóság és a befogadó közeg kölcsönhatásának, kapcsolatrendszerének, konfliktusainak bemutatása áll. Terjedelmi korlátok miatt értekezésünk fókuszába a több mint másfél évszázados integrációs folyamat végpontját helyeztük: a vészkorszakot, annak közvetlen előzményeivel és következményeivel, amely felszámolta a csoportszintű együttélés kereteit és egy generációnyi időtartamon belül a zsidó közösségek eltűnéséhez vezetett.¹

Megközelítésünk abból a meggyőződésből indul ki, hogy egy település vagy régió újkori és modern kori történelme behatóbban nem ismerhető meg a zsidóság, mint sajátos helyzetű társadalmi csoport modernizációs szerepére, integrációs sajátosságaira vonatkozó alapos vizsgálódások nélkül. Természetesen ennek fordítottja is igaz: egy adott régió, település zsidóságának „életrajza” csakis a lokális történelem szoros kontextusában értelmezhető és érthető meg. A zsidóság története nem sajátos egzotikuma, hanem integráns része egy adott térség, település történetének. Ez éppúgy érvényes az együttélés folyamatát megszakító 1944-es katasztrófára, amelynek beillesztése a helytörténet narratívájába (elsősorban a kollektív társadalmi felelősség lezáratlan kérdése miatt) különösen nehéz és összetett, de vélekedésünk szerint nélkülözhetetlen feladat.

---

¹ Itt jegyezzük meg, hogy a vészkorszak és holokauszt szavakat a disszertációban szinonimaként használjuk. Ugyanakkor a magyar kifejezést alkalmasabbnak tartjuk a zsidóság tragédiájának megjelölésére, mint a világszerte elterjedt görög eredetű szót, amely közismerten teljesen eltérő (pozitív) jelentéstartalmat hordoz és ezért számos értelmezési és asszociációs problémát vet fel. ([Istennek felajánlott] égő áldozat).

A magyar kollektív emlékezetben és oktatásban két évtized erőfeszítései ellenére továbbra is dominánsnak tekinthető az a nézet, amely a megszállókra és maroknyi „nyilas csatlósukra”, „magyar nácikra” hárítaná a felelősséget több mint négyszázezer magyar állampolgár a történelemben példátlan sebességű és hatékonyságú deportálásáért. A tragikus „rekord” ugyanis, mint azt az elmúlt két-három évtizedben számos szakmunka és publicisztika igyekezett tudatosítani, a nagyrészt helyén maradt magyar államgépezet, valamint az általa mozgósított civilek, köztük vasutasok, egészségügyi dolgozók, iparosok, tanárok, leventék, legalább két-háromszázezer ember zömében gyors és szolgálatkész kötelességteljesítésének eredménye volt. Ezen a globális képen belül azonban politikai nézetek, attitűdök, egyéni magatartásformák széles skálája bontakozik ki. A helyi és egyéni esetek gazdag forrásbázisra támaszkodó, komparatív és interdiszciplináris vizsgálata lehetőséget adhat a mélyebb rétegek feltárására, ezáltal a „végső megoldásban” játszott magyar szereppel és felelősséggel kapcsolatos kép bővítésére, árnyalására.

A hely- és mikrotörténelmi megközelítések különösen az elmúlt két évtizedben kerültek a nemzetközi holokauszt-kutatás fókuszába.² A tág forrásbázisra támaszkodó, komplex és mélyreható mikrotörténelmi vizsgálatok (megye-, település-, család- és intézménytörténetek) haszna és jelentősége több irányú. A tényanyag feltárása hozzájárulhat az emlékezés szimbolikus aktusaihoz és végső soron ahhoz, hogy a zsidóság ismét része lehessen a közösségek emlékezetének, amelyek a vészorszak tragédiájával és a zsidók emlékével együtt múltjuk egyik fontos alkotóelemét is szinte maradéktalanul „elfelejtették”. A helytörténelmi megközelítés az oktatásban is kulcsszerepet játszhat, hiszen a lakóhely ismert közegében, konkrét sorsokon és helyszíneken keresztül felidézett események megkönnyítik a tragédia megértését, feldolgozását. A vészorszak, a 20. század botránya, a modern európai kultúra és társadalom referenciapontja az általános erkölcsi tanulságok mellett a lakóhely, a régió magyar kultúrájának, társadalmának pótolhatatlan veszteségeként mutatható be a legérzékletesebben és leghatásosabban.³

Nem utolsósorban, a történettudomány szempontjából is becsesek a megyei levéltárak anyagára és más helyi forráskutatásokra támaszkodó munkák. A helytörténet nem csupán adatszerűen, új forráscsoportok bevonásával, de más nézőpontú interpretációival (a speciálistól az általános felé, egyénitől a közösségi, a helyitől az országos/nemzetközi szint felé haladva) is jelentősen gazdagítja az általános, országos

---

² A helytörténelmi megközelítést alkalmazó korai munkákra lásd például: Arad 1981, Spector 1990. Az elmúlt évtized nagy mennyiségű publikációjából csak néhány fontosabb angol nyelvű munkára utalunk: Herbert 2000, Gross 2002, Lehmann 2002, Redlich 2002, Bender 2008, Bauer 2009.

³ Az ilyen megközelítésű oktatási segédkönyvekre az egyik legszínvonalasabb példa: Pásztor 2003.

horizontú kutatások eredményeit. Ezzel hozzájárulhat eddigi ismereteink továbbfejlesztéséhez, kritikájához, a meglévő tévhitek eloszlatásához. Közelebb vihet olyan alapkérdések megválaszolásához, amelyekkel kapcsolatban korántsem beszélhetünk egységes álláspontról, tudományos konszenzusról. Ezek közé tartozik például esetünkben a megszálló és a magyar hatóságok szerepe és viszonya, a társadalom egyes rétegeinek, speciális csoportjainak mozgástere és felelőssége, az üldözöttek magatartása és lehetőségei, valamint az 1945 utáni időszak problémái.

1.2. Historiográfia és források

Randolph L. Braham szintézise a magyarországi vészkorszak történetéről már első kiadásának megjelenésekor (1981) feladta a leckét a magyar történészeknek.⁴ Az amerikai professzor elsősorban külhoni archívumokban végzett alapkutatásaira valamint feldolgozásokra építette elemzését, ezzel eleve kijelölte a feladatot: a magyar levéltárakban található, nagyrészt feldolgozatlan források alapján kell kiegészíteni, alátámasztani, szükség esetén korrigálni az addigi szakirodalom és a nagymonográfia megállapításait. Ez a cél aktuális maradt a munka javított és bővített második kiadásának megjelenése (1994) után is.⁵

A rendszerváltozás után a téma megszabadult ideológiai kötöttségeitől, és a források zöme szabadon kutathatóvá vált. A magyar-zsidó közös történelem vizsgálata, beleértve a holokausztot, az elmúlt húsz évben a legtöbbet kutatott témák egyikévé vált. A tárgykörben született társadalomtudományi és szépirodalmi publikációk egy kisebb könyvtárat megtöltenének. Ma (2010) már aligha van jelentősebb település Magyarországon, ahol az ottani zsidóság sorsáról ne jelent volna meg legalább egy könyv, tanulmány vagy visszaemlékezés.⁶ A feldolgozások színvonala ugyanakkor rendkívül egyenlőtlen. A legnehezebb feladat a helytörténészek számára talán az összehasonlító szemléletet nélkülöző partikularitás és a túlzottan általános, a korábbi kutatások eredményeit megismétlő szemlélet közötti középút megtalálása. A történettudományi feldolgozások, település és megyetörténetek csekély része a nemzetközi, vagy akár csak a hazai kutatások kontextusába illeszkedő, széles forrásbázisra támaszkodó, kritikai szemléletű munka.⁷ Kevés szerző kísérelte meg azzal, hogy szélesebb forrásbázisra,

---

⁴ Braham 1981, magyarul: Braham 1988, magyarországi fogadtatásáról lásd: Ránki 1982.

⁵ Braham 1994, magyarul: Braham 1997.

⁶ A helytörténeti publikációk legteljesebb felsorolását lásd: Braham 2001, Braham – Bock 2008.

⁷ Molnár 1995, Berkes 1996, Vági 2002, Tibori Szabó 2004, Urbancsok 2004, Lőwy 2005, Simko – Végső 2007. Lásd még a *História* tematikus számát (2004. 2-3. sz.)

elmélyültebb levéltári kutatásra alapozva továbbfejlessze, esetleg vitatkozzon az eddigi szakirodalom értelmezéseivel. Ennél is ritkábbak a kísérletek eltérő diszciplínák bevonására.⁸

Jelentős előrelépés történt a források feltárása és közzététele terén. Országos horizontú vállalkozások (többek között a Yad Vashem magyarországi kutatócsoportjának tevékenysége) mellett helyi érdekű projektek is folytak és folynak. Utóbbiak eredményei közül terjedelmében és színvonalában is kiemelkedik a Nógrád megyei vészkorszak történetéről készült forráskiadvány és adattár.⁹ Jelentős forráskiadványok és kísérő tanulmányok jelentek meg a holokausztról Zala, Békés, Vas és Szabolcs megyékben is.¹⁰ Elkészült a holokauszt történetének megyénkénti enciklopédikus összefoglalása, amely egyenlőtlen szakmai színvonala ellenére az eddigi publikációk eredményeinek foglalata, egyben támogatást és ösztönzést jelent a helyi feldolgozások folytatásához.¹¹

Szolnok megyében az 1990-ig megjelent várostörténetekben és más publikációkban legfeljebb néhány sorban emlékeztek meg a zsidó közösségekről.¹² A zsidóüldözések tényeiről a rendszerszintű elhallgatás miatt legfeljebb annyit közöltek, hogy a zsidókat a német megszállás után elhurcolták. A rendszerváltozás után a téma elvben megszabadult ideológiai kötöttségeitől, de ez nem jelentett számottevő áttörést. Monografikus igényű feldolgozás a megyei magyar-zsidó együttélésekről azóta sem született. A legnagyobb figyelem 1999-ben, a szolnoki nagy zsinagóga centenáriuma irányult a témára, ekkor helyi kötődésű történészek kisebb terjedelmű cikkeket szenteltek a zsidóság történetének.¹³ A témához való viszonyulást jelzi, hogy a 2006-ban megjelent, népszerűsítő célú megyetörténetben egyetlen bekezdés szól a zsidókról, ezen belül a deportálás a háború utáni kitelepítésekkel azonos súlyú eseményként említetik.¹⁴ Több zsidó közösség történetének feldolgozására történtek váltakozó színvonalú, többnyire vázlatos kísérletek, az elsődleges forrásokra támaszkodó tanulmányok száma csekély.¹⁵

Dolgozatunk túlnyomórészt levéltári alapkutatásokra épül. A legnagyobb forráscsoportot a Jász-Nagykun-Szolnok megyei közigazgatás 1938-1945 között

---

⁸ Ezen a téren a leginkább figyelemreméltó próbálkozások Tim Cole brit történész nevéhez fűződnek, aki a történelmi földrajz és a társadalmi nemek kutatása (*gender studies*) perspektívájából közelítette meg a magyarországi holokauszt problémáját. Cole 2003, Cole 2006.

⁹ Szederjesi – Tyekvicska 2006.

¹⁰ Németh – Paks 2004, K. Cseh 2001, Mayer 1994, Balázs – Katona 2001, Nagy 2004.

¹¹ Braham – Tibori Szabó 2007.

¹² Tóth et. al. 1980, Botka et. al. 1989, Kaposvári 1975., Bodoki Fodor 1978, Gaál 1978, Kormos 1967.

¹³ *Jászokunk*, XLV. évf. (1999) 2. sz.

¹⁴ Szabó 2006, 211. o.

¹⁵ Berényi 2001, Pozsgai – Víg 2004, Papp 2008, Csősz 2000, Csősz 2006.

keletkezett iratai jelentették, amelyet maradéktalanul áttekintettünk, beleértve a vármegyei adminisztráció, a városok, járások, nagyobb községek és más állami szervek (Pénzügyigazgatóság, Vitézi Szék) iratanyagát. Jász-Nagykun-Szolnok vármegye közigazgatási irataival különösen mostohán bánt a történelem. Teljesen megsemmisültek (szovjet tűzérési találat következtében, 1956-ban Budapesten) az 1938-1944 között keletkezett főispáni és az 1941-1944-es alispáni iratok, valamint (egy kivétellel) a főszolgabírói hivatalok közel teljes anyaga. Elpusztult egyes városok levéltára is, olykor szándékos iratmegsemmisítés következményeként. Karcag város teljes levéltárát például a Rákosi-rezsim félig írástudatlan helyi tisztviselői 1950-ben papírhulladékként kétezer forintért eladták. A központi igazgatás iratainak hiányát a városok és községek valamint a központi közigazgatás irataiból igyekeztünk rekonstruálni. Mint arra fentebb utaltunk, a folyamat teljes áttekintésének szándéka, de az összehasonlító nézőpont is szükségessé tette, hogy a szomszédos törvényhatóságok levéltáraiban (elsősorban a Hajdú-Bihar Megyei Levéltárban) is végezzünk kiegészítő alapkutatásokat.

Hasonlóképpen hiányosak a magyar rendvédelem iratai. Eddigi ismereteink szerint a Jász-Nagykun-Szolnok vármegye nagy részét magába foglaló VI. (debreceni) csendőrkerület az egyetlen, amelynek maradtak fenn a korszakból iratai, ha igen töredékesen is. A megyei rendőrkapitányságok közül egyedül a túrkeveinek őrződött meg az iratanyaga. A szolnoki zsidó hitközségkerület irattárának túlnyomó része szintén elpusztult, adatokat csak az 1945 utáni időszakra szolgáltatathat, fontos források maradtak fenn viszont a budapesti zsidó szervezetek irataiban. A korabeli iratanyag mellett tanulmányoztuk a háború utáni közigazgatás és igazságszolgáltatás dokumentumait, különös tekintettel a közigazgatási tisztviselők és más állami alkalmazottak, rendőrök és csendőrök népbírói peranyagaira, népügyészési és igazoló bizottsági vizsgálati irataira. A tanúvallomások, tárgyalási jegyzőkönyvek, igazoló nyilatkozatok használata során természetesen figyelemmel kell lenni megszületésük körülményeire. Ezek nyilvánvalóan a legszubjektívebb kútfők közé tartoznak. Használatuk mindazonáltal megkerülhetetlen, mivel sok eseményről ez az egyetlen rendelkezésünkre álló forrás és azért is, mert az eljárások irataihoz számos esetben csatoltak eredeti iratokat, újságcikkeket, tervrajzokat, fényképeket. A társadalmi közeg megvilágításához a teljesség szándékával áttekintettük az 1944 márciusa és októbere között Jász-Nagykun-Szolnok vármegyében megjelent tizennyolc lapot, de számos környező törvényhatóság sajtóját is (mintegy kéttucatnyi sajtóterméket Békés, Hajdú, Bihar, Szabolcs és Szatmár megyékből).

Az áldozatok perspektívájának bemutatása során az alapvető forrást a korabeli naplók és feljegyzések, az 1945 után írott memoárok, visszaemlékezések és más tanúságtételek (a Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság jegyzőkönyvei, tanúvallomások) valamint az *oral history* kútfők jelentették. A tanúvallomásokat videóra rögzítő nagy projektek magyar és angol nyelvű anyagai mellett magángyűjtemények forrásait (kisebb mértékben saját interjúinkat) is felhasználtuk. Ezek a források páratlan lehetőséget nyújtanak arra, hogy egy sajátos mikrotörténelmi közeget eltérő nézőpontból közelítsünk meg, ezzel az értelmezés olyan rétegeit is feltárva, amelyek a „hagyományos” történetírói módszer számára rejtve maradnak. Események rekonstruálására ezek a források nem, vagy csak más forráscsoportokkal együtt, komplex módszerrel alkalmazhatók.

1.3. Az értekezés célkitűzése és szerkezete

A Jász-Nagykun-Szolnok megyei zsidóság történetére vonatkozó forrásokat feldolgozó munkánk során a közös történelem kezdeteitől annak megszűnéséig (a holokausztig) tartó időkeret átfogó, szintetizáló vizsgálatára teszünk kísérletet. Itt ennek a társadalomtörténeti áttekintésnek csak néhány eredményét tudjuk közzétenni egy bevezető fejezet keretei között. Ebben röviden vázoljuk a zsidók és nem zsidók együttélésének történeti kereteit Jász-Nagykun-Szolnok megyében, utalva a megyét alkotó régiók társadalmi fejlődésének eltérő irányaira. A fejezet második részében azt vizsgáljuk meg, hogyan alakultak a magyar-zsidó együttélés feltételei az első világháború után gyökeresen megváltozott gazdasági-politikai helyzetben és hogyan hatott a korszak változó intenzitású és tartalmú antiszemita politikája a zsidó közösségek demográfiájára, szociális, gazdasági és kulturális helyzetére.

Disszertációnkban bővebben csak egy néhány hónapos időszak eseményeit elemezzük. A magyarországi vészkorszak kezdeteként az 1944-es évszám szerepel a történeti emlékezetben és a szakirodalomban. Valójában a zsidóság egy részének fizikai megsemmisítését eredményező politika Magyarországon már 1941-ben megkezdődött, a „hontalan” zsidók kitelepítésével és a munkaszolgálat rendszerének kiteljesedésével. Dolgozatunkban a kifejezést szűkebb értelemben használjuk és elemzésünk középpontjába a tragédia legintenzívebb szakaszát, az 1944 tavaszi és nyári zsidóüldözéseket helyezzük. A helytörténet alapfeladatának tartjuk a források aprólékos kiaknázásán alapuló adatszerű leírást, de ezt csak kiindulópontnak tekintjük. Értekezésünk választ ad arra, hogy a Jász-Nagykun-Szolnok megyei vészkorszak során hány emberrel, mikor és mi történt, de elsősorban arra helyezi a hangsúlyt, hogy kik, hogyan, milyen mértékben és miért vettek

részt a folyamatban. Ezt a megközelítést a dolgozat szerkezetében is hangsúlyozni kívántuk, ezért A népiirtás folyamata című fejezetben csak nagy vonalakban mutatjuk be a vészkorszak legfontosabb eseményeit és tényeit Jász-Nagykun-Szolnok megyében a német megszállás napjától 1944 októberéig. Ekkor a vármegye jelentős része szovjet megszállás alá került, ezért a nyilas közigazgatás időszaka értelemszerűen nem képezhetette vizsgálódásunk tárgyát. Nem volt célunk a minden egyes településre kiterjedő áttekintés, mert korábbi munkáinkban ezt a feladatot elvégeztük.¹⁶

Ezt követik az elemző részek, amelyekben komplex megközelítést alkalmazunk, azaz a különböző forrástípusok (egykorú közigazgatási iratok, az igazságszolgáltatás tevékenységéhez kapcsolható dokumentumok, sajtó, narratív kútfők, *oral history*) közel egyenlő súlyú és összehangolt felhasználásával kísérletezünk. Értekezésünk törekvéseink szerint komparatív szemléletű. A helyi „mélyfúrások” eredményeit rendszeresen összevetettük más törvényhatóságokra, régiókra vonatkozó forrásokkal és azt vizsgáltuk, hogyan viszonyulnak az országos képhez. A lokális jellegzetességek, speciális jelenségek regisztrálása mellett elsősorban az általánosra irányuló következtetésekre törekedtünk. Esetenként kísérleteztünk európai párhuzamokkal, de a további kapcsolódási pontok, tágabb horizontú értelmezési lehetőségek megtalálása további feldolgozó és elemző munkánk fontos és elvégzendő feladatai közé tartozik.

Az értekezés gerincét esettanulmányok alkotják, amelyekben az 1944-es tragédiában szerepet játszó társadalmi csoportok és egyének cselekvéseit, felelősségét és mozgásterét elemezzük. Ezt a részt három fő fejezetre tagoltuk, Raul Hilberg immár klasszikusnak számító felosztása (*Perpetrators, Victims, Bystanders*) alapján:¹⁷

1) a tömeggyilkosság végrehajtói (a megszálló erők és hatóságok, valamint szerepvállalásuk mértékétől függetlenül a velük különböző szinteken és intenzitással együttműködő vármegyei államigazgatás és rendvédelem tagjai)

2) a magyar civil társadalom (szintén függetlenül szerepvállalásuk mértékétől és kollaborációs hajlandóságuktól)

3) az áldozatok (akiknek a magatartása, reakciói és a másik két kategória tagjaihoz fűződő viszonya bizonyos mértékig szintén hatással voltak a folyamatra)

Mint azt a dolgozatban példákkal igyekszünk bizonyítani, ezek a kategóriák bizonytalan és vitatott körvonalúak, közöttük gyakori átfedések lehetségesek. Újabb alkategóriák állíthatók fel és ezeken belül is a lehetőségek, magatartásformák (és

---

¹⁶ Csősz 2007.

¹⁷ Hilberg 1993.

felelősségek) tág spektruma regisztrálható. Célunk tehát aligha lehet egy egységes kép, mint inkább különféle nézőpontok és egyéni történetek bemutatása. A magyar holokauszt probléma-együttesének megértéséhez lényeges kérdés többek között a végrehajtók monolitikus kategóriájába sorolt, valójában változatos mozgástérrel, hatalommal és szereppel bíró német és magyar szervek, intézmények egymáshoz fűződő viszonyának, kooperációjának és konfliktusaiknak bemutatása. Az egyes csoportok, kategóriák illetve az oda tartozó egyének közötti interakció jelentős hatást gyakorolhatott akár a tömeggyilkosság végső kimenetelére is.

Az esettanulmányok megerősítik a magyar holokauszt korai kutatóinak azt a megállapítását, hogy a magyar közigazgatás és a civil társadalom széles körű kollaborációja illetve közömbössége nélkülözhetetlen volt a népirtó tervek megvalósításához. Egyéni, regionális szinten ugyanakkor a reakciók tágabb spektruma fedezhető fel, a lelkes, túlteljesítő kollaborációtól az egyszerű kötelességteljesítésen át a passzívan ellenálló, késleltetni, sőt menteni igyekvő magatartásig.

Célunk tehát a jogfosztás, szabadságtól való megfosztás végül a deportálás folyamatának bemutatása egy vármegye (mint a népirtó folyamat funkcionális alapegysége) kereteiben, beleértve a folyamat szervezését az alsóbb szintű közigazgatási egységeken (város, járás, község) belül. Egyes részproblémák megvilágításához ennél szűkebb perspektívát: családi vagy akár egyéni sorsot bemutató esettanulmányokat alkalmaztunk. Ugyanakkor a téma „felfelé” is kitágította az értelmezési keretet, hiszen például a zsidóság gazdasági korlátozása és kifosztása vagy a gyűjtőtáborokba tömörítés és a deportálás folyamata eltérő adminisztratív egységben (kereskedelmi- és ipakamarai kerület, csendőrkerület) szerveződött. Ez nélkülözhetlenné tette más központi és vidéki levéltárak forrásainak feltárását és egy nagyobb térség, a VI. debreceni csendőrkerület eseményeinek bemutatását, de az ide tartozó vármegyék holokauszt-történetének (Békés, Hajdú, Bihar) teljes feldolgozása terjedelmi okokból nem lehetett dolgozatunk célja. A keresztény egyházak szerepének tárgyalására a forrásanyag (az egyházkerületi, illetve közigazgatási beosztás) jelentős eltérése miatt nem vállalkozhattunk. A zsidó közösségek felszabadulás utáni sorsa, a restitúció és a felelősségre vonás összetett problematikája szintén meghaladja munkánk kereteit, ezért ennek csak legfőbb összefüggéseire utaltunk.

A dolgozatot forrásjegyzék és irodalomjegyzék zárja le. A kutatásunk során feltárt legfontosabb dokumentumok valamint fotók, plakátok és térképek közlését terjedelmi és technikai okokból mellőznünk kellett, de dolgozatunk publikálásra szánt változatában ezeket mellékletben közölni fogjuk.

I. Történelmi áttekintés

II.1. Az integráció kora (1788-1918)

Az 1876-ban adminisztratív döntéssel létrehozott Jász-Nagykun-Szolnok vármegye különböző történeti fejlődésű tájegységeket olvasztott mesterségesen egybe: a török hódoltság idején Heveshez csatolt Külső-Szolnok vármegyét (azon belül az eltérő jogi-társadalmi helyzetű Szolnok kamarai mezővárost) valamint a 19. század derekáig kiváltságokat élvező hármaskör Jászkun Kerület részeit, a Jászságot és a Nagykunságot. A vármegye területének nagy részén magyarok és zsidók csoportszintű együttélése alig egy évszázados időszakot ölel fel. Egyes megyés településeken, a zsidóság szórványszerű letelepedése már a 18. század végén megindult.¹⁸ Kezdetben elsősorban a közbirtokossági vagy nemesi (kuriális) falvakban, később a reformkor kezdetén gyarapodásnak induló nemesi uradalmi centrumok közelében telepedtek le. A befogadás alapja mindenütt gazdasági hiányfunkció betöltése volt: az előbbieket esetében a nemesi önkormányzatok kezében lévő regálejővedelmek (kockázatvállalást és tőkét igénylő) kezelése, míg az uradalmakban ezek mellett a felvásárlási és hitelnyújtási tevékenység.

Szemben az udvari kamara joghatósága alá tartozó más településekkel, Szolnokon nem engedélyezték a zsidóság letelepedését. Ennek elsősorban az volt az oka, hogy szabad paraszti, részben német származású lakossága az uradalommal fennálló viszonylag kedvező szerződésének köszönhetően a kisebb haszonvételek (*benefíciumok*) kezelését megtartotta magának, a zsidó konkurenciát távol tartva. Ennek az állapotnak részben a letelepedési és iparüzési korlátozásokat nagyrészt feloldó 1840. évi 29. tc., részben a hagyományos polgárságot sújtó hitelválság és tökehiány vetett véget. A zsidók Szolnokra nagyobb tömegben csak az 1848-49-es szabadságharc utáni évtizedben költözhettek be.

A Jászságban és a Nagykunságban a befogadás folyamata még tovább tartott. Az ún. *redemptio* (megváltakozás) nyomán földesúri adó- és vámmentességet, területi autonómiát kivívott közösségek szigorúan korlátozták az idegenek befogadását. A jászkun hatóságok privilégiumaik védelmében hosszas közjogi utóvédharcot vívtak a zsidóság betelepítése ellen, amelynek csak a jászkun kiváltságok kiegyezés utáni végleges megszűnése vetett véget. A nyitottabb, polgárosultabb dél-alföldi régióval való intenzívebb

---

¹⁸ Az állandó megtelepedésükre utaló legkorábbi forrás 1788-ból való. *Conscriptio Judaeorum, 1788.* HML, IV. 7/b/6. 969-970. ÖI. (A forrásanyagért O. Szegő Ágnesnek illeti köszönet)

kapcsolatok, kulturális-gazdasági kölcsönhatás (és a kerület vegyes vallási megoszlása) miatt a Kiskunságban már a 18. század végén megtűrték ideiglenes státuszú zsidó telepeseket (ún. *commorans*okat), elsősorban a haszonvételek bérlőit. A különösen erős ellenállás a jáász és nagykun településeken a zártabb kulturális-társadalmi minták mellett a helyi görög boltosok konkurenciaharcával is magyarázható, akik a 19. század első felében teljes jogú státuszt, redemptusi címeket is szereztek, képviselőik a reformkor kezdetétől ott ültek a városi tanácsokban és a kerületi adminisztrációban.

A zsidó közösségek létrehozása a Jászkunságban csak az 1860-as években, Magyarországon utolsóként zárult le. Természetesen már korábban is nagy szerepet játszottak a zsidók a jászkun települések gazdasági életében, a házaló, vásároló és közvetítő kereskedelemben, a nyersanyag-felvásárlások és közszállítások bonyolításában, valamint a kölcsönügyletekben. 1849 előtt a zsidók távoltartásának legfőbb letéteményese a konzervatív kerületi vezetés volt. A tanácsok álláspontja a „zsidókérdésben” tagjaik érdekei, gazdasági helyzetük és a helyi „közvélemény” függvényében változó volt, de a reformkor évtizedeiben mindinkább hajlottak (jól felfogott érdekből) a zsidó vállalkozóknak tett engedményekre. 1849 után viszont a tanácsok lettek az ellenállás fő letéteményesei, szemben a birodalmi hatóságok által kinevezett főkapitánnyal. A Habsburgok által jogokban részesített zsidók letelepülése elleni tanácsi határozatok a hazafias tiltakozás egyik formáját jelentették.

A térségben (a cigányságot nem számítva) a középkor óta a zsidókon kívül nem élt számottevő létszámú kisebbségi csoport. A nyelvi és kulturálisan homogén befogadó közegben a kis létszámú, migrációs hátterét és szociokulturális sajátosságait tekintve heterogén helyi zsidóság körében különösen gyors kulturális alkalmazkodás, magyarosodás és integráció ment végbe. A népességen belüli viszonylag alacsony arányszámuk és kései megtelepedésük ellenére a régió polgárosodásában, gazdasági és kulturális modernizációjában játszott szerepük nem volt csekélyebb, sőt számos vonatkozásban meghaladta az országos szintet.

Jász-Nagykun-Szolnok területe a neológia dominanciájával jellemezhető (Pest, Dél-Alföld) és a zömmel az ortodoxiához ragaszkodó (Heves, Hajdúság, Szabolcs) kulturális régiók metszéspontjában feküdt. Ennek megfelelően itt a három vallási irányzat sajátos mozaikja alakult ki. A Tisza jobb partján a neológok voltak többségben, köztük a vezető szerepű szolnoki és jászberényi hitközség. A vármegye keleti sávja és a Nagyunság azonban az ország északkeleti részén szinte egyeduralkodó keleti ortodoxia legtávolabbi alföldi nyúlványa volt, Karcag szellemi központtal. A status quo ante

hitközségeket is az ortodoxokhoz számítva a hitközségek számát tekintve a megyében a hagyományörző irányzat dominált, míg a közösségek lélekszámát és jelentőségét tekintve a neológok felé billent a mérleg.¹⁹

Ezen a vidéken mindazonáltal erőteljes nyugati hatás érvényesült, ezért az ortodoxia mérsékelt, modernizált formája alakult ki. A helyi ortodoxok a kulturális hasonulás mutatóit (magyarosodás, névcseré, vallásváltoztatás) és a modernizáció számos jelzőjét (születési/halálozási ráták, válások, írástudatlanság, stb.) tekintve közelebb álltak az alföldi neológiához, mint szabolcsi vagy kárpátaljai „hittestvéreikhez”. Nem véletlen, hogy a nagykunsági közösségek csatlakoztak a recepciós mozgalomhoz, amelyet pedig az ortodox közösségek többsége elutasított.²⁰ A hagyományokhoz szigorúan ragaszkodó ortodoxia elterjedésének egyik indikátorát jelentő felsőfokú vallási iskolák (*jesivák*) sem működtek a Nagyikunban a 20. században.²¹ A vallási szabályokat szigorúan betartó réteg ekkorra kisebbségbe szorult.

A különböző bevándorlási irányokból érkezett, felekezeti és kulturális szempontból és a modernizációhoz fűződő viszony szerint heterogén zsidó közösségeken belül gyakoriak voltak a vallási köntösben folyó, de más jellegű ellentéteket leplező konfliktusok. Ezért sok közösség a kezdeti időszakban akár évtizedekig állandó felekezeti iskola és kellő képzettségű vallási vezető nélkül működött. Mindez a kulturális kohéziót gyengítő, erőteljes szekularizációs és asszimilációs tényezőt jelentett. A legtöbb megyei közösségben az ellentét a többnyire nyugati eredetű, magyarosodást és modernizációt pártoló hitközségi elit illetve a jiddis anyanyelvű, konzervatív rabbik és tanítók között éleződött ki. Sajátos ”harmadik utas” nézetekre is van példa: Jászberényből Natonek József rabbinak a zsidó államot hirdető, korai cionista nézetei miatt kellett távoznia.

A színmagyar közegben a helyi zsidók egy-két generációnyi idő alatt az országos átlagot is meghaladóan elmagyarosodtak. A két világháború után egyedül Szolnokon élt egy kicsiny jiddis anyanyelvű (és ortodox) közösség.²² A helyi zsidók integrációs törekvéseit jól példázzák a zsidó „túliskolázással” (Karády Viktor) kapcsolatos megyei adatok. A szolnoki állami főgimnáziumban 1891 és 1934 között érettségizettek közel egyharmada volt zsidó vallású, ez az összlakossághoz viszonyítva körülbelül ötszörös felülreprezentáltságot jelentett. Iskolai arányszámuk megközelíti a fővárosi adatokat,

¹⁹ 1944-ben a megye 22 hitközségének irányzatok szerinti megoszlása a következő volt: 10 kongresszusi, 9 ortodox, 3 status quo. Frojimovics-Schweitzer 1994. I. köt.

²⁰ Prepuk 2005.

²¹ Moskovits 1999.

²² 1930-ban 1.6%, 1941-ben 0.4%-os közösségen belüli arányszámmal. Kovács A. 1932, 10. o., Kepecs 1993, 173. o. 1941-ben Szolnokon 182, a megye más részein összesen három jiddis anyanyelvű zsidó élt.

miközben a helyi zsidók lakosságon belüli aránya a fővárosinak alig egyharmada volt.²³ A jáász és a kun „fővárosokban”, ahol jelentős más vallású polgári elem beköltözése a szolnokihoz például ellentétben (az adminisztratív vezető szerep elvesztése és a mérsékelt iparosodás miatt) elmaradt, a zsidóság statisztikai felülreprezentációja a szolnoki adathoz is magasabb volt, Karcagon körülbelül hatszoros, Jászberényben nyolcszoros.²⁴

Akárcsak egyebükt, a zsidó polgárság a gazdasági-társadalmi modernizáció motorja volt, az országos átlagnál kisebb lakosságon belüli arányszáma ellenére. Terjedelmi korlátok miatt ezt itt csak néhány kiragadott adattal szemléltetjük. A harmincas évek elején Szolnok huszonhárom nagyipari vállalkozása közül nyolc volt egészen vagy nagyrészt zsidó tulajdonosok kezén, köztük a legnagyobb cégek, beleértve az ország harmadik legnagyobb cukorgyárát.²⁵ A zsidó származásúak az országos átlaghoz képest ötödével nagyobb területet szereztek meg a 100 holdnál nagyobb nemesi birtokok állományából.²⁶ Az első világháború idején a vármegyei legtöbb adózók névjegyzékében a zsidók körülbelül 25%-os arányban szerepeltek, ez több mint nyolcszoros felülreprezentáltságot jelentett.²⁷

Az 1867 után egyenrangú polgárrá emelt zsidók és az „öslakos” polgárság között intenzívebbé és sokrétűbbé váló kapcsolatokat azonban súlyos ellentmondások árnyékolták be. A zsidóság egy részének a *Gründerzeit* időszakában elért páratlan modernizációs és integrációs sikerei ebben a régióban is frusztrációt, irigységet, félelmeket váltottak ki a befogadó társadalomban, különösen a modernizáció vesztesei körében. A kis- és középbirtokos megyei nemesség, amely fél évszázaddal korábban a befogadás élcsapata volt, most a zsidóellenesség egyik fő forrásává vált. A gazdaságilag és kulturálisan jelentős részben premodern feltételek között élő paraszti tömegek sohasem szűntek meg a zsidókra, mint idegenekre, jöttmentekre tekinteni és nem tűntek el az évszázados, az egyházak részéről is táplált antijudaista képzetek és hiedelmek sem.

A Jász-Nagykun-Szolnok megyét alkotó régiók eltérő történelmi hagyományai (a Jászkunság idegenellenes, elzárkózó tradíciói) a jelek szerint kevesebb szerepet játszottak az antiszemitizmus helyi sajátosságainak kialakulásában. Ebben elsősorban a gazdasági és szociális tényezőknek jutott szerep. A magyar birtokstruktúra közismert

---

²³ 1891-ben a budapesti gimnazisták 38%-a volt zsidó vallású, a teljes népességen belüli számarány pedig körülbelül 20% volt. Vörös 1986, 109. o.

²⁴ Hozzávetőleges becslés. Karcagon a tárgyalt időszakban a zsidók számaránya 4.2 és 3.7, Jászberényben 2.2 és 3.5% között mozgott. Számításaink forrása: Scheftsik 1935.

²⁵ Kovács A. 1932, 30-31. o.

²⁶ 24.2%, szemben a 19.4%-os országos adattal. Kovács A. 1938, 44. o.

²⁷ Kálmán 1916.

aránytalanságaihoz képest (az arisztokrata és egyházi óriásbirtokok túlsúlya) Jász-Nagykun-Szolnokban viszonylag kiegyensúlyozott birtokviszonyok alakultak ki, elsősorban a jászkun vidékek jellegzetességei miatt. Nagyobb volt a középbirtok illetve az életképes paraszti gazdaságok aránya. Külső-Szolnok megye egyes részein jelentős arányú birtoktalan parasztság, agrárproletariátus és uradalmi cselédség élt, ezért itt nagyobb talajra letek a radikálisabb társadalmi mozgalmak és gyakoribbak voltak a sztrájkok a dualizmus évtizedeiben. Egyes nagyobb településeken és a Jászkunságban viszont megmaradt a kis- és középbirtokos gazdaréteg túlsúlya, ennek politikai következményeivel együtt. Az általában polgárosodottabb jászkun parasztság az olvasókörok és más polgári egyesületek valamint az egyházak (különösen a katolikus egyház) erősebb befolyása alatt állt, ez általában mérsékeltebb politikai magatartáshoz vezetett. Mindazonáltal a volt kiváltságos települések társadalmának is volt egy jelentős földtelen (1867 után privilégiumait, gyakran szavazati jogát is elveszítő) rétege, amely bázist jelentett az agrárszocialista és más radikális parasztmozgalmak (majd a harmincas években a szélsőjobboldal) számára.²⁸ Az agrárproletariátus elégedetlensége és elitellenessége ebben a korszakban is gyakran öltött zsidóellenes arculatot. Talán nem véletlen, hogy a korszak legnagyobb arató- és cselédsztrájkjai zsidó birtokosok és bérlők gazdaságaiban történtek.²⁹ A háború idején az antiszemita töltetű tiltakozó megmozdulások mind gyakoribbá váltak.³⁰

II.2. A kirekesztés évei (1918-1944)

Az első világháború utolsó hónapjaiban az általános szociális elégedetlenség hatására (1882/83 után) újabb zsidóellenes erőszakhullám bontakozott ki.³¹ Ezeket a hatóságok sikeresen megfékezték, illetve halálos áldozatok és súlyosabb atrocitások nélkül felszámolták. 1918 novemberében azonban Jász-Nagykun-Szolnok számos településén is felbomlott a rend. A frontról fegyveresen visszatért katonák és helyi lakosok népítéleteket rendeztek a gyűlölt közigazgatási tisztviselők és a vagyonos polgári réteg, köztük a zsidó birtokosok, malmosok és boltosok ellen. A Tanácsköztársaság kikiáltásának híre újabb erőszakhullámot indított el.³² A zsidó középosztály és értelmiség jelentős része

---

²⁸ Például Jászapátiban, Jászárokszálláson és Kunszentmártonban. A kérdésről részletesebben lásd: Kiss 1968.

²⁹ 1891-ben a pusztapói Herzfelder, 1903-ban a fegyverneki Schwarcz, 1906-ban a tiszasülyi Breuer gazdaságban. A megmozdulásokat a katonaság illetve a csendőrség verte le. Havassy 1980, 461. o., Soós – Szabó I. – Szabó L. 1980, 162. o., Bagi – Soós 1989, 598. o.

³⁰ Jelentés a Jászapátin történt zavargásokról. JNSZML alisp. ir. 5758/1916.

³¹ Az első világháború alatti és utáni antiszemita közhangulat eredetére és következményeire lásd: Bihari 2008.

³² Kaposvári et al. 1961, 16-17. és 30. o.

szimpatizált a polgári demokratikus kormánnyal. Az 1918 novemberében megalakult nemzeti tanácsokban és néptanácsokban ehhez képest csak szórványosan vállaltak szerepet, azokban a baloldali pártok és mozgalmak reprezentánsai illetve a keresztény polgári értelmiség dominált. Feltételezhető, hogy ennek az antiszemita közhangulat miatti „önkorlátozás” volt az egyik oka.³³

A proletárdiktatúra alatt létrejött munkástanácsok és direktóriumok tagjai sorában számszerűleg csekély arányban találunk zsidó származásúakat.³⁴ Ha azonban a pozíciók jelentőségét tekintjük, az arány megváltozik. Különösen egyes nagyobb településeken (Kunszentmártonban, Karcagon) játszottak kulcsszerepet (asszimiláns) zsidó értelmiségiek.³⁵ A zsidóság szerepvállalásának mértéke csak a Jászság területén becsülhető meg viszonylagos pontossággal. A Jászberényi Fogházparancsnokságon 1919. augusztus 1-je és 1920. december 31. között „bolsevista” vagy „kommunistikus” cselekményekért elítélt személyek mintegy egy tizede volt zsidó származású.³⁶ A helyzet kétarcúságát jól jellemzi az eset, amikor zsidó származású vörösgárdisták fegyveresen hatoltak be több jászberényi zsidó üzletbe és ott árukat foglaltak le. A javakat leltározó kereskedelmi megbízott szintén zsidó származású volt.³⁷

A zömében kistulajdonosi elemekből álló (konzervatív, hazafias, részben vallásos) helyi zsidóság többsége azonban (mint másutt is) társadalmi állásánál és ideológiai beállítottságánál fogva a proletárdiktatúra ellenfele vagy passzív elszenvedője volt. A zsidó polgárok többnyire magasan felülreprezentáltak voltak a szélsőbaloldali rezsim által szedett túszok között.³⁸ Hasonlóképpen nagy szerepük volt a vörösök ellen fegyveresen is fellépő polgárőrségek, ún. fehér gárdák megszervezésében. Szolnokon ellenforradalmi tevékenységük országos viszonylatban is kiemelkedő volt. Dunapataj után itt követelt legtöbb áldozatot (31 fő) a proletárdiktatúra megtorló gépezete. Szolnok esete egyedi abból a szempontból, hogy míg más helyszíneken a kivégzettek többsége paraszt, iparos, egyszerű katona volt, addig Szolnokon az ellenállás bázisát a helyi elit adta. A zsidó középosztály katonakorú tagjainak zöme a fehérek mellé állt az 1919. május 2-án és 3-án

---

³³ Kaposvári et al. 1961, 37. o.

³⁴ Az adatok forrása: Tóth et al. 1980, Botka et. al. 1989, Selmeczi 1969, Selmeczi-Geccsényi 1974.

³⁵ Dr. Domján Jenő kérelme ellenforradalmi tevékenység igazolása iránt. JNSZML Kunszentmárton k. ir. 1389/1942., Kiss 1988.

³⁶ 230 főből 20-25 személy. Becslés a vallást nem tartalmazó névsor alapján. Jászberényi járási börtön büntetés-végrehajtási törzskönyv, 1919 és 1920. JNSZML VII.103. (a Jászberényi Fogházparancsnokság iratai).

³⁷ JNSZML VII. 103. (1919), 380. csomó.

³⁸ Jászberényben például 25-ből heten (28%). A jászberényi tanács hirdetménye. *Jászberényi Ujság*, 1919. április 27. 1. o.

lezajlott ellenforradalmi felkelés során.³⁹ Közülük nyolcan meghaltak, sokan megsebesültek, fogságot szenvedtek.⁴⁰ Az ellenforradalmi „mártírok” hivatalos névsorában szereplő Jász-Nagykun-Szolnok megyeiek közül minden negyedik zsidó volt.⁴¹ A zsidó polgárok másutt (Jászberényben, Túrkevéen) is vezető szerepet vittek a kommunistaellenes ellenállásban. Számos kereskedő, birtokos és gyártulajdonos szenvedett károkat a Vörös Hadsereg rekvirálásai és az államosítások során.⁴²

Az 1919 augusztusában kezdődött politikai bosszúhadjárat a forradalmak és a kommunista diktatúra vélt vagy valós híveivel szemben a kezdetektől erőteljes zsidóellenes színezetet kapott. A vörös- illetve a fehér terror helyszíneinek összevetéséből is kiderül, hogy a történetek a későbbi magyarázatok ellenére nem tekinthetők pusztán válaszreakcióknak. A lakosság önállóan is indított pogromokat, függetlenül a helyi zsidóság forradalmak alatti szerepvállalásától és nézeteitől.⁴³ Elsősorban a Nemzeti Hadsereg felvonulási területén, a Duna-Tisza közén, a fővárosban és Dunántúl több pontján történtek tömeges kivégzések és kegyetlenkedések. Jász-Nagykun-Szolnok megye kimaradt az események fősodrából, de itt is számos súlyos atrocitást követtek el a különítményesek, főként Fegyverneken és környékén. A Duna-Tisza közén egész zsidó közösségek néptelenedtek el a fehérterror idején. Jász-Nagykun-Szolnokban is megfigyelhető, hogy a főleg a kisebb településeken, szórványban élő zsidók az üldöztetés elől a városokba menekültek. A falusi közösségek 1920 utáni rohamos elnéptelenedésének a demográfiai és gazdasági okok mellett ez az egyik magyarázata.

	1920			1930			1941				
	összes	<i>ebből zsidó</i>	%	összes	<i>ebből zsidó</i>	%	összes	<i>ebből zsidó</i>	%	<i>ker. vall.</i>	%
Szolnok	32.539	2103	6,5	38.764	2098	5,4	42.011	2590	6,2	257	9.9
Jászberény	31.971	922	2.9	30.101	676	2.2	31.070	574	1.8	38	6.6
Karcag	22.569	997	4.4	24.248	910	3.8	25.551	778	3.0	47	6.0
Mezőtúr	26.911	577	2.1	27.647	584	2.1	28.192	406	1.4	28	6.9
Vármegye	387.225	9024	2,3	412.509	8062	1,9	424.966	7442	1,8	585	7.9

Zsidók száma és aránya Jász-Nagykun-Szolnok vármegyében és a nagyobb városokban, 1920–1941 között, 1941-ben a keresztény vallású zsidók adataival.⁴⁴

³⁹ Az 1939-40-ben illetve 1944-ben ellenforradalmi tevékenység alapján a zsidótörvények alóli mentességért folyamodó beadványokból és más forrásokból 72 szolnoki zsidó polgárőr és támogató nevét ismerjük. JNSZML Szolnok pm. ir. 1938-1944.

⁴⁰ Az összecepapások és a megtorlás részletes ismertetését lásd: A „Fehér Ház” Bajtársi Egyesület iratai. JNSZML, Szolnok pm. ir. 20.287/1938. Kele 1927, 69-70. o., Szabó I. – Szabó L. 1989, 247-248. o.

⁴¹ A „Fehér Ház” Bajtársi Egyesület iratai. JNSZML Szolnok pm. ir. 20.287/1938.

⁴² A szolnoki polgárokról kivett közel 600 ezer korona hadisarc több felét a zsidók fizették. A szolnoki járásbíró végzése, 1924. július 23. JNSZML Szolnok pm. ir. 22.417/1939.

⁴³ MZSL PIH I-E, B 10/3.

⁴⁴ Forrás: Kepecs 1993, 170-173. o., Kovács 1938, 60-61. o.

A vármegye zsidóságának lélekszáma, amely demográfiai tetőpontján is jelentősen elmaradt az országos átlagtól (1880-ban 3%, országosan 4.5%), 1910-től kezdve erőteljes és nagyjából azonos ütemű csökkentést mutatott. Mivel a természetes szaporodási ráta az első világháborúig pozitív egyenleget mutatott (a húszas évek folyamán egyenlítőddött ki), a különbséget többségében az elvándorlás, kisebb mértékben a vallásváltoztatás számlájára írhatjuk. Különösen a neológ kisvárosokban volt igen jelentékeny a változás.⁴⁵ Szolnokon viszont a zsidóság lélekszáma alig változott, mert ugyan innen is sokan vándoroltak el, de nagyszámú bevándorló érkezett, főleg a megye területéről, kisebb részben Pest megyéből, de az ország más térségeiből is.⁴⁶ Mezőtúron talán szintén a környező községekből történő bevándorlással magyarázható a kezdetben pozitív egyenleg. A vármegyében az össznépeség gyarapodása is elmaradt az országos átlagtól, elsősorban az országos és alföldi átlagot is meghaladó vándorlási különbözet miatt. Egyedül Szolnok mutatott számottevő demográfiai dinamizmust a két világháború közötti időszakban, a többi város lélekszáma összességében stagnált. A vármegye zsidósága 1910 és 1941 között 25%-os népesedési veszteséget szenvedett el.

Az ellenforradalmi rendszer antiszemita karaktere már 1920-ban egy elsősorban a zsidók ellen irányuló diszkriminatív törvényben mutatkozott meg.⁴⁷ A *numerus clausus* (illetve az ahhoz vezető antiszemita légkör) társadalmi hatásait elsősorban a demográfiai adatokon keresztül lehet megragadni. Az elvándorlás mellett az iskolázási és karrier-lehetőségek beszűkülése (például az egzisztenciális okokból halogatott nősülés) szintén hozzájárultak a születésszám csökkenéséhez. Különösen a magas asszimilációs és modernizációs szinten lévő vidéki közösségekben jelentkeztek ezek a jelenségek igen markáns formában. A konszolidációs időszakban a születések száma még lépést tartott a halálozások számával, de a harmincas évek elejének ismét kedvezőtlennek váló légkörében ez az arány megfordult majd mélyen az önreprodukciós szint alá esett.⁴⁸

---

⁴⁵ Jászberény -26.7%, Kisújszállás -28.4%. A megyei városok országos átlaga 5.6%-os csökkenés volt. A munkát kereső vagy az antiszemita jelenségek elől védelmet kereső zsidó fiatalok a fővárosba és a nagyvárosokba törekedtek.

⁴⁶ 1920-ban a szolnoki zsidók egyharmada volt helyi születésű, 15%-a megyei, körülbelül fele viszont más vármegyékben született. Ezek az arányok 1930-ra sem változtak. Kovács A. 1932, 9. o.

⁴⁷ Az 1920. évi XXV. törvénycikk a tudományegyetemekre, a műegyetemre, a budapesti egyetemi közgazdaságtudományi karra és a jogakadémiákra való beiratkozás szabályozásáról. *Magyar Törvénytár* 1920, 145-146. o.

⁴⁸ Jászberényben például az 1931-37 közötti időszakban 37 születésre 52 haláleset jutott, az 1938-44 közötti időszakban viszont csak 11 gyermek született és 75-en haltak meg. JNSZML Jászberény, születési és halálozási anyakönyvek 1895-1943.

Egyes falusi ortodox közösségeknek (például Kunmadaras) nagyobb volt a megtartó erejük, de a csökkenés a községekben általánosságban még magasabb volt. Számos faluban a húszas években megszűnt a vallási élet, például az 1860-as évekig a vármegyei zsidóság központjának számító Tiszabőn.⁴⁹ A fiatalabb generáció elvándorlása Budapest mellett elsősorban a közlekedési és kereskedelmi központként több munkalehetőséget kínáló Szolnokra irányult. Az integrációpárti, neológ zsidóság általános demográfiai csökkenése ellenére Szolnok zsidó közösségének létszáma 1920 után sem csökkent, sőt a harmincas években jelentős növekedésbe fordult. Történelmi maximumát 1941-ben érte el. A kedvezőtlen demográfiai trend együtt járt a „védekező” iskolázási stratégiával, amelynek alapján egyre több szülő állami vagy keresztény felekezeti iskolába küldte gyermekeit a zsidó elemi helyett. Ez szerte a megyében az izraelita iskolák válságához vezetett. Az 1934/35-ös tanévben Jász-Nagykun-Szolnok megyében a zsidó elemi iskolák száma mindössze nyolc volt, 13 tanerővel, 319 tanulóval (a megyei elemisták mindössze 0.6%-a).⁵⁰

Az 1930-as évek elejétől a zsidók által kötött házasságok száma szintén jelentősen csökkent, és megnőtt a vegyes házasságok aránya is. Az első világháború előtti időszakban a vegyes házasság vagy kikeresztelkedés nem tűnt a szociális integráció szükséges előfeltételének. 1919 után viszont egyre többen érezhették azt, hogy ez fontos lépés társadalmi pozíciójuk, karrierjük szempontjából. Jászberényben például 1914 előtt minden harmincadik, 1919-1931 között minden tizedik, 1932-1941 között minden hatodik házasságkötés esetében volt valamelyik fél keresztény vallású.⁵¹ Hasonlóan növekvő tendenciát mutatott a névmagyarosítási kérelmek száma a harmincas évek közepétől, bár 1938 után az ilyen kérelmeket a városi hatóságok támogató állásfoglalása ellenére a minisztérium nem teljesítette.⁵²

Az 1941-es népszámlálás szerint a zsidótörvények hatálya alá tartozó megyei polgárok között a keresztények aránya 7.3% volt, ez jóval meghaladta a vidék (Kárpátalja nélkül számított) adatát (4.4%). Ennél magasabb arányt csak Budapesten és környékén (17%) valamint néhány dél-alföldi és dunántúli megyében találunk.⁵³ Szolnok adata (közel 10%) megközelítette a környező nagy neológ alföldi városok (Hódmezővásárhely,

---

⁴⁹ Az egyes községek demográfiai viszonyait lásd: Csősz 2007.

⁵⁰ Scheftsik 1935.

⁵¹ JNSZML Jászberény polgári házassági anyakönyvek. 1895-1950.

⁵² JNSZML Jászberény pm. ir. 1938-1940. Egyébként törvényellenesen, hiszen a zsidók névváltoztatását megtiltó törvény vagy rendelet nem született. Karády – Kozma 2002, 244-249. o.

⁵³ Karády 1997, 158-159. o.

Kecskemét) átlagát.⁵⁴ Figyelemre méltó, hogy a kisebb városi közösségek esetében a hitközségi irányzat nem játszott hangsúlyos szerepet a vallásváltoztatások alakulásában: mindenütt 6-7% körül volt. A magasabb vármegyei átlag a szolnoki adat mellett azzal is magyarázható, hogy a falusi közösségek erózióját helyenként jelentősebb arányú áttérések kísérték. 1920 után a szórványokban élő zsidók számára a jövő leegyszerűsítve a „menni vagy asszimilálódni” kérdés képében jelentkezett.⁵⁵

A vármegyei zsidóság felső- és középrétegei jelentős arányban támogatták az ellenforradalmat, mert annak győzelmétől konszolidációt, a háború előtti konzervatív-liberális rezsim restaurációját várták. Az új törvényhozás első lépései nyilvánvalóvá tették, hogy utóbbira nincs remény. A zsidók hazafias többsége azonban továbbra is lojális maradt a magyar politikai elithez. Vidéken politikailag sem volt alternatíva: itt a zsidók nem támogathatták a polgári liberális vagy a szociáldemokrata pártot, a (nyílt) szavazás során többnyire a kormánypárt és a kiskgazdák jelöltjei között választhattak. A zsidó elit (és feltehetőleg a középosztály is) többségében a kormánypárt (Nemzeti Egység Pártja, utóbb Magyar Élet Pártja) mögött sorakozott fel. Politikai tényezőként számolni kellett velük, annál is inkább, mert a szavazati joggal bíró polgárok között számarányuknál nagyobb arányban szerepeltek. Ezért olykor a nagyobb települések törvényhatósági bizottságaiban (például Szolnokon) nem csak a legtöbb adófizetés jogán bejutott virilisták, hanem a választott tagok között is felülreprezentáltak voltak. A kisebb városokban viszont az utóbbi kategóriában csak elvétve találunk zsidókat.⁵⁶

A zsidóság politikai és közéleti befolyásának csökkenése országosan, de a megyén belül is jelentős eltérést mutatott. Az 1928-ban 204 fős szolnoki városi képviselőtestületben például hatvanan voltak zsidó származásúak (29.4%).⁵⁷ 1939-ben 125 főből harmincan (24%). Ha azonban figyelembe vesszük, hogy az 1929-es szabályozás értelmében a virilisták aránya 50-ről 40%-ra csökkent, a reprezentáció érdemben nem változott. Ez az arány jóval magasabb volt a többi megyei város átlagánál (17.2%). Hasonlóan kiemelkedő volt a jászberényi zsidóság önkormányzati képvisellete, a többi

---

⁵⁴ Kovács A. 1944, 102-103. o.

⁵⁵ A másik ok, hogy a falusi szórványok lakói részben a (nagyobb asszimilációs hajlandóságú) földbirtokos réteghez tartoztak. Szolnok megye központi járásában 1941-ben már a zsidók többsége keresztény vallású volt. Kepecs 1993, 170-171. o.

⁵⁶ 1929 után a korábbi 50-50%-os arányhoz képest 40-40%-os arányban kerültek a testületekbe a lakosok által választott és a legtöbb adófizetés jogán bejutott képviselők, a maradék 20%-ot pedig a parlamenti felsőházhoz hasonlóan örökös tagok (tisztségviselők, szakmai, felekezeti képviselők) tették ki. Az 1929. évi XXX. tc. a közigazgatás rendezéséről, *Magyar Törvénytár 1929*, 333-407. o.

⁵⁷ A választott tagok között 86-ból 10, a virilisták között 100-ból 48, a tisztségviselői karban 18-ből 3 fő. Kerekes 1929.

megyei városban viszont 1939-re szinte teljesen kiszorultak a testületekből.⁵⁸ Ezek az adatok arra utalnak, hogy a megye keleti, túlnyomórészt református vidékein erősebb volt a helyi politika jobboldali fordulata, amelyben a térség ellenzéki, függetlenségi hagyományai mellett talán szerepet játszhattak (a megye nyugati részével szemben) ortodox többségű zsidóság eltérő integrációs jellemzői. Kevesebb volt az áttérések és vegyes házasságok száma, így az személyes kapcsolatok hálójá is kevésbé volt szoros.

A zsidó és nem zsidó elitek között tehát a politikai és közéleti atmoszféra radikális változásai ellenére egyes helyeken fennmaradt bizonyos mértékű gazdasági és politikai érdekszövetség. A zsidók ellenforradalmi érdemei, magas integrációs szintje mellett a keresztény vezető rétegekhez fűződő politikai, üzleti és rokoni kapcsolatok is hozzájárulhattak ahhoz, hogy a megyei közélet és politika antiszemitizmusa összességében viszonylag mérsékelt maradt és megőrizte konzervatív vonásait. A közigazgatást a harmincas évek folyamán történt „örségváltás” után is a dualista rendszerben szocializálódott, viszonylag mérsékelt felfogású, nemesi származású régi tisztviselői gárda dominálta. Szolnokon például az 1938 júliusában, az első zsidótörvény megszületése után röviddel hivatalba lépett dr. Szabó Ferenc első nyilatkozatában leszögezte, hogy minden helyi polgárt egyenlőnek tekint valláskülönbség nélkül, ezért működése fő alapelve a felekezeti béke és az erők egyesítése a közös célok érdekében.⁵⁹ A rendeletek végrehajtása során a hatóságok szigora inkább a zsidók alsó rétegeivel szemben és a kisebb településeken érvényesült. Nem volt példa olyan radikális zsidóellenes attitűdre, bürokratikus, majd törvénytelen antiszemita eljárásokra, mint amelyek a szomszédos Pest megyét már a húszas évek elejétől jellemezték. Ott ez a politika elsősorban Endre László gödöllői főszolgabíró majd alispán tevékenységéhez kapcsolódott, de nyilvánvaló, hogy a helyi politikai elit jelentős része támogatta Endre karrierjét és törekvéseit.⁶⁰

Az antiszemita korszellem helyi közéleti hatását mérséklő tényezők voltak a társadalmi egyesületek. Az első világháború után a Szolnokon korábban igen aktív szabadkőműves páholy további tevékenységéről nincsen adat.⁶¹ 1932-ben megalakult viszont a hasonlóan liberális felfogású, felekezeti megbékélést hirdető Rotary Club, amelynek a nem zsidó városi elitből számos tagja volt, köztük képviselőtestületi tagok, tanárok, újságírók és vállalatvezetők. A zsidó hitközség elnöke, de több prominens kitért

⁵⁸ Karcagon és Mezőtúron 3-3, Kisújszálláson és Túrkevéen 2 fő. Az adatokat lásd: Karsai L. 2004, 1299-1300. o.

⁵⁹ *Nemzeti Jövőnk*, 1938. június 11. 1. o. Szabó 1919 óta volt megyei tisztviselő, korábban a tiszai közép járás főszolgabírói posztját töltötte be.

⁶⁰ Vági 2002.

⁶¹ Szontágh 1902.

zsidó üzletember és értelmiségi is tagja volt a klubnak.⁶² Szolnokon és Jászberényben a nőegyletek jó kapcsolatot ápoltak, gyakran látogatták egymás rendezvényeit.⁶³ A zsidó és nem zsidó középosztály tagjai jelentős részben iskolatársak voltak a helyi középiskolákban (olykor az elemiben és az egyetemeken is), felnőtt korukban fenntartották az érintkezést a ipartestületben, a kaszinóban és a polgári élet más színterein. Közös vadászatok, összejöveteleket, kártya-partikat tartottak, még a háború esztendeiben is.

Fontos hozzátenni, hogy a visszaemlékezések tükrében ez országos összehasonlításban ugyan toleráns és korrekt, de távolságtartó és formális viszony volt. A szolnoki felső középosztályba tartozó zsidók törzshelye a Nemzeti Kávéház, a tisztviselői elité a Tisza Szálló volt. Utóbbi helyen örömmel fogadtak egyes prominens zsidókat és az előbbibe is betértek keresztények, de a két csoport a mindennapokban nagyrészt elkülönült.⁶⁴ Egy neves zsidó orvos fia úgy emlékezett, hogy apja ugyan együtt kártyázott az alispánnal és más megyei hatalmasságokkal, de az asszonyok már nem jártak össze. A hasonló társadalmi helyzetű keresztény famíliák a szívélyes viszony ellenére nem hívták meg őket otthonukba. Nem zsidó barátai alacsonyabb társadalmi körökből származó osztálytársai közül kerültek ki.⁶⁵

Ahogyan a korábbi időszakban, a befogadó társadalom tagjaira is kiterjedő jótekönyködés és más altruista gesztusok gyakorlása a zsidó közösség fontos jellemzője maradt.⁶⁶ A hazafias és lokálpatrióta cselekedetek kontextusa azonban megváltozott. A túrkevei képviselőtestület zsidó tagjai 1938-ban előterjesztést tettek a kormányzó arcképének a közgyűlési teremben történő elhelyezésére. Az indítványt óriási felzúdulás követte és lekerült a napirendről azzal, hogy a város nevében inkább a polgármester tegye meg a javaslatot.⁶⁷

A világháború és a forradalmak majd a fehérterror erőszakhullámai után 1921-1930 között egy szűk évtizednyi béke (inkább fegyverszünet) következett a gazdasági-társadalmi stabilizációnak köszönhetően, a válság azonban újra kiélezte a felszín alatt (nem is olyan rejtetten) megbúvó zsidóellenességet. A harmincas évek elején újra kezdődtek az egyetemi

---

⁶² Jancsó Lajos művésztelepi igazgató ügye. JNSZML Szolnok v. Ig. Biz. ir. 1376/1949.

⁶³ Scheftsik 1935, 149. o. továbbá *Jász Hírlap*, 1924. március 9. 2. o.

⁶⁴ USC SHOAH József S. visszaemlékezése.

⁶⁵ USC SHOAH Béla V. visszaemlékezése.

⁶⁶ Adományaikra és nagy összegű alapítványaikra lásd: JNSZML alispáni ir. 24.516/1938., *Jász Hírlap*, 1930. április 20. 5. o., 1932. január 30. 2. o.; 1938. január 22. 4. o. és 1938. október 29. 1. o.

⁶⁷ Az érvelés szerint azért, hogy az „méltó kifejezője legyen a város összlakosságának a Kormányzó Úr Öfömméltósága iránt érzett osztatlanul őszinte szeretetének”. JNSZML alispáni ir. 25419/1938.

zsidóverések és a „hétköznapi antiszemitizmus” más megnyilvánulásai.⁶⁸ A zsidóellenesség néhány éven belül a kormányprogram rangjára emelkedett. Az első zsidótörvény hatásai a Jász-Nagykun-Szolnok megyei zsidóság körében csak mérsékelt formában illetve nem azonnal jelentkeztek.⁶⁹ Szolnok kivételével itt alig voltak nagyvállalatok, másrészt a demográfiai csökkenés miatt az új zsidó generációk csekélyebb mértékben teremtettek munkaerő-felesleget.⁷⁰

A második zsidótörvény nem csupán a számos szférában már meglévő korlátozásokat szigorította (a 20%-os foglalkozási kvótát 6, egyes esetekben 12-ra csökkentették), de minőségileg is különbözött elődjétől: a definíció mellett (faji alapon határozta meg a zsidóknak tekintendők körét) a célkitűzés is lényegesen módosult.⁷¹ A nemzetrészek közötti „megbomlott egyensúly” helyreállítása helyett a teljes őrsegváltás és a zsidók kivándoroltatása került előtérbe. Közvetlen társadalmi hatásai jóval súlyosabbak voltak. A kvóta miatt a vidéken szinte kizárólagos súlyú zsidó kisvállalkozások szinte mindegyike meg kellett hogy váljon néhány szakembertől. Hasonló arányt állapítottak meg a zsidók számára kiállítható iparengedélyek terén (14.§.) Ez gyakorlatilag teljes tilalommal volt egyenértékű, hiszen a kereskedők és iparosok száma Magyarország minden nagyobb településén meghaladta ezt az arányt. Ez különösen az alsó középosztálybeli, vidéki zsidóság tömegeire mért súlyos csapást, kiegészülve az állami egyedáruság alá eső cikkek árusításának tilalmával (12.§.), amely súlyosan megrendítette sok kiskereskedő, elsősorban a falusi szatócsok és kocsmárosok egzisztenciáját, hiszen készletük zömét ilyen áruk alkották. A diszkriminatív birtokpolitika mellett ez is hozzájárult a kisebb zsidó közösségek elnéptelenedéséhez. Az események sajátos paradoxonja, hogy miközben az antiszemita közbeszéd a nagyvárosok, különösen Budapest „elzsidósodását” kárhoztatta, a zsidóellenes politika a (munkalehetőséget, védelmet, szociális hálót kereső) zsidókat növekvő mértékben tette város lakóvá.

A törvény megtiltotta, hogy zsidók számára iparengedélyt vagy iparigazolványt adjanak ki mindaddig, amíg az adott településen a zsidók részére kiadott engedélyek száma

---

⁶⁸ Helyi zsidó fiatalokat is érintő korabeli egyetemi atrocitásokról lásd például: *Debreczen*, 1932. november 18. 1-2. o.

⁶⁹ Az 1938. XV. tc. korlátozta a zsidóság számarányát az értelmiségi pályákon, beleértve a sajtót, a színház- és filmművészetet és a szabadfoglalkozásokat (orvos, ügyvéd, mérnök) valamint a nagyobb ipari és kereskedelmi vállalatoknál foglalkoztatott szakembereket. A zsidók a szakmai kamarákba felvehető tagok legfeljebb ötöd részét alkothatták. Az 1938. évi XV. törvénycikk a társadalmi és gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról. *Magyar Törvénytár 1938*, 132-144. o.

⁷⁰ A törvények első áldozatai valószínűleg a szolnoki nagy cégek fiatalabb tisztviselői voltak. Neumann Imrét például 1938. december 31-ével bocsátották el a Cukorgyártól. JNSZML Szolnok megyei III. sz. Ig. biz. ir.

⁷¹ Az 1939. évi IV. törvénycikk a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról. *Magyar Törvénytár 1939*, 129-148. o.

6 százalék alá nem esik (14.§). Noha a kereskedelem- és közlekedésügyi illetve iparügyi miniszter a törvény rendelkezése szerint „közérdekből” ez esetben is tehetett kivételt, az illetékesek egy alkalommal sem éltek ezzel a jogukkal, még a helyi közigazgatás támogató állásfoglalása nyomán sem.⁷² A törvény rendelkezései alól elvben kivételt képeztek – több más kategória mellett – a hadirokkantak, hadiérdemesek és az ellenforradalmi tevékenységért kitüntetett személyek. A helyi források alapján azonban úgy tűnik, hogy a Kereskedelem- és Közlekedésügyi Minisztérium az ilyen kérelmek többségét is visszautasította.⁷³

A közélet teljes „zsidótlánításának” jegyében fokozatosan el kellett bocsátani a zsidó származású állami alkalmazottakat (5.§) valamint a kulturális életben és a médiában (sajtó, színház, mozi) vezető szerepet betöltő zsidókat (10-11.§.). Újra bevezették a numerus clausust a felsőoktatási intézményekben (7. §.). 1939 őszén ezt kiterjesztették a középfokú oktatásra is.⁷⁴ Az utóbbi regulációknak a zsidóság alacsony számaránya miatt Jász-Nagykun-Szolnok megyében kisebb jelentősége volt, hiszen például a megyei gimnáziumok tanulóinak ekkor már csak kevéssel több mint 6%-a volt zsidó vallású. Természetesen így is nem egy túlélő emlékezett erre a döntésre úgy, mint gyermekkorra keserű emlékére.⁷⁵ Közvetlenül csekélyebb hatása volt a helyi zsidókra a médiára vonatkozó paragrafusoknak: néhány újságíró és szerkesztő Szolnokon és Karcagon elvesztette állását. Hosszabb távú hatásai miatt nagyobb jelentősége volt a sajtó általános „gleichschaltolásának”, amelyet az Imrédy-kormány már 1938 júniusában elindított.⁷⁶ A vármegyében ezzel megszűnt a sajtó addigi pluralitása. A zsidó hitközségi lapot (*Hitélet*), a polgári, konzervatív-liberális újságokat (*Szolnoki Ujság*, *Karcagi Napló*, *Karcagi Hírlap*), valamint további nyolc lapot megszüntettek, vagy új kézbe adtak.⁷⁷

Ennek a változásnak nagy szerepe volt az antiszemita közhangulat gerjesztésében. A szinte egyhangúan kormánypártivá vált helyi sajtóban közölt politikai beszédekben és vezércikkekben egyre gyakoribbá váltak a zsidóellenes szólások. A sajtóban és nyilvános beszédekben folyó hangulatkeltés 1938-1939-ben fizikai atrocitásokhoz is vezetett, zsidó

---

⁷² JNSZML Jászberény pm. ir. 12431/1941.

⁷³ Példaként lásd: JNSZML Jászberény pm. ir. 303/1941., 7928/1941.

⁷⁴ Karády 1997b, 244. o.

⁷⁵ Béla V. visszaemlékezése, USC SHOAH, M.A. visszaemlékezése, Kertész Gyűjtemény.

⁷⁶ Az új sajtótörvény a sajtótermékek megjelenését kormányfői engedélyhez kötötte. Az 1938. évi XVIII. törvénycikk az állami rend megóvása végett szükséges sajtórendészeti rendelkezésekről. *Magyar Törvénytár 1938*. A polgári és baloldali lapok ellen indított hadjáratról lásd: Sipos 1999b.

⁷⁷ Szolnokon már léteztek jobboldali lapok, Karcagon azonban teljes váltás történt: a két liberális lap helyét az Imrédy-párthoz kötődő *Nagykunsági Lapok* (1938), majd a kormánypárti *Nagykunság* (1941) vette át. A teljes listát lásd: JNSZML alispáni ir. 659/1939.

vállalkozások hirdetőoszlopait rongálták meg, ablakokat törtek be.⁷⁸ A megyei lapok többnyire a felülről érkező politikai üzenetet tolmácsolták, önálló nézetek kifejtésére ritkán van példa. A szélsőjobb oldali sajtóra jellemző rasszista hangnem azonban 1944 előtt távol állt a vármegyei lapok szerzőitől. A nemzetiszocialista, nyilas pártokat politikai ellenfélnek tekintették, elsősorban antiklerikális és nácibarát eszméik miatt, és ennek cikkeikben is hangot adtak. Persze ugyanakkor nem mulasztották el az antiszemitizmust szükség esetén politikai aduként felhasználni.⁷⁹

Az ellenük folytatott propagandakampány dacára a szélsőjobb legerősebb helyi reprezentánsa, a Meskó Zoltán vezette Magyar Nemzeti Szocialista Földműves és Munkáspárt az 1939-es parlamenti választásokon jól szerepelt. Megyei szinten a MNSZFMP a szavazatok 28 százalékát szerezte meg, maga mögé utasítva a térségben hagyományosan jó pozíciókkal rendelkező kisgazdákat, annak ellenére, hogy a részben a nincstelen agrárproletárok és cselédek közül verbuválódó szimpatizánsaik közül sokan nem is rendelkeztek szavazati joggal. Jászberényben jóval a megyei átlag alatt volt az általuk megszerzett voksok aránya, a másik két járszági kerületben azonban a szavazatok több mint 40%-át nyerték el.⁸⁰ Jászapátiban az első fordulóban a nemzetiszocialista jelölt kapta a legtöbb szavazatot.⁸¹ A szélsőjobb elsősorban populista ígéretei és elitellenessége, főként a radikális földreformmal kapcsolatos elképzelései miatt vált népszerűvé. Ezzel szorosan összefüggő antiszemita programja is széles körű támogatást élvezett, bár az említett két választókerületben a zsidók „túlhatalmára” hivatkozók kezében meglehetősen kevés konkrét érv volt: a zsidók aránya az egy százalékot is alig érte el, szerény közéleti befolyással bírtak és itt nem voltak jelentős zsidó kézben lévő birtokok vagy nagyvállalatok sem.

A helyi közigazgatás 1939 és 1943 közötti anyagában számos irat dokumentálja a zsidóság (különösen az alsó középosztály) általános elszegényedését. A rendelkezésre álló adatok alapján például csak a második zsidótörvény kiskereskedelmi korlátozások eredményeként több tucatnyi megyei zsidó család vállalkozása ment tönkre.⁸² A helyzetet további központi és helyi korlátozó rendeletek súlyosbították. Elsősorban a zsidóság legszegényebb rétegét, a kisebb településen élőket sújtotta például az alispáni rendelkezés, mely 1940. november 1-jei hatállyal kitiltotta a zsidókat a Jász-Nagykun-Szolnok megyei

⁷⁸ JNSZML Jászberény pm. ir. 1427/1940. és *Jász Hírlap*, 1938. május 7. 5. o.

⁷⁹ Lásd például a *Jász Hírlap*, a *Nemzeti Jövőnk* és a *Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Lapok* 1938-1943 közötti évfolyamait.

⁸⁰ Földes – Hubai 1999.

⁸¹ *Nemzeti Jövőnk*, 1939. június 3. 1-2. o.

⁸² JNSZML alispáni ir. 629-630., 638., 641., 645-646. és 650. d.

vásárokról, búcsúkról és piacokról.⁸³ A törvényektől leginkább sújtott kategóriába tartoztak még az alacsonyabb beosztású, illetve pályakezdő hivatalnokok és szabadpályás értelmiségiek.

A második zsidótörvény értelmében a zsidók túlnyomó része (törvényhatósági jogú városokban 93.9%, megyei városokban 86.2%) elveszítette helyhatósági választójogát. Zsidó legtöbb adófizetőként többé nem lehetett a törvényhatósági bizottság tagja. Ez a kisebb településeken többnyire azt jelentette, hogy csak maroknyi kivételezett zsidó maradt az önkormányzatokban (megyei városokban: 17.2 helyett 3%). A nagyvárosok törvényhatósági bizottságaiban pozícióik többségét meg tudták őrizni (14.4 helyett 9%), különösen Budapesten (20.9 helyett 14.5%). Feltehetőleg azért, mert itt koncentrált a zsidóság asszimiláns, mentesítéseket élvező elitje. Hasonló okból Szolnokon is viszonylag többen (heten, 9%) tudták megőrizni a tagságukat, szemben a megye többi részével, ahol csak egy-két kivételt találunk.⁸⁴

A zsidótörvények hatását több tényező is enyhítette. Egyrészt az előírásokat, főként a magánszférában, szelektíven hajtották végre, hiszen ellenkező esetben a gazdaság működőképessége került volna veszélybe.⁸⁵ Számosan őrizték meg helyzetüket és jövedelemforrásaikat keresztény csendestársak formális kinevezése, illetve a vállalkozásba való bevonása (az ún. stróman-rendszer) révén. A törvény nem érintette a magánpraxisból származó jövedelmeket sem, bár az általános elszegényedés másodlagosan erre is kihatott. Segíthetett a helyzet átvészelésében az átképzés, pályamódosítás, gazdasági mobilitás is: több zsidó vállalkozás profilt váltott, elbocsátott tisztviselők vállalkozóként próbáltak megélni, több-kevesebb sikerrel. A fizikai munkára történő átképzésre a hitközségek és a cionisták szervezésében már a zsidótörvények előtt is voltak kezdeményezések, a kedvezőtlen foglalkozási összetétel megváltoztatása illetve a palesztinai kivándorlás előkészítése érdekében.⁸⁶

A közösség „túlélési stratégiái” között első helyen kell említeni a fokozódó karitatív, kulturális és hitéleti tevékenységet. Ennek elsődleges keretét a hitközségi szervezetek, a *Chevra Kadisa* és a Nőegylet szolgálták. Élelemmel és ruházattal segítették

---

⁸³ A vármegye alispánja, Alexander Imre 27823/1940. sz. rendeletében arra hivatkozott, hogy számos törvényhatóság ezt már megtette és így félő, hogy a „zsidó árusok az eddiginél is jobban elárasztják a vármegyét.” Lásd: *Jász Hírlap*, 1940. október 26. 2. o.

⁸⁴ Az adatokat közli: Karsai L. 2004, 1298-1301. o.

⁸⁵ Lásd erről Karády Viktor elemzését: Karády 1997a, 279-281. o.

⁸⁶ A FM 1939 júniusában a MIPI által szervezett mezőgazdasági átképzést hivatalosan 14 zsidó gazdaságban, 264 fő részére engedélyezte. HBML Bihar vm. alisp. ir. 5666/1939. Jász-Nagykun-Szolnok megyében például a szászberekai Kohner birtokon. Később a tiszasülyi Breuer-birtokon is működött cionista mezőgazdasági tábor.

a rászoruló családokat, alapítványokat hoztak létre a szegény sorsú fiatalok gimnáziumi, illetve egyetemi (gyakran külföldi) tanulmányainak támogatására, utóbb a munkanélküliek, a munkaszolgálatosok és hozzátartozóik megsegítésére. A Jász-Nagykun-Szolnok vármegyei hitközségek nagy aktivitást és áldozatkészséget tanúsítva vettek részt a MIPI (Magyar Izraeliták Pártfogó Irodája) majd az OMZSA (Országos Magyar Zsidó Segítő Akció) munkájában.⁸⁷

A veszteségek és megaláztatások ellenére a magyar zsidók közül kevesen választották a kivándorlást vagy az egyéb disszimilációs stratégiákat.⁸⁸ Ebben a külső tényezők (a célszágok befogadási hajlandósága, a háború kiteljesedésével fokozatosan lezáruló lehetőségek) és a szubjektív tényezők (kialakult egzisztencia, kapcsolatok, család) mellett a magyar zsidóság jelentős részének önértelmezése, identitása is szerepet játszott. Asszimilációs készségük meggyengült ugyan, de a holokausztig továbbra is fennmaradt. Sokan a hazafias kötődés és érdemek hangsúlyozásával válaszoltak az üldözésekre, annál is inkább, mert ennek ellenkezője a korábbi, több generációs stratégiák átértékelését igényelte volna.⁸⁹

1941-től Magyarország háborúba lépése, majd az újabb zsidóellenes törvények és rendeletek (a náci mintára alkotott harmadik zsidótörvény és a munkaszolgálat megalázó rendszerének kiteljesedése) tovább súlyosbították a zsidóság helyzetét.⁹⁰ A faji alapú törvénykezés kétségessé tette az asszimilációs stratégiák értékét és a keleti fronton a Jász-Nagykun-Szolnok megyei közösségekből is több száz férfi veszett oda. 1942 után viszont az egzisztenciát és magánéletet súlyosan érintő megszorítások, a veszteségek és a megélhetési nehézségek ellenére valamelyes enyhülés regisztrálható a helyi zsidóság „közérzetében”.⁹¹ Az 1938-1942 között sorozatban megszületett antiszemita törvények és rendelkezések hullámát nem követték újabbak. A Kállay-kormány folyamatosan tett enyhítő gesztusokat is a zsidóközösség felé.⁹² Emellett határozottan visszautasította a zsidók megjelölésére és kitelepítésére vonatkozó német követeléseket.

Mindez a magyar zsidóság többségét a viszonylagos biztonság illúziójába ringatta, annak ellenére, hogy munkaszolgálatosok, menekültek, katonaként szolgáló ismerősök révén széles körben terjedtek az információk arról, hogy a nácik és szövetségeseik az

⁸⁷ Összesítések az OMZSA adományairól. MZSL I. 5/5., *OMZSA-Évkönyv 5704*, 232-236. o.

⁸⁸ A kevés megvalósult terv egyike volt a jászberényi Bálint házaspáré, akik lányukat 1938-ban az Egyesült Államokba menekítették, ők viszont a holokauszt áldozatai lettek. Bálint 2000.

⁸⁹ Karády 1997, 156-158. o.

⁹⁰ Braham 1997, 192-193., 304-306. o.

⁹¹ 1942-43 folyamán több zsidó család is házépítésbe vagy bővítésbe fogott. JNSZML Jászberény pm. ir. 13443/1943.

⁹² Csősz 2005, 182-183. o.

uralmuk alatt élő zsidóságot tömegesen legyilkolják. A helyi zsidók közül többen személyes tapasztalatokat is szerezhettek. A német bábállam Szlovák Köztársaságban végrehajtott tömeges deportálásokról (1942) például a Homonnán élő Berger Margit tájékoztatta Jászberényben élő családját. Ekkortájt egy lengyel és szlovák menekültekből álló zsidó színtársulat vendégeskedett a városban, akik szintén igyekeztek felhívni a figyelmet a fenyegető veszélyre, kevés sikerrel.⁹³ A többség meg volt győződve arról, hogy az ő hazájukban nem történhetnek a keleti területeken lezajlottakhoz hasonló szörnyűségek. Abban is sokan és joggal reménykedhettek, hogy a háborúnak hamarosan vége és már csak egy rövid nehéz időszakot kell átvészelnüik.

II.3. A magyar politikai élet és a zsidókérdés 1944-ben

Az 1942-ben kinevezett Kállay-kormány legfontosabb külpolitikai célja az volt, hogy megőrizze a német szövetség révén szerzett területeket, ugyanakkor nyitva hagyja az angolszász orientációt a háború kedvezőtlen kimenetele esetére. A diplomáciai taktikázásban a zsidókérdés kulcsszerepet játszott: a magyarok az olasz példára is figyelve a zsidók védelmét a nyugati kapcsolat fontos elemének, a náciellenes álláspont bizonyítékának tartották.⁹⁴ A belpolitikában a kormány további zsidóellenes törvényekkel és rendeletekkel igyekezett csillapítani a radikalizmusát keveslő hazai szélsőjobboldal és a németek követeléseit. Ugyanakkor kommunikációjával igyekezett mindkét irányba bizonygatni, hogy a magyar politika antiszemitizmusa nem csökkent. Kormányfői bemutatkozó beszédében 1942 márciusában Kállay Miklós például a zsidóságot közösségként és egyénként is „aszociális lénynek”, a gazdasági és társadalmi problémák fő okozójának nevezte.⁹⁵ A harcias frazeológiával a kormányfőnek nyilvánvalóan taktikai céljai voltak, hiszen két-három évvel korábbi nyilatkozatai, szakmai írásai mérsékeltebb (antiszemita) álláspontról tanúskodnak.⁹⁶ Ez a retorika mindazonáltal jelentősen hozzájárult a közbeszéd radikalizálódásához, ezzel szűkítve a kormány illetve támogatói mozgásterét, ellenállási lehetőségeit 1944-ben.⁹⁷

A mérsékelt konzervatív kormánypolitika társadalmi támogatottsága és politikai bázisa 1944-re jelentősen összezsugorodott. Bár a kormánypárt stabil többséggel rendelkezett, képviselőinek és a közigazgatást ellenőrző főispánjainak egy része a

---

⁹³ B.M. visszaemlékezése. Kertész Gyűjtemény.

⁹⁴ A kérdéstről részletesen lásd Karsai L. 2006.

⁹⁵ Kállay 1991, 100. o.

⁹⁶ Csősz 2005.

⁹⁷ A Kállay-kormány politikájáról folytatott történész viták összefoglalását lásd: Kovács A. 2005.

szélsőjobboldallal szimpatizált. Nem meglepő, hogy a német megszállás után, a kizárások, kilépések (és letartóztatások) nyomán a MÉP képviselőinek többsége megtartotta mandátumát.⁹⁸ A magyar közigazgatás dualista korszakból örökölt struktúrája meglehetősen tág mozgásteret és jogköröket biztosított a vármegyei és városi önkormányzatok számára.⁹⁹ A harmincas évek közepétől számos vidéki önkormányzatban többségbe kerültek a kormányzati zsidópolitikát keveslő szélsőségesek. Az általános jobbratolódás mellett azért is, mert 1939 után, néhány nagyváros kivételével az addig ellensúlyt képező zsidó képviselők zöme elveszítette tagságát és a zsidó választók mintegy 90%-ának sem volt többé választójoga.¹⁰⁰ A helyi közigazgatás jóval több volt, mint az országos törvényeket végrehajtó hatalom. Az önkormányzatoktól rendszeresen érkeztek politikai kezdeményezések a kormányhoz, amelyekkel befolyásolni igyekeztek a törvényhozókat.

A helyi politika szélsőjobboldali fordulata elsősorban a visszacsatolt területeken volt jellemző. Itt a magyar zsidópolitika kezdettől fogva radikálisabb formában jelentkezett, többek között a hadsereg antiszemitizmusa, a vitatott területek internmentnikai konfliktusai és a magyarság kisebbségi helyzete miatt.¹⁰¹ De a trianoni Magyarország számos vármegyéjét is „elfoglalták” a harmincas évek derekától az országos politikánál többet követelő és szándékaikat bürokratikus és törvénytelen antiszemita eljárásokkal részben keresztül is vivő fajvédők.¹⁰² A legismertebb példa Pest megye, ahol Endre László gödöllői főszolgabíróként (már 1923-tól) majd 1938 januárjától alispánként élharcosa volt ennek a politikának.¹⁰³ Más törvényhatóságok is (Endrét követve vagy önállóan) széles körben alkalmazták ezeket a technikákat, és rendszeresen nyújtottak be a „zsidókérdés” gyorsabb vagy szigorúbb megoldását követelő petíciókat a kormányhoz. (például Zala, Borsod és Komárom).¹⁰⁴ Hasonló tartalmú javaslatok hangzottak el a parlamentben is,

---

⁹⁸ 222-ből 186 (84%). Kállay Miklós volt miniszterelnököt és a „defetista” politikáért leginkább felelősnek tartott három munkatársát kizárták a pártból, közülük Keresztes-Fischer Ferencet elhurcolta a Gestapo. További 32 képviselő, köztük Takách-Tolvay József, a jászberényi kerület képviselője „közös megegyezéssel” mondott le mandátumáról. *Magyar Élet Pártérsítője*, VI. évf. 12. sz. 1944. június 15. 2. o.

⁹⁹ Bár a két világháború között növelték a központi végrehajtó hatalom súlyát, az önkormányzatok továbbra is számottevő politikai tényezőt jelentettek. Az 1929. évi XXX. tc. a közigazgatás rendezéséről, *Magyar Törvénytár* 1929, 333-407. o.

¹⁰⁰ Lásd erről: Karsai L. 2004, 1298-1301. o.

¹⁰¹ A jelenségről részletesebben lásd: Vargyai 2001, 119-153. o.

¹⁰² Kádár – Vági 2005, 55-72. o.

¹⁰³ Vági 2002. Endre a BM közigazgatási államtitkárként a német megszállás után magyar részről a zsidóellenes akció fő irányítója lett. Kádár-Vági 2005, 112-114. o.

¹⁰⁴ Lásd például: Zala vármegye előterjesztése a keresztény ifjúság kiskereskedelembe és kisiparban való elhelyezésének lehetővé tételéről, 1938. május 12.; Komárom vármegye felirata a gazdaságok jövedelmezővé tétele tárgyában, 1940. július 11.; Bihar és Ung vármegyék feliratai a zsidókérdés megoldásáról. 1942.

elsősorban a nyilaskeresztes képviselők részéről.¹⁰⁵ Bihar vármegye törvényhatósága egyik tagjának előterjesztésére a kormányzathoz intézett 1942. márciusi feliratában a zsidók kitelepítésének előkészítését, vagyonuk lefoglalását és teljes gazdasági-társadalmi szegregációjukat követelte. A feliratot számos törvényhatóság támogatta, de korántsem mindegyik. Jász-Nagykun-Szolnok megye, Békés megye és Debrecen városa például azon törvényhatóságok közé tartoztak, amelyekben a szélsőjobbboldaliak végig kisebbségben maradtak. Az ehhez hasonló törvénytelen javaslatokat következetesen elutasították.¹⁰⁶

Hasonló területi különbségek fedezhetők fel a „rendezetlen állampolgárságú” zsidók ellen 1941 nyarán indított akció végrehajtása során. Az „ország területén tartózkodó alkalmatlan idegenek” eltávolítására a Külföldiek Ellenőrző Országos Központi Hatóság (KEOKH) és a helyi közigazgatás (Kárpátalja kormányzói biztosa) által kezdeményezett kampány elsősorban a kárpátaljai zsidóságot érintette, helyenként egész zsidó közösségeket néptelenítve el.¹⁰⁷ Az áldozatokat a magyar hatóságok a megszállt szovjet területre deportálták, ahol az SS mobil kivégző különítményei (*Einsatzgruppe C*) ukrán milicisták közreműködésével Kamenyec-Podolszkijánál augusztus 27-28-án többségüket megölték.¹⁰⁸ Kevésbé ismert, hogy a trianoni országterületen is nem egy közigazgatási tisztviselő ragadta meg az alkalmat, hogy a központi utasításokat túlteljesítve megszabaduljon a számára nem kívánatos állampolgároktól.¹⁰⁹ Szemben ezzel a gyakorlattal, Hajdú és Jász-Nagykun-Szolnok megyében a főszolgabírói hivatalok és a csendőrség nem indítottak tömeges hajszát a zsidók állampolgárságának felülvizsgálatára

---

március 18. és május 4. HBML IV.B. 1406/b. Debrecen pm. ir. 35526/1938., 32118/1940, 16978/1942., 22237/1942.

¹⁰⁵ Lásd például a párt „zsidóügyi” szakértője, gróf Serényi Miklós felszólalásait és interpellációit. Kádár – Vági 2005, 95-97. o.

¹⁰⁶ Kölcsény Sándor debreceni polgármester indoklása szerint például a „zsidókérdés rendezése kormányzati feladat és ... [ennek] intézményes megoldását a m. kir. Miniszterelnök úr kilátásba helyezte”. HBML IV.B. 1406/b. Debrecen pm. ir. 16.978/1942.

¹⁰⁷ A KEOKH vezetője, Siménfalvy Sándor rendeletei az ország területén tartózkodó „alkalmatlan idegenek” országos összeírásáról. 1941. július 12. és 19. 192/1 és 192/2 res. 1941 VII. b. BM. sz. Közli: Szirtes 1996, 12-14. o. Az 1941-es deportálásokról és historiográfiájáról lásd a legújabb összefoglalást: Frojimovics 2007, 103-146. o.

¹⁰⁸ Einsatzgruppe-jelentések, 66 és 80. sz. 1941. augusztus 28 és szeptember 11. Arad – Krakowski – Spector 1989, 112, 129. o. Lásd még: Browning – Matthäus 2004, 291. o., Hilberg 1985, 811-812. o., Braham 1997, 197-206. o.

¹⁰⁹ A helyi főszolgabíró rendeletére például 1941. augusztus 8-án 88 putnoki polgárt utasítottak ki az országból, néhány kivétellel generációk óta magyarországi lakos és állampolgársági bizonyítványokkal rendelkező embereket. A dokumentumokat letartóztatásukkor egyszerűen elvették tőlük, így a havasaljai gyűjtőtáborban nem volt módjuk státuszukat igazolni. Életüket végül az mentette meg, hogy az üldözöttek érdekében a kárpátaljai táborokat felkereső Apponyi György és Slachta Margit országgyűlési képviselők és a MIPI vezetői egyeseket felismertek és ügyükben eljárta. Batizfalvy rendőrfogalmazó, a KEOKH kiküldöttje telefonon felhívta a putnoki főszolgabírót, és ennek nyomán fény derült a törvénytelen eljárásra. Az elhurcoltak egy kivétellel hazatérhettek. Lásd: Weiss István ügyvéd beadványa Mogyoróssy Imre főszolgabíró ellen. HBML XXV. 1. Miskolci Nb. ir. 257/1947.

és tartózkodtak a törvénytelen akcióktól, bár hatósági zaklatások, különösen a kisebb településeken illetve a csendőrség részéről, itt is előfordultak.¹¹⁰

A megszállás, a középjobb erők veresége páratlan lehetőséget jelentett a magyar szélsőjobboldal számára. Ez a csoport ugyanakkor távolról sem volt egységes, legalább három nagyobb, egymást is ellenségnek tekintő csoportosulásból állt. Összekapcsolta őket a radikális fajvédő, antiszemita ideológia, azonban társadalmi bázisuk, a náci birodalomhoz fűződő viszonyuk és programjuk között számottevő különbségek mutatkoztak.

A kormánypárt jobboldali frakciójából alakult, a volt miniszterelnök és pénzügyi szakember Imrédy Béla által vezetett Magyar Élet Mozgalom (utóbb Magyar Megújulás Pártja, MMP) a „fontolva haladó” kormánypolitikánál gyorsabb ütemű „reformokat” hirdetett. Az MMP, a (különösen a fiatalabb és határon túli) középső és felső középosztály, hivatalnoki, katonatiszti és értelmiségi elitek pártja¹¹¹ már 1942-43-ban programként fogalmazta meg a zsidóság teljes elkülönítését a magyar társadalomtól, beleértve a lakóhelyi szegregációt, a megkülönböztető jelzést valamint vagyonuk teljes állami ellenőrzését.¹¹² Ebből a programból a náci tervekhez képest tulajdonképpen csak a fizikai megsemmisítés hiányzott.

Az új kormány és főtisztviselők kinevezése 1944 tavaszán háromoldalú politikai játszma része volt. Edmund Veessenmayer elsősorban a Magyar Megújulás Pártját és vezérét, Imrédy Bélát támogatta. Az első tervekben szélsőjobboldali nagykoalíció szerepelt, de a kormány végül az MMP és a kormánypárt nácibarát jobbszárnyának tagjaiból alakult meg.¹¹³ A Reich teljhatalmú megbízottja pozitívan nyilatkozott a nyilasok harckészségéről, de a mozgalom „különutas” vezérével, Szálasival szemben a németeknek komoly fenntartásaik voltak. Ez a bizalmatlanság kölcsönös volt. A későbbi „nemzetvezető” és köre nem volt hajlandó semmiféle kompromisszumra, így teljesen kívül maradtak a politikai játéktéren.¹¹⁴ Elsősorban az RSHA külföldi hírszerző osztálya támogatásának (Wilhelm Höttl)¹¹⁵ köszönhetően a nácibarát nemzetiszocialista

---

¹¹⁰ A kérdés önéletrajzi alapú irodalmi feldolgozását lásd: Ember Mária: *Nagyanyám megjön a déli busszal*. (kézirat a szerző birtokában)

¹¹¹ Feljegyzés a Magyar Megújulás Pártja politikai tevékenységéről. 1943. január. Ádám et al. 1959, 404. o.

¹¹² A Magyar Megújulás Pártjának emlékirata Kállay Miklós miniszterelnökhöz, 1943. október. Sipos 1999a, 565-566. o. Lásd még Deák 2000b, 48-52. o.

¹¹³ A kormányalakításról részletesen lásd: Karsai L. – Molnár 2004, 58-66. o.

¹¹⁴ Hungarista Napló, idézi Karsai L.– Molnár 1994, 539. o.

¹¹⁵ Az RSHA VI számú ügyosztályának (*Ausland-SD, Amt VI.*) vezetője 1941. június 22. után Walter Schellenberg, helyettese Wilhelm Höttl volt. A magyar ügyekkel a VI. E alosztály (Kelet-Európa) foglalkozott.

szövetségnek is jutott egy (elvárásaiknál jóval kisebb) szelet a tortából.¹¹⁶ Vezetőjüket, Baký László parlamenti képviselőt a rendvédelemért felelős politikai államtitkárrá nevezték ki.¹¹⁷ Emellett a vidéki közigazgatásban is megszerezték néhány fontos pozíciót.¹¹⁸ Ugyanakkor Horthy és köre is megőrzött valamit mozgásteréből. Ennek jeleként a kormányzó többek között meg tudta gátolni Imrédy Béla miniszterelnöki kinevezését (akivel szemben Sztójay Döme berlini követ az ő jelöltje volt) és elérte, hogy híve, Csataj Lajos honvédelmi miniszter megőrizze posztját. A kormányzó a vidéki közigazgatásban megmaradt támogatóira is figyelt.

II. A népirtás folyamata

III.1. A terep előkészítése: letartóztatások

A március 19-én hajnalban Magyarországra érkező német rendőri erők azonnal megkezdték az ellenállás potenciális tényezőinek felszámolását. Órák alatt százakat tartóztattak le a magyar államapparátus, rendvédelem és politikai élet vezetői közül.¹¹⁹ A kollaboráns magyar hatóságok már ezekben az akciókban is közreműködtek, majd önállóan is támadásba lendültek. 1944. március 31-én bizalmas belügyminisztériumi rendelet utasította a vidéki főszolgabírókat és rendőrkapitányokat az „állambiztonsági és közbiztonsági szempontból veszélyes” baloldaliak internálására. A gyors és helyenként túlbuzgó végrehajtás következtében a budapesti toloncházak három-négy nappal később megteltek.¹²⁰ Jász-Nagykun-Szolnok megyében például az április 4-ére virradó éjjel kezdődött az akció és másnap éjszakáig meggyeszerbe becsléseink szerint 200-250 embert tartóztattak le.¹²¹ A célszemélyek kiválasztása nem telt sok időbe: a politikailag „megbízhatatlan” személyeket a főszolgabírói hivataloknál illetve a rendőrkapitányságok

¹¹⁶ Otto Winkelmann feljegyzése dr. Pál őrnagynak. 1945. november 14. Karsai L. – Molnár 2004, 819-820. o. Szerinte a nemzetiszocialisták nagyot csalódtak, mert Ernst Kaltenbrunner RSHA-főnök (és Winkelmann) támogatásában bízva legalább egy-két miniszteri tárcát vártak. A különböző magyar szélsőjobboldali mozgalmak történetéről, ideológiájáról és konfliktusairól lásd: Lackó 1966.

¹¹⁷ Baký László kihallgatása, 1945. december 18. Karsai L. – Molnár 1994, 81-87. o.

¹¹⁸ Lásd A magyar közigazgatás c. fejezetet.

¹¹⁹ A megszállás okairól és a német hatóságok tevékenységéről részletesebben lásd A megszálló hatóságok c. fejezetet.

¹²⁰ Ezért a BM április 5-én meghosszabbította az internálás határidejét és úgy rendelkezett, hogy a letartóztatottakat csak április 20-án kísérjék be a központi állomásokra, és a közvetlen veszélyt nem jelentő, csak „gyanús” személyeket – rendőri felügyeletüket fenntartva – bocsássák szabadon. A rendeleteket lásd: JNSZML Túrkevei r. kap. ir. 78/1944.

¹²¹ Ebből Szolnokon 60-70 főt. A rendőrségi fogdában tartották őket három napig igen szűkös ellátás mellett, majd internálták. JNSZML Szolnok v. Ig. biz. 13. d. 1392/1949.

detektív csoportjánál (zöld színű kartotékokon) nyilvántartották, és rendszeresen jelentettek róluk a belügyminisztériumba.¹²² Vidéken a főszolgabírók elsősorban a csendőrség internálási javaslataira, olykor feljelentésekre hagyatkoztak, de a községi előljáróságok véleményét is kikérték.¹²³ Az eseteket az alispán elnöklete alatt működő, katona- és csendőrtisztekből álló öttagú bizottsághoz kellett beterjeszteni. Ennek véleménye alapján készültek el a belügyben a végleges internálási jegyzékek. A rendelet nem említette a zsidókat, de a helyi végrehajtók mindenütt letartóztattak néhány prominens zsidót is, róluk külön jegyzék készült.¹²⁴

Míg a Debrecen körzetében (a Tiszántúlra és Jász-Nagykun-Szolnok megye nagy részére kiterjedő hatáskörrel) tevékenykedő német rendőri szervek szinte kizárólag a zsidókkal foglalkoztak, a helyi magyar végrehajtók listáin nagyjából felerészben szerepeltek a zsidók (politikai nézeteiktől függetlenül) és a „kommunistagyanús”, a proletárdiktatúra alatt exponált, baloldali érzelműként vagy egyéb okból „problémásként” számon tartott személyek.¹²⁵ Jász-Nagykun-Szolnok megyében utóbbiak jórészt kisemberek voltak, a budapesti tisztogatásokkal ellentétben itt nem törődtek a (csekély befolyású) polgári és kigazda ellenzékekkel.¹²⁶ Nem meglepő, hogy az 1944 márciusa előtt szintén szigorúan ellenőrzött nyilasokat a rendelet nem említette. Az internálótáborból a letartóztatottak útja két irányba ágazott. A rendőrség vidéki főkapitányának április 20-ai rendelete új értelmezést adott a „keresztyéni megbocsátás” elvének, mivel erre az elvre hivatkozva kizárólag a nem zsidók ügyeinek felülvizsgálatát rendelte el.¹²⁷ Ezután a nem zsidók túlnyomó része hazatérhetett.¹²⁸ A zsidó származású internáltakat azonban az első magyarországi deportáló szerelvényekkel, április 29-30-án Kistarcsáról, Topolyáról és budapesti tolónházakból Auschwitzba szállították.¹²⁹ 1944. május 2-án zömük a

---

¹²² Lásd például: jelentés Jász-Nagykun-Szolnok megyében megfigyelendő zsidókról. OL K 149 BM res. 1942–1–8697/1942. Szolnokon 1944 elején 160-170 fő állt rendszeres rendőri megfigyelés alatt. Bögre Sándor rendőrfelügyelő vallomása. Bertóthy Dezső rendőrtanácsos pere. JNSZML Szolnoki Nb. 5/1946.

¹²³ Jászladány főjegyzője például javaslatot tett a helyi szociáldemokrata szimpatizáns zsidók letartóztatására. Tanúvallomások Vincze Gábor főjegyző perében. JNSZML Szolnoki Nb. 130/1946.

¹²⁴ Ernyey Lajos főszolgabíró vallomása saját perében és Alexander Imre alispán tanúvallomása. JNSZML Nb. ir. 1365/1948.

¹²⁵ Az utóbbi kategória részeként egyes helyeken cigányokat is letartóztattak, de a cigánysággal mint népcsoporttal vagy „fajjal” a hatóságok ekkoriban nem foglalkoztak. JNSZML Túrkevei r.kap. ir. 3862/1944.

¹²⁶ Lásd még A megszálló hatóságok c. fejezetet.

¹²⁷ 173.418/1944. VII.a. sz. BM rendelet, 1944.április 21. Ez a nagykanizsai táborra vonatkozott, de egy héttel később kiterjesztették a többi internáló táborra és tolónházra. JNSZML Jászszági alsó j. fősz. ir. 2517/1944.

¹²⁸ JNSZML Túrkevei r.kap. ir. 78/1944.

¹²⁹ Veessenmayer jelentései a Külügyminisztériumba, 1944. április 27-29. Braham 1963, 361-363. o.

gázkamrában pusztult el, a többieket munkatáborokba vitték, főként Gross Rosen altáborába, Wüstegiersdorfba.¹³⁰

A magyar letartóztatások második hulláma országosan a zsidóellenes rendeletek végrehajtását ellenőrző razziák nyomán indult meg. Ekkor kizárólag zsidókat internáltak, például a nem vagy nem megfelelően viselt megkülönböztető jel (kendővel, táskával eltakart, feltűzött, nem megfelelő színű, vagy boltban, munkahelyen nem viselt), áru és személyes értékek rejtegetése, rémhírterjesztés, engedély nélküli utazás és rádióhallgatás miatt.¹³¹ A Belügyminisztérium április 12-én rendeletet adott ki a sárga csillag viselésének ellenőrzéséről és a vétkesek azonnali internálásáról.¹³² Jász-Nagykun-Szolnok megyében ebben a tekintetben viszonylag elnéző végrehajtással találkozunk: többnyire megelégedtek a pénzbüntetéssel, csak néhány ügy zárult internálással.¹³³

III.2. Rendeletek, elkülönítés, kifosztás

A Sztójay-kormány 1944 márciusa és augusztusa között több mint 120 zsidóellenes jogszabályt alkotott, amelyek fokozatosan megfosztották a zsidókat jogaiktól, vagyonuktól, szabadságuktól. A hivatalos rendeletek az 1939. évi II. törvénycikkben (141. §.) biztosított felhatalmazásra hivatkoztak, bár ez nem adott legitimációt ilyen széles körű jogfosztásra.¹³⁴ A zsidóellenes intézkedések első hullámát a március 29-én tartott kormányülésen fogadták el. A rendeletek egy része a zsidók gazdasági-szakmai ellehetetlenítését célozta.¹³⁵ A kampány végső célja szempontjából ennél fontosabbak voltak az áldozatok helyváltoztatását és az információáramlást korlátozó¹³⁶, majd a megjelölésüket és összeírásukat célzó rendelkezések.

---

¹³⁰ Szita 2002, 100. o.

¹³¹ Az egyik zsidó „rémhírterjesztő” például abbéli véleményének adott hangot, hogy az amerikaiak bombázni fogják Magyarországot. OL I. 1-2. tek. BM K-150. VII kf. 9. tétel

¹³² 172.068/1944. VII. a. sz. rendelet. Április 15-én hasonló tartalmú távmondattal érkezett a rendőrkapitányságokhoz, hivatkozva Baky államtitkár utasítására. Lásd: OL I. 1. tek. BM K-150. VII kf. 9. tétel

¹³³ A kiszabott büntetési tételekre lásd például *Jász Hírlap*, 1944. április 29. 3. o., *Jászvidék*, 1944. június 3. 3. o., *Nemzeti Jövőnk*, 1944. április 21. 3. o.

¹³⁴ Lásd A magyar közigazgatás c. fejezetet.

¹³⁵ 1210/1944. ME és 1220/1944. ME sz. rendeletek a "zsidók közszolgálatának és közmegbízottságainak, továbbá ügyvédi működésük megszüntetése tárgyában" illetve a zsidók sajtókamarai, színművészeti és filmművészeti kamarai tagságának megszüntetése tárgyában, 1944. március 29. Benoschofsky – Karsai E. 1958, 66-69. és 73-74. o.

¹³⁶ 1140/1944. ME sz. rendelet a zsidó távbeszélő előfizetők adatszolgáltatási kötelezettsége tárgyában. 1944. március 27., 1230/1944. ME sz. rendelet a zsidók tulajdonában lévő közúti gépjárművek bejelentése tárgyában, 1944. március 29. Benoschofsky – Karsai E. 1958, 56-57. és 58-59. o.; 217.300/1944. KKM. sz. rendelet a rádiók beszoolgáltatásáról. *Budapesti Közlöny*, 1944. április 21., 89. sz. 2. o., 1270/1944. ME sz. rendelet a zsidók utazásának korlátozásáról, 1944. április 5. Benoschofsky – Karsai E. 1958, 127-129. o.

1944. április 5-étől a zsidónak minősített magyar állampolgároknak sárga csillagot kellett viselniük.¹³⁷ Néhány nappal később elrendelték a közösségek összeírását is, amely a megbélyegzés mellett az üldözöttek elkülönítésének másik fontos alapfeltétele volt. A bizalmas belügyminisztériumi rendelet a zsidók névjegyzékeinek elkészítését a hitközségek – ennek hiányában az adott törvényhatóság – feladatául szabta.¹³⁸ A listákon a családfők lakcímét és anyjuk nevét kellett feltüntetni. Számos jegyzéken ennél bővebb adatok szerepeltek, többek között egy megjegyzés rovat, ahol a munkaszolgálat vagy más ok miatt távollévőket valamint az internáltakat tüntették fel. Volt, ahol külön kimutatásban szerepeltek a kivételezettek és a konvertiták.¹³⁹ A következő hetekben újabb és újabb rendeletek jelentek meg, amelyek lépésről lépésre szorították ki a zsidókat a társadalomból.¹⁴⁰ Csökkentették élelmiszeradagjaikat: a zsidók külön élelmiszerjegyet kaptak, és naponta csupán egy-két órán át volt szabad bevásárolniuk.¹⁴¹ Az elkobzott járműveket és rádiókat szakértők vizsgálták meg, és csak tökéletes állapotban vették át. A tulajdonosnak igazolni kellett az esetleges üzemképtelenség okát. A központi előírás mögött az a feltételezés húzódott, hogy a „szabotáló” zsidók szándékosan megrongálják a honvédelmi szempontból fontos eszközöket.¹⁴²

Egymásra épülő rendeletekkel kobozták el a zsidók csaknem teljes ingó és ingatlanvagyonát. Április 16-án jelent meg a vagyon bejelentését két hetes határidővel előíró alaprendelet.¹⁴³ Ezzel összefüggésben április 21-én rendeletet adtak ki a zsidó

¹³⁷ Minden 6 évesnél idősebb „zsidó személy” saját lakásán vagy házán kívül, felső ruhájának bal oldalán tízszer tíz centis, kanárisárga színű, hatágú csillagot volt köteles viselni. 1240/1944. ME sz. rendelet, 1944. március 31. Benoschofsky – Karsai E. 1958, 53-54. o.

¹³⁸ 6136/1944. BM VII. res. sz. rendelet, 1944. április 4. JNSZML V. 474. Szolnok pm. ir. 9232/1944.

¹³⁹ A jegyzékek négy példányban készültek, a minisztérium mellett a helyi elöljáróságok valamint az illetékes csendőr- és rendőrpáncsnokságok is megkapták. A belügyminiszter nevére később Jaross-listáknak nevezett dokumentumok csak töredékesen maradtak fenn a magyar levéltárakban. Lásd: Varga 2006. A VI. (debreceni) csendőrkerületből csaknem hiánytalanul megvannak ezek a névjegyzékek, Debrecen és Hajdúszoboszló városok kivételével (HBML, Debrecen). Az I. (budapesti) csendőrkerület területéhez tartozó Jászországban a kisebb települések listái megtalálhatók a szolnoki levéltárban, Jászberényé azonban nem maradt fenn. Hiányoznak a V. (szegedi) csendőrkerülethez tartozó Jász-Nagykun-Szolnok megyei települések listái is.

¹⁴⁰ 444/1944. BM sz. rendelet a zsidóknak a nyilvános fürdők látogatásától való eltiltása tárgyában. 500/1944. és 510/1944. BM sz. rendeletek a vendéglátóhelyek illetve szórakozóhelyek látogatásának tilalmáról. *Budapesti Közlöny*, 98. sz. 1944. május 2. 1-2. o., 113. sz. május 20. 4. o.

¹⁴¹ A zsidók fejenként és havonta 30 dkg cukrot és étolajat, hetente 10 dkg ló- vagy marhahúst kaphattak. Az addig használt élelmiszerjegyeket be kellett szolgáltatni. Cseréjük az üldözöttek létszámának újabb regisztrációját is szolgálta. 108.500/1944. KM sz. rendelet. 1944. április 21. Benoschofsky – Karsai E. 1958, 228-231. o.

¹⁴² JNSZML V. 474. Szolnok város polgármesteri iratok 11171/1944. 4-5. és 7. o. A rádiókat, kerékpárokat és írógépeket zömmel a közigazgatás és a rendvédelem kapta. A rádiókból politikailag megbízható magánszemélyeknek is juttattak, hogy azok „használatát a helyes közvélemény kialakításának céljára eszközül szolgálhasson”. Lásd *uo.*

¹⁴³ 1600/1944. ME sz. rendelet a zsidók vagyonának bejelentése és zár alá vétele tárgyában. 1944. április 14. Benoschofsky – Karsai E. 1958, 170-181. o.

kereskedések bezárásáról, berendezéseik és készleteik lefoglalásáról. A magyarországi főterek és korzók üzleteinek jelentős része (helyenként többsége) másnap reggel már nem nyithatott ki.¹⁴⁴ Több törvényhatóság vezetői nem várták meg a központi rendelkezést és hatáskörüket túllépve jóval korábban megtették ezt a lépést.¹⁴⁵ Talán a veszprémi példa motiválta őket, ahol a német parancsnokság utasítására már a megszállás után két nappal lezárták a zsidó üzleteket.¹⁴⁶ A szakminisztérium köriratban utasította a városok és járások vezetőit, hogy ilyet csak „múlthatatlanul szükséges” esetekben, előzetes bejelentéssel tehetnek.¹⁴⁷ A helyzetet jellemzi, hogy a keszthelyi főszolgabíró éppen a tiltó rendeletre hivatkozva záratta be a zsidók üzleteit, sőt azokét is, akiknek zsidó házastársuk volt.¹⁴⁸

Jász-Nagykun-Szolnok és Hajdú megyékben ilyen jellegű túlteljesítésre, a központi rendeletek megelőzésére nem volt példa, sőt a túlkapásokat igyekeztek megelőzni.¹⁴⁹ Pedig az említett dunántúli példák mellett a környező törvényhatóságok is bőven adtak példát hasonló buzgalomra.¹⁵⁰ A március végétől tucatjával kiadott zsidóellenes rendeleteket a személyi összetételében nagyrészt változatlan közigazgatás különösebb késlekedés nélkül, pontosan végrehajtotta. Egy alkalommal fordult elő számottevő késedelem: Szabó Ferenc szolnoki polgármester csak április 18-án adta ki a zsidók névjegyzékének elkészítéséről szóló rendeletét. Az ügy késedelmes elintézése miatt minisztériumi feletteseitől sürgető és feddő átiratban részesült. Nem világos, hogy ez halogatási kísérletnek tekinthető-e vagy csak a bürokrácia túlterheltségéből adódó mulasztás.¹⁵¹

A zsidó vagyon állami tulajdonba vételének, leltározásának és megőrzésének kulcsszervei a pénzügyi közigazgatás helyi hatóságai, a vármegyék székhelyein működő pénzügyigazgatóságok voltak. Személyzetüknek először a vagyonbejelentések adminisztrációja adott munkát, majd a május elején hozott kormányzati döntés az egész

---

¹⁴⁴ 50.500/1944. KKM sz. kereskedelem- és közlekedésügyi miniszteri rendelet a zsidó kereskedők üzletéhez tartozó árukészletek és üzleti berendezések zár alá vételéről. 1944. április 20. A május 5-én megjelent kiegészítés (56.912/1944. sz. KKM rendelet) értelmében a kereskedőknek május 8. és 20. között reggelenként 7-9 óra között kellett kiadniuk a már megrendelt, illetve idegen tulajdont képező árukat: megalázó módon félig lehúzott redőny mellett. Benoschofsky –Karsai E. 1958, 204-206. o.

¹⁴⁵ *Somogyi Ujság*, 1944. április 8.

¹⁴⁶ Gergely A. 2007, 1310. o.

¹⁴⁷ A KKM távirati utasítása a zsidó üzletek igénybevételével kapcsolatosan és ennek kiegészítése, 1944. március 28-29. Benoschofsky – Karsai E. 1958, 48-49. o.

¹⁴⁸ ZML Keszthelyi járás főszolgabírói ir. sz.n., közli Németh – Paksy 2004, 356-359. o. Lásd még uo. 46-47. o.

¹⁴⁹ Hajdú megye központi járása főszolgabírójának rendelete az üzletek lezárásának tilalmáról. 1944. március 31. HBML V. 623/c. Egyek k. ir. 1888/1944.

¹⁵⁰ Például Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye és Szeged városa. Molnár 1995, 41-44. o.

¹⁵¹ Szabó április 27-i igazoló jelentésében az utóbbi okra hivatkozott. A névjegyzéket a hitközségi vezetők addigra már elkészítették, így még aznap felterjesztette azt a polgármester. OL K-150 IV-32-67412/1944.

folyamatot hatáskörükbe utalta.¹⁵² Támogatásukra az adóhivatalok és más közigazgatási szervek dolgozói valamint a kereskedelem- és iparkamarai szakértők mellett számos civil is kirendeltek. A megnövelt létszám és munkaidő ellenére a feladat jóval meghaladta a pénzügyőri apparátus teljesítőképességét. Nehézségeiket jól tükrözik a szolnoki pénzügyigazgató-helyettes, Dite Antal főtanácsos jelentései a Pénzügyminisztériumhoz.¹⁵³

Ezek szerint a pénzügyőrök számára a legtöbb fejtörést a németek hatalmaskodásai jelentették. A lakások, üzletek és üzemek nem jelentéktelen részéhez a magyar hatóságok nem értek hozzá. A német katonaság és rendőrség a civil adminisztráció szempontjait és hatáskörét figyelmen kívül hagyva költözött be a lakásokba és széles körben fosztogatott valamint további követelésekkel is előállt.¹⁵⁴ A honvédség tagjai a luxusigények és az önkényeskedések terén a német példát követték, a különbség csak annyi volt, hogy ellenük valamivel hatékonyabban léphetett fel a közigazgatás. A civil adminisztráció mindenütt igyekezett az „állami tulajdont” gyorsított leltározással illetve a veszélyeztetett helyiségek kiürítésével megmenteni. A szolnoki pénzügyőrök például a leltározó bizottságok számát hétről tizenötre emelték, minden mozgósítható segéderőt (az adóhivatal munkatársait, tanárokat) is igénybe véve. Május 24-én, a gettó lezárása után két nappal kezdték meg a zsidó lakások, üzletek és raktárak leltározását.

A vázlatos, egymásnak gyakran ellentmondó központi irányelvek sem könnyítették meg a pénzügyőrök dolgát. A leltárba vett javakat elvben a lakások lepecsételt helyiségeiben kellett őrizniük, később pedig átszállítaniuk azokat egy központi raktárba, előkészítendő a központi utasításoknak megfelelő szétosztást, elszállítást. A nagy értékű ingóságokat – például műkincsek, ezüstdíszek, prémek, perzsaszőnyegek – a romlandó értékekhez hasonlóan külön leltárba kellett felvenni és egyenesen a pénzügyőri hivatalokba, onnan pedig a fővárosi Postatakarékpénztár raktárhelyiségébe szállítani. Hasonlóképpen kellett eljárni a gettóban illetve gyűjtőtáborokban hatósági erőszakkal elrabolt értéktárgyakkal.¹⁵⁵

Átfogó szabályozás híján a gettósításhoz hasonlóan a vagyon leltározása is eltérő mintát követhetett: nem csak országrészenként vagy törvényhatóságonként, de mint a jelentés bizonyítja, akár egy megye illetve pénzügyigazgatóság területén belül is. „Vannak községek (Jászberény, Kunszentmárton), ahol a közigazgatási hatóság megengedte, hogy a

¹⁵² Kádár – Vági 2005, 235-236. o.

¹⁵³ JNSZML VI. 101. b. Szolnoki Pénzügyigazgatóság iratai, 60. és 60/1. fön. sz. 1944.

¹⁵⁴ Lásd erről A megszálló hatóságok c. fejezetet.

¹⁵⁵ JNSZML VI. 101. b. Szolnoki Pénzügyigazgatóság iratai, 18/1945. fön. sz. 147.310/1944.; VI. fön. PM sz. rendelet. A Zsidók Anyagi és Vagyonjogi Ügyeinek Megoldására Kinevezett Kormánybiztos ir. OL I-72. 7450/1944.

zsidók még bútoraik egy részét is magukkal vihették a gettóba, sőt Jászberényben teljesen kihurcolkodtak régi lakásaikból, úgyhogy a pénzügyőrség már csak az üres lakásokat találja a helyszínen,¹⁵⁶ [míg] egyéb helyeken még a legszükségesebb ruhaneműt sem engedték a gettóba vinni,¹⁵⁷ s most a már lezárt zsidó lakásokból állandóan egyes tárgyak kivételének megengedését kérik.” – írta Dite minisztériumi feletteseinek.¹⁵⁸ A tömeges lakásigénylések és a lakosság lopásai, rablásai csak tetézték a pénzügyi hatóságok gondjait.¹⁵⁹

III.3. Gettósítás

Szolnok, mint megyeszékhely volt a gettósítás és deportálás helyi adminisztratív központja. Ez három alapvető funkciót jelentett. 1944 májusában gettókat létesítettek itt a helyi és a környékbeli (központi járásbeli) zsidók számára. 1944 júniusában a város vezetőinek kellett kijelölniük a gyűjtőtábor Jász-Nagykun-Szolnok és Békés megyék közel ötezer lakója számára. Végül pedig június végén bevagonírozó központként (és június elejétől átmenő állomásként) fontos szerepet játszott a deportálások során.

Az 1944. április 28-án, pénteken megjelent ún. gettórendelet nyomán már hétfőn, 1944. május 1-jén megtették az előkészületeket a zsidók összeköltöztetésére.¹⁶⁰ Alexander Imre alispán ekkor rendkívüli értekezletet hívott össze május 10-ére a szolnoki vármegyeházára, ahol a járási főszolgabíróknak és a megyei városok polgármestereinek már kész gettótervekkel kellett megjelenniük. Beosztottjainak egybehangzó vallomásai szerint az értekezleten az alispán elsősorban azt az (április 7-i belügyminisztériumi értekezleten hangsúlyozott) alapelvet hangoztatta, hogy az elkülönítés „keresztény polgári érdekek” sérelme nélkül, tehát minél kisebb területen, kevés költözködéssel, gyorsan valósuljon meg.¹⁶¹ Az átköltözésre Alexander Imre mindössze öt napos határidőt szabott. Ez az elvárás írásos rendeletben nem szerepelt, de szóbeli utasításként elhangzott. A IV.

---

¹⁵⁶ Jászberényben a beköltöztetés valóban viszonylag kíméletesen folyt. Túlzás azonban, hogy a zsidók egész lakberendezésüket elvihették, hiszen a férőhely ebben a gettóban is szűkös volt. Csősz 2006, 96-101. o.

¹⁵⁷ Itt a tiszai felső járás községi gettóira célzott a jelentés szerzője. Lásd a következő fejezetet.

¹⁵⁸ Dite Antal főtanácsos jelentése a Pénzügyminisztériumba. 1944. június 3. JNSZML VI. 101. b. Szolnoki Pénzügyigazgatóság iratai, 60. fön. sz. 1944.

¹⁵⁹ Lásd erről a Szemtanúk c. fejezetet.

¹⁶⁰ 1610/1944 ME sz. rendelet a zsidók lakásával és lakóhelyének kijelölésével kapcsolatos egyes kérdések szabályozása tárgyában. 1944. április 28. Benoschofsky – Karsai E. 1958, 244-250. o., Jász-Nagykun-Szolnok alispánjának 14618/1944. sz. rendelete a gettók létrehozásáról. 1944. május 10. JNSZML Kisújszállás pm. ir. 4566/1944.

¹⁶¹ Az értekezleten elhangzottakra lásd Szabó Ferenc szolnoki polgármester és munkatársai vallomásait saját perükben. BFL Nb. XVII/1016/1948.

deportálási zóna¹⁶² főispánjai részére 1944. május 4-én Budapesten tartott tájékoztató értekezleten például irányelvként határozták meg a BM képviselői, hogy a gettózást május 15-ig be kell fejezni.¹⁶³

A férőhelyek tervezésénél ($2\text{m}^2/\text{fő}$) továbbá az időhatár és a rendszabályok megalkotásánál a jelek szerint a legnagyobb vidéki gettó, a nagyváradai létrehozásakor a körzet német „tanácsadója”, Theodor Dannecker és magyar támogatói (Gyapay László alpolgármester és Péterfy Jenő csendőr alezredes) által alkalmazott szigorú irányelveket tekintették mintának.¹⁶⁴ Ez, mint azt a későbbiekben részletesebben is igyekszem bizonyítani, számos szomszédos törvényhatósághoz képest szigorúbb paramétereket jelentett. Szegeden például nyolc nap volt a határidő és a városi hatóságok kezdetben $4\text{-}6\text{ m}^2$ férőhellyel számoltak.¹⁶⁵ A gettók lezárásának tervezett határidejét (május 15-16.) Jász-Nagykun-Szolnok megye nagyobb városaiban nem sikerült tartani, elsősorban a szervezési, technikai nehézségek miatt. 1944. május 22-ére azonban az összeköltöztetést az egész megyében végrehajtották.

A zsidók elkülönítése és deportálása ebben a megyében rendkívüli atrocitások és „kreatív” helyi kezdeményezések nélkül ment végbe. A tömeggyilkossághoz vezető adminisztratív lépések pontos végrehajtása volt jellemző, általában különösebb lelkesedés vagy túlteljesítés nélkül, de ugyanakkor szerény hatókörű és eredményű enyhítési próbálkozásokkal. Alig van nyoma annak, hogy a vármegyei közigazgatási elit szervezeten megpróbálta volna késleltetni a folyamatot, csak helyi és egyéni szinten történtek próbálkozások az üldözöttek helyzetének javítására. Ebben a zsidó vezetőkkel fenntartott kapcsolatok, a zsidó tanácsok tagjainak minden jogi és emberi érvet megragadni próbáló erőfeszítései is szerepet játszottak.

A helyi polgármesterek a zsidókat többnyire az általuk sűrűbben lakott városrészekben, részben saját lakásaikban igyekeztek elhelyezni. A bútorok, ruházat és élelem bevitelét nem korlátozták, bár ezt természetesen a szűk férőhely erősen befolyásolta. Jászberényben egy ideig nem zárták le a belvárosban létrehozott gettót, szabad volt a ki- és bejárás. A zsidók részben saját, komfortos házaikban lakhattak, ha

---

¹⁶² A deportálási zónákról lásd a következő alfejezetet.

¹⁶³ A debreceni gettóértekezlet jegyzőkönyve, 1944. május 8. HBML IV.B.1406.b. Debrecen város polgármesteri ir., 21.838/1944. Kérdés, hogy az értekezlet résztvevőinek milyen információjuk volt a deportálások kezdő időpontjáról. Ezzel egy időben folyt Bécsben a szállítási értekezlet a német és magyar szakértők (Franz Nowak és Lulay Leó László csendőr százados) valamint a magyar és szlovák vasút képviselőinek részvételével. Lulay tanúvallomása. Ferenczy László csendőr alezredes pere. ÁBTL V-79.348.

¹⁶⁴ A gettósítás tárgyában május 3-án kiadott nagyváradai rendelet másolatát valószínűleg a vármegye minden törvényhatósága megkapta. Lásd: JNSZML Jászsági alsó járás főszolgabírói ir. k.k. 225/1944.

¹⁶⁵ Tóth Béla polgármester-helyettes gettóval kapcsolatos határozata, 1944. május 17. Molnár 1995, 80-82. o.

összezsúfoltan is. Kisújszálláson a szintén a zsinagóga környékén létrehozott gettóban házanként átlagosan tíz embert helyeztek el és törekedtek az alapvető közegészségügyi követelmények betartására.¹⁶⁶ A szolnoki zsidók zöme is a belvárosban létesített gettóba került. Hasonló tervek születtek a többi három megyei városban is, de (elsősorban a helyi lakosság tiltakozása miatt) nem valósultak meg.¹⁶⁷ Karcagon és Túrkevéen egy külterületi, szoba-konyhás házacskákból álló negyedben, Mezőtúron egy téglagyári telephez tartozó gazdasági és lakóépületekben helyezték el a zsidókat, országos összehasonlításban viszonylag emberséges körülmények és ellátás mellett. A járások vezetői is többnyire hasonló mintát követtek. Volt azonban kivétel is: a Tiszai felső járásban Breznay Mihály főszolgabíró a járási jegyzői értekezleten elutasította az emberségesebb elhelyezésre vonatkozó terveket. Az alispán egyetértésével Kunhegyesen az ún. cigánysor putrijaiban¹⁶⁸, Dévaványán szintén a település legszélén, egy zsidó tulajdonban volt fatelepen és környékén, megfelelő vízellátás és egészségügyi létesítmények nélkül helyezték el az üldözötteket.¹⁶⁹

Jász-Nagykun-Szolnok megyében a polgármesterek közül többen, valamint egyes főszolgabírók is az üldözöttek egy részét támogató, a folyamatot lassító, mérséklő végrehajtók közé tartoztak. Ennek jeleként (legalábbis kezdetben) nem voltak szigorú rendszabályok, a bevitt holmik és élelem mennyiségét nem korlátozták. Úgy tűnik, a legtöbb helyen ebben a közbiztonsági szervek is partnernek bizonyultak: engedélyezték a ki- és bejárást, csomagok, levelek és élelem bejuttatását. A megyei zsidók többsége emberi lakóhelyeken, részben saját lakásaiban maradhatott. Egyes vezetők igyekeztek időt nyerni, ismerőseiknek kedvezményeket nyújtani, szemet hunytak mentési vagy enyhítési próbálkozások felett. A zsidók munkaerejét igyekeztek a racionalitás jegyében kihasználni. A hatóságok több helyen figyelmeztették őket a várható elszállításra.¹⁷⁰ A gettókba költöztetést és a gettók felszámolását ismerős helyi rendőrök, csendőrök és hivatalnokok végezték, akik többnyire nem bántották a deportáltakat. Ugyanakkor a hatóságok itt is tartották magukat a gettósításkor kiadott végrehajtási utasítás szelleméhez, mely szerint „a

---

¹⁶⁶ Alispáni rendelet a zsidók gettóba telepítésénél szükséges közegészségügyi rendelkezésekről. 1944. május 16. JNSZML Kisújszállás pm. ir. 4566/1944.

¹⁶⁷ Lásd erről A Magyar közigazgatás és a Szemtanúk c. fejezeteket.

¹⁶⁸ Nincs adat arra, hogy a cigányokat a zsidók megürült lakásaiba vagy máshová helyezték-e el. A cigányok „problémájával” a megye hatóságai csak június végén, a gettók felszámolása után kezdtek el egyes helyeken elméletben foglalkozni, gyakorlati lépésekre már nem maradt idő. Lásd még A magyar közigazgatás c. fejezetet.

¹⁶⁹ A vármegyei gettósítás menetrendjének és főbb eseményeinek összefoglalását lásd: Csősz 2007.

¹⁷⁰ Túlélők tanúvallomásai Hamar Zoltán és Barna Gyula rendőrtanácsosok pereiben. BFL 1545/1948., B.16915/1948.

leghatározottabban és legerélyesebben kell fellépniük” és „semmilyen érzelmi momentumokra figyelemmel lenniük nem szabad”.¹⁷¹ Az idősek és betegek kocsin „utazhattak” a gettókba, majd a gyűjtőtáborba történő szállításkor a vasútállomásra. A vagonokba ekkor a szabványos férőhelynek megfelelően „csak” 40-50 ember került. Természetesen a gyűjtőtáborba történő átszállítás után ők is osztoztak a kevésbé „szerencsés” áldozatok sorsában. Mindent egybevetve a vármegyei gettókban fogva tartottak helyzetét országos viszonylatban kedvezőnek kell mondanunk.

Ugyanakkor ezek a jellegzetességek legalább annyira függtek külső tényezőktől, mint a helyi végrehajtók szándékától, erőfeszítéseitől. Szemben az I-II. deportálási zóna (Kárpátalja és Észak-Erdély) nagy körzeti gettóiban és gyűjtőtáborokban a kíméletlen eljárás miatt kialakult katasztrofális körülményekkel, az akció későbbi fázisában létrejött kisebb, városi és járási gettók lakói általában kedvezőbb körülmények közé kerültek. A német és magyar végrehajtók az első zóna tapasztalataiból okulva gondosabban készítették elő a deportálást. Míg az északkeleti részekén minden zsidót egyszerre hurcoltak a vagonírozó helyekre, a későbbiekben a folyamat kétfázisúvá vált (gettók majd gyűjtőtáborok). A közigazgatásnak tehát több idő és mozgástér állt rendelkezésére jóval kevesebb ember elhelyezésére, élelmezésére. A kisebb településen csekélyebb volt a központi ellenőrzés intenzitása és több szerep jutott az áldozatokkal fennálló személyes kapcsolatoknak.¹⁷²

III.4. Gyűjtőtáborok és deportálás

A szolnoki zsidók gettóba szállítása május 15-én hajnalban kezdődött meg. Ugyanekkor indultak meg a tömeges deportálások az ország északkeleti felében. A németek és magyar támogatóik a gördülékeny végrehajtás érdekében a csendőrség területi beosztása szerint deportálási zónákra osztották az országot és egymás után ürítették ki azokat.¹⁷³ Jász-Nagykun-Szolnok vármegye területe – a Jászság kivételével – az Alföld nagy részét magában foglaló negyedik deportálási zónához (VI., debreceni és V., szegedi csendőrkerület) tartozott. A térség közigazgatási és rendvédelmi vezetői az 1944. június 10-ei szegedi értekezleten kaptak utasításokat a gyűjtőtáborok létesítésével és a

---

¹⁷¹ JNSZML Jászsági alsó járás főszolgabírói ir. k.k. 225/1944.

¹⁷² Erről részletesebben lásd A magyar közigazgatás c. fejezetet.

¹⁷³ Endre László javaslatával szemben, aki a fővárosban kezdte volna az akciót, a csendőrkerületek deportálási akcióinak sorrendje végül Eichmann döntése alapján a következő volt: kassai (I. zóna), kolozsvári és marosvásárhelyi (II. zóna), székesfehérvári és miskolci (III. zóna), szegedi és debreceni (IV. zóna), pécsi és szombathelyi (V. zóna) és budapesti (VI. zóna).

deportálással kapcsolatos feladataikról.¹⁷⁴ Az itt elhangzott rendelkezésekről az eddig ismert legrészletesebb közigazgatási feljegyzéseket Kecskemét vezetői készítették.¹⁷⁵ A rendvédelmi vezetők feladatairól legtöbbet a Szolnokon működő különleges rendőrkülönítmény főnökének személyi anyagából tudhatunk meg.¹⁷⁶

A 1944. június 4-én körtáviratban kiadott bizalmas BM rendelet utasítása szerint a vármegyeháza közgyűlési termében rendezett értekezleten megjelentek a vármegyék főispánjai és alispánjai, a polgármesterek és járási főszolgabírók, továbbá a rendőrség vidéki főkapitánya, dr. Buócz Béla és a városok rendőrkapitányai. A honvédséget a két hadtestparancsnok¹⁷⁷, a csendőrséget a kerületi parancsnokok és a nyomozó alosztályok vezetői – Debrecenből Szilády Gyula ezredes és Könczey Gyula őrnagy – képviselték. Bevezetésként Tóth Béla, szegedi helyettes polgármester üdvözölte a megjelenteket.¹⁷⁸ Ezután dr. Molnár Zsigmond belügyminisztériumi segédtitkár¹⁷⁹ olvasta fel a belügyminiszter bizalmas rendeletét.¹⁸⁰ Ezt követően szólaltak fel a deportálás fő irányítói. Endre László belügyi államtitkár általános bevezetőt tartott, a konkrét végrehajtásra vonatkozó irányelveket pedig Baky László államtitkár és Ferenczy László csendőr alezredes – a csendőrség összekötője a német Biztonsági Rendőrség felé – adta ki. A szóbeli utasítások nyomán a debreceni csendőrkerület tisztségviselői is jegyzeteket készítettek.¹⁸¹

Az utasítások lényege az volt, hogy a zóna területén élő zsidóságot a gettókból hét gyűjtőtáborba kell tömöríteni, ahonnan június 21-től kezdődően továbbszállítják őket. Bár a konspirációs okokból csak német munkás-kitelepítés néven említhető (*Deutsche Arbeiter-Umsiedler, D.A.U.*) szállítmányok végcélját pontosan nem nevezték meg, nem volt kétséges, hogy az áldozatok a Német Birodalomba kerülnek. A debreceni

¹⁷⁴ Molnár 1995., az értekezletről főként 91-92. és 132-138.

¹⁷⁵ A dokumentum teljes szövegét lásd: Karsai L. – Molnár 1994, 522-525. o.

¹⁷⁶ Utasítás a zsidók gyűjtőtáborba való beszállítására, 1944. június 10. Horváth Ernő főhadnagy pere. JNSZML Szolnoki Nb. 58/1946.

¹⁷⁷ A korabeli Magyarország katonailag tíz honvéd hadtestre tagolódott, a csendőrkerületeket ugyanezen határok szerint szervezték meg.

¹⁷⁸ Tóth a népbírósgon tett vallomásában egyébként tagadta, hogy jelen lett volna az értekezleten. Dr. Tóth Béla népbírósgai pere. CSML (Szeged), Szegedi Nb. ir. 35/1945. A forrásért Molnár Juditot illeti köszönet.

¹⁷⁹ A BM XXI. b. (menekültügyi) alosztályának kebelében létrehozott „külön szolgálat” vezetője. Feladatkörükbe a gettósítás és deportálás ügyei tartoztak, Endre közvetlen irányítása alatt. 3140/1944 eln. ME sz. rendelet. 1944. május 13. Benoschofsky – Karsai E. 1958, 312-313. o.

¹⁸⁰ 6163/1944. res. BM sz. rendelet a zsidók lakhelyének kijelöléséről. 1944. április 7. Benoschofsky – Karsai E. 1958, 124-127. o.

¹⁸¹ Az értekezleten résztvevők vallomásait lásd: ÁBTL V-78.644. 24. és V-98.767. 36-40. (Szilády Gyula csendőr ezredes vizsgálati anyagai), BFL 1545/1948. 43-53. (Hamar Zoltán rendőrtanácsos pere), B.16.915/1948. 45., 69-72. és 253-255. (Barna Gyula rendőrtanácsos pere), B.18.809/1949. 160. (dr. Sántha Miklós polgármester pere), XVII/1016/1948. 7-10., 21-25., 33-34. és 278. (dr. Szabó Ferenc polgármester és társai pere).

csendőrkerület területén négy táborn terveztek: Hajdú megye zsidóságát Debrecenbe, Békés megye déli részének gettóit Békéscsabára, míg Bihar megye zsidóságát Berettyóújfalura akarták koncentrálni. Jász-Nagykun-Szolnok megye három kerület találkozási pontján feküdt, így helyzete speciális volt. A megye legnagyobb, VI. csendőrkerülethez tartozó részének valamint Békés megye szeghalmi, szarvasi és gyomai járásának gettóit június 16. és 20. között a szolnoki gyűjtőtáborba tömörítették.¹⁸² A tiszai alsó járás gettóit ugyanekkor Kecskemétre (V. csendőrkerület) vitték. A Jászság viszont az I. (budapesti) csendőrkerülethez tartozott, így a deportálás utolsó fázisában elszállított egyéb főváros környéki transzportokkal együtt kerültek június 30-án a monori gyűjtőtáborba.

Az értekezleten elhangzott utasítások alapján valamennyi zsidót („nemre, korra és egészségügyi állapotra való tekintet nélkül”) a gyűjtőtáborba kellett szállítani, kivéve a egyes házasságokat és hozzátartozóikat valamint a háborús kitüntetések illetve ellenforradalmi tevékenységük miatt mentesítetteket.¹⁸³ A táborba szállított zsidók kötelesek voltak minden pénzüket és értéktárgyukat leadni. Csomagjuk emellett nem tartalmazhatott semmiféle írószert. „Az ellenőrzés motozás útján történik” – az értekezleten világosan és nyomatékkal közölték, hogy ez belső, testi motozást is jelent. A fentebb idézett tanúvallomások szerint sokan kifogásolták az elhangzott végrehajtási utasításokat. Beliczky Kálmán hódmezővásárhelyi rendőrkapitány fel is szólalt a zsidók testi motozása ellen. Baky László azt válaszolta, erre azért van szükség, hogy a németek ne találjanak a zsidóknál semmit.¹⁸⁴ A magyar hatóságok célja valóban az volt, hogy behozzák hátrányukat a megszállókkal szemben a zsidó javakért megindult hajszában.

A gettók felszámolását a VI. csendőrkerület területén is további értekezletek előzték meg. Urbán Gáspár, Jász-Nagykun-Szolnok megye főispánja tiszti értekezletre hívta egybe vármegyéje közigazgatási vezetőit, hogy a Szegeden közölt utasítások egyöntetű végrehajtását megbeszéljék. A kerület csendőrsége részére a szolnoki osztályparancsnokságon tartott részletes eligazítást Szilády Gyula ezredes, ezen valamennyi őrsparancsnok részt vett. A pontos végrehajtási utasítást mindenütt a nyomozó alosztály parancsnokának, esetünkben Könczey Gyula őrnagynak kellett megfogalmaznia. Ezt lezárt dupla borítékban küldték el az őrsöknek, akik csak az „akció” kezdetén, június

---

¹⁸² A Bihar megyeieket Berettyóújfalu helyett végül Nagyváradra vitték, így a csendőrkerület területén a gyűjtőtáborok száma háromra csökkent.

¹⁸³ Voltak további, témánk szempontjából kevésbé fontos kategóriák is.

¹⁸⁴ Ilyet Baky a németek jelenlétében aligha mondhatott. Valószínű, hogy itt is két egymást követő értekezlet volt, egy a németek részvételével, egy pedig nélkülük, mint június 22-én Siófokon. Hajnácskőy László csendőr ezredes tanúvallomása. Karsai L. – Molnár 1994, 380-386. o.

16-án hajnali öt órakor bonthatták fel azt.¹⁸⁵ A csendőrségnek ebben a fázisban háromféle feladata volt: a vidéki gettók rabjainak beszállítása, a gyűjtőtábor külső őrzése és végül a deportálandók bevagonírozása. Ezeket a műveleteket a csendőrkerület Jász-Nagykun-Szolnok megyei részén Homoki László százados, szolnoki szárnyparancsnok, tehát az illetékes osztályparancsnok helyettese irányította.

A rendőrök szerepe a városi gettók felszámolásával rendszerint befejeződött. A történeti emlékezet ezért a gyűjtőtáborokba tömörítés és a deportálás végrehajtását kizárólag a csendőrség tevékenységéhez kapcsolja. Valójában a létszámhiány miatt a rendőröket ebben a fázisban is gyakorta bevetették.¹⁸⁶ Szolnokra például a beszállítás végrehajtására és a tábor őrzésére egy rendőriskolásokból álló, mintegy negyvenöt fős egységet vezényeltek.¹⁸⁷

A megyei városokban a gyűjtőtáborba történő beszállítást a hatóságok a lehetőségekhez képest emberségesen végezték. A legtöbb transzport élelemmel és alapvető szükségleti cikkekkel ellátva érkezett meg Szolnokra. Azonban az érkekezleten kapott súlyosan jogsértő utasításokat, így a belső (vagyis testüregi) motozást, itt is szinte maradéktalanul végrehajtották. Szolnokon a fiatal detektívgyakornokok buzgósága miatt nagyobb volt a szigor. Az utolsó darabig elszedték az iratokat, fényképeket, helyenként bántalmazások is előfordultak. Minden detektívet egy-egy rendőr és pénzügyőr ellenőrzött az ingóságok átvételénél, de a javakról jegyzék nem készült.¹⁸⁸ A járási gettóknak, ahol a beszállítás csendőri feladat volt, a zsidók helyenként jóval súlyosabb, a központi rendelkezések szigorán is túlmenő atrocitásokat szenvedtek el.

A szegedi érkekezleten kiadott irányelv szerint a mentesített vegyes házasként bent maradhattak a gettóban, ahol egyes helyeken addig külön lakóépületben voltak elhelyezve. A dévaványai csendőrőrs parancsnoka szerint a beszállítás reggelén (június 16.) az osztályparancsnokságról kapták az írásos utasítást hogy engedjék őket szabadon. Még aznap délután azonban a főszolgabíró telefonon utasította őket, hogy vigyék a vegyes

---

¹⁸⁵ ÁBTL V-14.353. (Inczédy Ágoston csendőr alezredes vizsgálati anyaga) 8. o., BFL B. 23.487/1949. (Homoki László csendőr százados pere) 68. és 78. o.

¹⁸⁶ Nagykanizsán a szombathelyi, Munkácson pedig a kolozsvári rendőriskola növendékeit vetették be hasonló feladatra. Hegyi Lajos vallomása, Nagykanizsai Népi. ir. 41/1946. Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez. Zala megye., Braham 1997, 639-640. o.

¹⁸⁷ A Nagyváradról, Miskolcra és Sátorajárhelyre érkezett, Horváth Ernő felügyelő parancsnoksága alatt álló egység 1944. június elején érkezett a létszámhiánnyal küzdő szolnoki kapitánysághoz. Feladatuk kezdetben a bombázott városrészekben és a zsidó ingatlanoknál a tömegessé váló lopások, betörések megakadályozása volt. Olajos István rendőr őrmester vizsgálati anyaga. JNSZML Nü. ir. 19/1947., Horváth Ernő főhadnagy pere. JNSZML Szolnoki Nb. ir. 58/1946.

¹⁸⁸ A detektívek vallomásait lásd: Szolnok v. Ig. biz. 1945. 3. d.

házasokat is a többiek után.¹⁸⁹ Ugyanez történt azokkal, akik hadiérdemeik vagy más mentesítésük alapján nem kerültek a gettókba. Túrkevéen például dr. Szilágyi Dávid ügyvédet, az 1919-es ellenforradalmi polgárőrség volt parancsnokát detektívek letartóztatták, és menetrendszerű személyvonaton vitték a szállítmány után a szolnoki cukorgyárba.¹⁹⁰ A munkaszolgálatra kirendelt orvosokat is elhurcolták néhány nappal a deportálás előtt.¹⁹¹ A rendelkezés megváltoztatása Endre László államtitkár személyes akciója volt, aki nem foglalkozott a várható ellátási nehézségekkel. A gyors és totális „zsidótlanítás” érdekében semmilyen (mások által meghozott) áldozattól nem riadt vissza. Emiatt állítólag még kollégájával, Baky Lászlóval is konfliktusba került.¹⁹²

Endre utasítása szerint a „kétes zsidókat” is a gyűjtőtáborba kellett szállítani, és ott dönteni mentesítésük ügyében. Ezt az ún. hármass bizottság hatáskörébe utalták, amelynek tagjai a rangidős csendőr csapattiszt, a polgármester és a rendőrség parancsnoka voltak. Ilyen testület már a gettó létrehozásakor is működött a megyei városokban. A járásokban a döntés a főszolgabírók, illetve a községi előljáróságok kezében volt. Jász-Nagykun-Szolnok megyében a hivatalnokok többnyire bizonytalan esetekben is inkább negatív irányba döntöttek, mintsem kockázatot vállaltak volna egyesek mentesítésével.¹⁹³ Pedig a bonyolult jogszabályok ellenére (vagy éppen azért) számos határeset létezett, amely lehetőséget nyújtott volna erre. A gettóba és utóbb a gyűjtőtáborba így több olyan ember is bekerült, akit a fajvédő törvények szerint otthonában hagyhattak volna. A felelős tisztviselők túlbuzgóságának bizonyítéka, hogy a gyűjtőtáborok német parancsnoksága a személyi iratok átvizsgálása után (saját szempontjai alapján) több transzportból is visszaküldött egyes kivételezett illetve vegyes házasságú zsidókat.¹⁹⁴

A szolnoki hármass bizottságot dr. Szabó Ferenc polgármester, Bertóthy rendőrtanácsos és Homoki százados alkotta, ők hoztak döntést a gyűjtőtáborba zárt megyei zsidóság ügyeiben is. Valószínűleg a két tiszt jelenlétének tudható be, hogy az üldözöttek még a vitás esetekben sem számíthattak kedvező döntésre. A polgármesteri hivatal iratai között található beadványokat meg sem válaszolták. Másokhoz hasonlóan hiába várt a válasza az a frontról hazatért budapesti nem zsidó férfi is, akinek törökszentmiklósi

---

¹⁸⁹ Egy-két nap múltán ezt az utasítást körrendelet formájában is megkapták az őrsők. Kelemen Antal vallomása saját perében. JNSZML Szolnoki Nb. 61/1947.

¹⁹⁰ OL K 148. 1200. cs. 520-523. o., JNSZML Túrkeve pm. ir. 3623/1944.

¹⁹¹ JNSZML alisp. ir. 4441/1945.

¹⁹² Lásd erre Baky László kihallgatását és Hajnácskőy László csendőr ezredes tanúvallomását. Karsai L. – Molnár 1994 96. és 382. o.

¹⁹³ Hasonló alapelveket követtek a szegedi döntéshozók is, lásd Molnár 1995, V. fejezet.

¹⁹⁴ Példaként lásd: Szarka Gyula főszolgabíró és Barabás Bálint községi jegyző vizsgálati anyagai. JNSZML Szolnoki Nü. 292/1947. és 509/1947.

rokonainál tartózkodó zsidó feleségét és gyermekeit deportálták.¹⁹⁵ Az általuk hazaküldöttek esetében a németek a hármass bizottság határozatát megelőzve, azt megkerülve döntöttek. Erre utal az is, hogy a mentesítetteket állítólag német nyelvű igazoló okirattal is ellátták. Ez a menekülési útvonal sem minden kivételezett előtt állt nyitva, hiszen több gettóban előfordult, hogy a csendőrök minden iratot elvettek az üldözöttektől.¹⁹⁶

Az egyéb „speciális” kategóriákra is kiterjedt a hatóságok figyelme. Az idegen állampolgárságú és hontalan zsidókat a gettókból kiemelve a budapesti rendőr főkapitányság fogház- és toloncügyosztályához kellett szállítani. Ugyanez történt azzal a kiskorúval, akire a fővárosi gyermekmenhely igazgató főorvosa hívta fel a kunhegyesi főszolgabíró figyelmét. Megfelelő iratok hiányában a budapesti főkapitányság augusztus 24-i átiratában a főszolgabíróra bízta annak eldöntését, hogy a fiú zsidónak tekintendő-e. Miután a rendőrorvos megvizsgálta és „külső jelek szerint” kereszténynek minősítette, visszakerülhetett nevelőszüleihez.¹⁹⁷ A rendőrség vidéki főkapitánya június 28-án elrendelte a hadiüzemekben foglalkoztatott zsidók hozzátartozóinak beszállítását a sárvári gyűjtőtáborba.¹⁹⁸

Az otthonukban meghagyott emberek feje felől sem hárult el végleg a veszély. A deportálás leállításának napján, július 6-án a BM utasította a rendőrkapitányságokat és a csendőrkerületi parancsnokságokat, hogy jelentsék a mentesített zsidók létszámát, és további rendelkezésig helyezték őket szigorú rendőri felügyelet alá. Ennek nyomán július folyamán többeket Jász-Nagykun-Szolnok megyéből a debreceni rendőrkapitányságra vittek, majd internáltak.¹⁹⁹ A deportálás alól mentesített szolnoki orvosokat június 20-án szintén a csendőrkerület székhelyére vitték, ahol összesen huszonnégyen raboskodtak mostoha körülmények között Debrecen kiürítéséig.²⁰⁰ A megye területén eközben súlyos orvoshiány volt.²⁰¹ A vegyes házások – feljelentéseknek is kitéve – állandó félelemben éltek. A csendőrség nyilvántartásai alapján a németek augusztusban (amikor a deportálások

¹⁹⁵ Az elintézetlen ügyiratra a szolnoki polgármesteri hivatalban július 12-én a „Már tárgytalan. Irattárba.” megjegyzés került rá. JNSZML Szolnok polgármesteri ir. 15.944/1944.

¹⁹⁶ A szolnoki hármass bizottság működéséről részletesebben lásd: Csósz 2002a, 229-230. o.

¹⁹⁷ BFL, Nb. 1545/1948; JNSZML Túrkevei r. kap. ir. 125/1944; JNSZML Dévaványa k. ir. 7295/1944. Egyébként a 16 év alatti árva gyermekeket a 31983/1944. XXI. res. sz. BM rendelet szerint az OMZSA-nak kellett átadni. A főkapitányság 1944. augusztus 24-i átiratában a főszolgabíróra bízta annak eldöntését, hogy a fiú zsidónak tekinthető-e. Feltehető, hogy végül otthonában maradhatott.

¹⁹⁸ JNSZML Túrkevei r. kap. ir. 85/1944. Az iratokból nem derül ki, hogy a megyében történt-e ilyen eset.

¹⁹⁹ MZSL 65.1099. 18-19. és 36. o.

²⁰⁰ JNSZML Szolnok v. Ig. Biz. ir. 1945. 3. doboz dr. Lellei Gábor és társai

²⁰¹ Lásd erről az Epilógus c. fejezetet.

újraindítása ismét napirendre került) ismét elkezdtek a letartóztatásokat.²⁰² A román átállást (augusztus 23.) követő politikai fordulat (augusztus 29.) nyomán az új belügyminiszter, Bonczos Miklós rendeletére az összes kivételezettet a budapesti főkapitányság Fogház- és Toloncügyosztályára kellett beszállítani, ahol igazolásuk és munkaszolgálatra történő beosztásuk megtörtént.²⁰³ Az utolsó áldozat valószínűleg dr. Schwemmer Ignác ügyvéd volt, akit a nyilas hatalomátvétel másnapján fogott el, és október 26-án Szolnok kiürítésekor magával hurcolt a Gestapo. A front közeledtével elterjedt, hogy a kiürítéskor a vegyes házasságokat is elviszik, ezért több család Budapestre menekült.²⁰⁴

A szolnoki gyűjtőtábor területét a Szabó Ferenc polgármester vezette bizottság jelölte ki, tagjai Bertóthy Dezső rendőrkapitány, Bánhidi rendőrfelügyelő és a városi tisztiorvos voltak. Több helyszínt is megvizsgáltak a város déli, ipari negyedében (VII. kerület), elsősorban zsidó cégek ingatlanait (egy fűrésztelepet és egy téglagyárat) valamint az épülő közkórházat. Végül a Cukorgyár területén az idénymunkások ötszáz főre méretezett tömegszállítását (Gyöker utca) és a raktárakat találták megfelelőnek több ezer ember befogadására. Elsőként Szolnok két gettója, majd a vidéki gettók lakóit szállították be. Összesen 4666 fő érkezett tizenöt település tizenhét gettójából. A műveletet június 20-ára fejezték be.²⁰⁵

Ez a létszám jóval kevesebb volt annál, mint amire a deportálás irányítói előzetesen számítottak. Jász-Nagykun-Szolnok vármegyében az alispán jelentése szerint 6108 ember került a gettókba. Az összesítésnél a hitközségek, illetve előljáróságok által elkészített névlistákat használták.²⁰⁶ A szegedi értekezleten elhangzott összesítő adat szerint Jász-Nagykun-Szolnokból és Békésből 6142 embert kellett a cukorgyári gyűjtőtáborba szállítani, a végleges szám (4666) azonban ennek alig több mint háromnegyede (76%) volt. Hasonló adatot kapunk a békéscsabai gyűjtőtábor esetében: ide hozzávetőlegesen négyezer

²⁰² Például a jászberényi dr. Bleier Jenő, akit betegágyából vittek el Budapestre, majd később Auschwitzba. Sz. Nü. 4/267/1947. (dr. Tóth Lajos rendőrtanácsos népjegyzéki vizsgálati anyaga) és BFL Nb. 1900/1945.

²⁰³ A rendelet előírta, hogy még a kórházakban tartózkodók szállíthatóságát is vizsgálják felül. 1944. szeptember 9. OL I. 1. tek. BM K-150. VII kf. 6. tétel 152.125/1944.

²⁰⁴ Schwemmer hamarosan megszökött és visszatért Szolnokra. Bergel Vilmos ügye. JNSZML Ig. Biz., Külön Ig. biz. ir. 4. d.

²⁰⁵ Jász-Nagykun-Szolnok vármegyéből Szolnok, Karcag, Kisújszállás, Mezőtúr, Dévaványa, Kunhegyes és Törökszentmiklós, Békés vármegyéből Endrőd, Füzesgyarmat, Gyoma, Körösladány, Szarvas, Szeghalom és Vésztő gettóinak foglyait szállították a cukorgyári gyűjtőtáborba. A forrás említi Kunmadarast is, itt azonban nem volt gettó, a község zsidó lakóit Dévaványára illetve Karcagra vitték. Takács II. Ferenc csendőr törzsrörmester és Romvári György örmester napi jelentései Ferenczy László alezredesnek, 1944. június 19-20. MZSL 65.1102. 199. és 209. o.

²⁰⁶ A német utasítás nyomán, április elején kiadott BM rendeletre elkészített ún. Jaross-listákról van szó. Jász-Nagykun-Szolnok vármegye alispánjának évnegyedes jelentése, 1944. június 2. JNSZML Tiszapüspöki k. ir. 2132/1944.

embert terveztek szállítani, de a deportáló vagonokba végül „csak” 3118-an kerültek.²⁰⁷ A radikális csökkenés okai között szerepel az elköltözés (menekülés) – túlnyomórészt Budapestre –, bujkálás, szökés, halálozások, de elsősorban a tömegesen érkező munkaszolgálatos behívók.²⁰⁸

A szegedi értekezleten csak rövid, egy-két napos itt-tartózkodásról volt szó, illetve az volt az irányelv, hogy a beérkező transzportokat egymást váltva szállítják majd el. A gyűjtőtábor megfelelő kiépítését ezért a (kisebb létszámmal és időhatárral kalkuláló) közigazgatás nem végezte el, de erre idő és források híján nem is lett volna képes.²⁰⁹ Az élelmezés és egészségügy megszervezéséről az utasítások szerint a németeknek kellett (volna) gondoskodniuk.²¹⁰ Ezért egy-két napon belül, amikor megérkeztek a vidéki transzportok és az időjárás is esősre fordult, az üldözöttek helyzete kritikussá vált. Csak egy részük került fedél alá a munkáslakásokban és az üzem betonpadlós csarnokaiban, a többiek az udvaron töltötték az éjszakát. A közegészségügyi létesítmények rövid idő alatt tönkrementek, latrinát kellett ásni, sokan víz- és élelemhiánytól szenvedtek.²¹¹

Német utasítás volt, hogy az elszállítottaknak legalább öt napra élelmet adjanak, és arra az esetre, ha az út tovább tartana, további forrásokat is biztosítsanak. Az elszállítás előtt ezért fejenként fél kiló kenyérrel valamint (legfeljebb egy-két étkezésre elegendő) egyéb élelemmel látták el a zsidókat. Theodor Dannecker SS-Hauptsturmführer, a gyűjtőtábor parancsnoka már a tábor létrehozása után rendelkezett arról, hogy osszanak élelmet a beszállítottaknak. Tudunk arról is, hogy a szolnoki ferences rendház apát-plébánosa és szegényházi apácák közreműködésével levest osztottak: nem világos, hogy a német tiszt utasítása nyomán vagy az egyház önálló akciójaként.

A szolnoki rendőrök a kerítésen kívül teljesítettek szolgálatot, a belső őrség a más városokból érkezett próbarendőrök feladata volt. A túlélők tanúvallomásai szerint a 18-20 éves fiatalok többnyire szigorúan fegyelmezték, nem ritkán fosztogatták, megütötték,

²⁰⁷ Lásd: Frojimovics – Schweitzer 1994, Braham 1997, 1358. o.

²⁰⁸ Endre László szerint az okozta a táborokban a zsúfoltságot, hogy „majdnem mindenütt kétszer annyi zsidó volt, mint amennyire a statisztika szerint számítottak”. Ellentmondanak ennek a fenti adatok, de Veessenmayer jelentése is, amely szerint a „magyar becslések általában túlzottak voltak” és így a tervezett létszámot egyik zónában sem érik el. Lásd: Karsai L. – Molnár 1994, 74 és Juhász et al. 1968, 865-866. o. Úgy tűnik, hogy az északkeleti illetve határ menti országrészekben valamint Budapesten az előbbi, míg az ország belsejében az utóbbi helyzet állt fenn.

²⁰⁹ A gettók és táborok létesítésének költségeit a művellet más költségeihez hasonlóan a zsidók elrabolt vagyonából fedezték. Az összegek megelőlegezése és az építési anyagok előteremtése azonban a közigazgatás feladata volt.

²¹⁰ Az 1944. június 10-i szegedi értekezleten kiadott utasítás a zsidók gyűjtőtáborba való beszállítására. 14. pont. Horváth Ernő főhadnagy pere. JNSZML Szolnoki Nb. ir. 58/1946.

²¹¹ A továbbiakra lásd: Horváth Ernő rendőr főhadnagy és Dudás István törzsőrmester pere. JNSZML Szolnoki Nb. 58/1946., 51/1946., Olajos István rendőr őrmester és 19 társa vizsgálati anyaga, Szolnoki Népi. ir. 19/1947.

megalázták áldozataikat. Például előszeretettel takarították a latrinát vagyonos zsidó nőkkel, és idős embereknek is kalaplevéve kellett tisztelegni előttük. Különösen a németek jelenlétében voltak aktívak. Utóbbiak a rendszeres ellenőrzéseket leszámítva mindössze egyetlen SS-altisztból és két (népi német) közkatonából álló őrség formájában voltak jelen a táborban.

A VI. csendőrkerület nyomozó alosztálya két polgári ruhás nyomozót rendelt Szolnokra „puhatolásra”, azaz nyomozásra a zsidók és keresztények közötti kapcsolatok, vagyonrejtegetés és szökések ügyében, továbbá a gyűjtőtábor őrségének ellenőrzése végett.²¹² Jelentéseik és a túlélők visszaemlékezései alapján részletes kép rajzolható a táborban folytatott „nyomozati tevékenységről”. A már a gettóközpontokban megkezdett kínvallatásokat a beszállítás után azonnal folytatták a VII. (miskolci) csendőrkerület nyomozó alosztályától „erősítésként” érkezett nyomozók. Ők 19-én hajnalban elutaztak, de helyüket azonnal átvették a Szolnokról kivezényelt rendőrnnyomozók. A tortúrának az esti órákban a német parancsnokság vetett időlegesen véget.²¹³ Június 22-én azonban a törökszentmiklósi gettóban korábban végrehajtott vallatások folytatására négy debreceni nyomozó érkezett. „Eredményeik” láttán Homoki László csendőr százados is elrendelte a szolnoki zsidók újbóli kikérdezését. Ehhez újabb erősítést kért Miskolcra és Debrecenből. Az áldozatokat a csendőrök a cukorgyári őrházba illetve egy pinchelyiségbe vitték, ahol a polgári ruhás nyomozók ismét válogatott kínzásokkal igyekeztek rábírní őket elrejtett értékeik bevallására. A rejtekhelyekre szolnoki taxik szállították a csendőröket, akik nem egyszer az áldozatokkal ásatták ki személyes tárgyaikat.²¹⁴

A csendőrök a középkori eljárásokat modern technológiával ötvözték: a török hódoltság idején elterjedt módon a fejfelé kikötött emberek meztelen talpát ütötték illetve elektromos árammal kínozták az áldozatokat. „Amikor megláttam a ’kihallgatás’-ról visszatámaszkodott egyik törökszentmiklósi kereskedő hátát, akkor értettem meg igazán a ’szíjat hasítok a hátadból!’ mondás értelmét” – írta naplójába 1945-ben egy akkor tizenöt éves szemtanú.²¹⁵ Megjegyzendő, hogy az említett módszereket a korszak rendőr- és csendőrnnyomozói korábban is alkalmazták a köztörvényes bűnelkövetők illetve politikai okokból letartóztatott gyanúsítottak ellen. A zsidóság intézményes és kollektív

---

²¹² Takács II. Ferenc csendőr törzsrőrmester és Romvári György őrmester napi jelentései Ferenczy László alezredesnek, 1944. június 19-28. MZSL 65. d. 1102. cs. 197-209. o.

²¹³ Dannecker döntéséről és motivációiról lásd A megszálló hatóságok c. fejezetet.

²¹⁴ Fűrész Mihály csendőr alhadnagy vizsgálati anyaga. ÁBTL V-9665.

²¹⁵ Varga B. 1994, 90. o. Lásd még: Kaposvári 1975 és Varga 1984. A gyűjtőtáborra vonatkozóan további fontos forrásunk Ember Mária tényregénye, a *Hajtűkanyar* (Ember 1994), valamint a karcagi B. Fischer Klára visszaemlékezése. (Kézirat a HDKE gyűjteményében, sz.n.)

kriminalizálásának jele, hogy ezeket tömegesen és rutinszerűen alkalmazták velük szemben.²¹⁶

A „nyílt nyomozás” során összesen 7.5 kg arany, 35.67 kg ezüst, számos értékes ruhanemű és 70 ezer pengő készpénz került elő. Az „ásatások” összeredménye a vármegyében, ha hihetünk a helyi sajtó adatainak, mintegy kétmillió pengőnyi értékkel növelte a „nemzeti vagyont”.²¹⁷ Az elszenvedett gyötrelmek és a kilátástalanság miatt ebben a gyűjtőtáborban is sokan vetettek véget önkezüikkel életüknek, jórészt méreggel. Egy fiatalasszony sokkot kapott az átélt trauma következtében és megpróbált kiszaladni a táborból. Az üldöző rendőrök elfogták, puskatussal összeverték, majd az egyik SS-őr agyonlőtte.²¹⁸ Összesen 29 áldozatról tudunk.²¹⁹

A „puhatoló” csendőrök és rendőr segítőik időközben két alkalommal is szökött budapesti munkaszolgálatosokat fogtak el a tábor közelében, akik feltehetőleg ismerősök, rokonok üzeneteit, leveleit igyekeztek közvetíteni.²²⁰ Nekik kikötést és huszonöt botütést kellett elszenvedniük, végül a táborlakókkal együtt kerültek a vagonokba. A vonatokon és állomásokon elfogott, hamis igazolvánnyal menekülni igyekvő zsidókat szintén deportálták.²²¹ Olykor áldozatul estek szabályos eltávozáson lévő, engedéllyel utazó munkaszolgálatosok is.²²² A rendvédelem parancsot kapott, hogy a zsidók elszállítása után tartson razziákat az esetleges bujkálók elfogására. Az összefogottakat a debreceni csendőrkerületi parancsnokságnak illetve a kerület székhelyén illetékes rendőrkapitányságnak kellett átadni, (a deportáltakhoz hasonlóan) névjegyzék nélkül, szám szerint. Az ekkor elfogottak teljes számáról kerületi szinten nincs pontos adatunk.²²³

Az eredeti tervektől eltérően a IV. deportálási zóna gyűjtőtáborainak kiürítése csak június 25-én indult meg. A következő négy napban több mint negyvenezer embert deportáltak 15 szerelvénnel a térség hét vagonírozási központjából. A vonatok közül tíz

---

²¹⁶ Vágó Béla becslése szerint az észak-erdélyi gettókból a férfiak 30, a nők 10 %-át vallatták ki, többségüket meg is kínozták. Vago 1966, 191. o. Lásd még: Braham 1997, 603. o.

²¹⁷ Csendőrségi nyomozati jelentés, MZSL 65.1102. 202. o. és *Nemzeti Jövők* 1944. július 11., 2. o.

²¹⁸ Horváth Ernő rendőr főhadnagy pere. Szolnoki Nb. 58/1946.

²¹⁹ A felekezeti sajtóban a háború után megjelent adat. (*Új Élet*, 1946. március 21.) A szolnoki hitközség listája 19 embert említ név szerint. Lásd: Szabó Ferenc polgármester és társai pere. BFL Nb. XVII/1016/1948.

²²⁰ Számos gettóból és táborból sikerült ilyen módon jelentéseket eljuttatni a fővárosi zsidó szervezetekhez, a szolnoki gettóból például három ízben is. Lásd: MZSL XX-A D 5/1. A Központi Zsidó Tanács iratai (Publikálva: Frojimovics – Molnár 2002, 50-165. o.)

²²¹ *Nemzeti Jövők* 1944. június 30. 3. Egy ilyen esetről, cionista fiatalok letartóztatásáról közöl visszaemlékezést Ronén 1998, 118. o.

²²² Például a szentesi L. D., aki bírósági idézésre utazott Kunszentmártonba. A városban SS-ek fogták el, összeverték, és a gettóba hurcolták. DEGOB 1195. jkv.

²²³ Utasítás a zsidók gyűjtőtáborba való beszállítására, 1944. június 10. 19. pont. Horváth Ernő főhadnagy pere. JNSZML Szolnoki Nb. 58/1946.

végcélja Auschwitz II. (Birkenau) volt.²²⁴ A zóna zsidóságának sorsa szempontjából alapvető fontossága volt annak a megegyezésnek, amelyet cionisták kötöttek a nációkkal. A kolozsvári jogász és újságíró, Kasztner Rezső és társai (a Budapesti Segélyező és Mentőbizottság) az emberéletekért folytatott alkudozás eredményeként egy közel 1700 fős csoportot hatalmas anyagi áldozatok árán a semleges Svájcba juttattak.²²⁵ Az egyezkedés eredményeképpen (voltaképp a birodalom munkaerő-szükséglete miatt) ezen kívül a németek a IV. zóna területéről öt deportáló szerelvényt, több mint tizenötezer embert a megsemmisítő tábor helyett Bécs környéki munkatáborokba irányítottak. Blaschke SS-Brigadeführer, Bécs polgármestere június elején munkásokat kért a város környéki hadiüzemek számára Kaltenbrunnertől, az RSHA főnökétől.²²⁶ Utóbbi informálta erről Eichmannt, akinek kapóra jött a kérés, mert a szállítmányt így engedményként tüntethette fel a tárgyalások során. Az érintett zsidók a strasshofi elosztó táborból a környékbeli településekre kerültek, ahol többségük a mezőgazdaságban, a többiek romeltakarításokon és építkezéseken dolgoztak. Szelekció nem volt, a családok többnyire együtt maradhattak. Az elégtelen ellátás és a betegségek, valamint néhány SS kegyetlensége következtében sokan meghaltak, de végül mintegy 75 százalékuk túlélte a háborút.²²⁷

Két debreceni és egy szegedi transzport mellett ide került a Szolnokról indult két szerelvény egyike is, 2567 fővel valamint több kisebb kontingens, többek között Bajáról.²²⁸ Az okok és a részletek nem világosak, de több forrás is egyértelműen utal arra, hogy a békéscsabai gyűjtőtábor körzetébe tartozó gettók (például Orosháza és Tótkomlós) lakóinak egy részét szintén Ausztriába vitték.²²⁹ Az eredeti német terv szerint Szolnokról a második csoport indult volna június 24-én Auschwitzba és ezt követte volna a

---

²²⁴ A szegedi csendőrkörlet területéről 6 (Szeged 3, Kecskemét 2, Bácsalmás 1), a debreceniből 9 (Debrecen 5, Szolnok 2, Békéscsaba 1, valamint a zónán kívül fekvő Nagyváradi 1) vonat indult, összesen 40.505 fővel. Ferenczy-jelentés, 1944. június 12. Karsai L. – Molnár 1994, 518. o.

²²⁵ A Mentőbizottság 1944-es tevékenységéről és a Kasztner-ügyről részletesen lásd Braham 1997, 1012–1101. o.; Bauer 1994, 172–209. o. Kádár – Vági 2004, 209–244. o.; Molnár 2000, 183–197. o. A témakör kisebb könyvtárnyi szakirodalmához lásd: Braham–Bock 2008, 143–150. o., Braham 2001, 143–147. o., Novák 2004, 244. o.

²²⁶ Kaltenbrunner június 30-án kelt válaszában tájékoztatta Blaschkét 12 ezer, 30%-ban munkaképes zsidó érkezéséről. Braham 1963, Doc. No. 184.

²²⁷ A strasshofi deportálásról lásd Braham 1997, 697–700. o.; Molnár 1995, 146–151, Schiller 1996, Szita 1991, 25–41. o., a magyar deportáltak ausztriai sorsáról Szita 1991, különösen 41–47. és 84–117. o.

²²⁸ A Mezőtúrról deportált Csillag Edit vallomása szerint a célállomáson, Strasshofban a deportáltakat személyi kartotékokon tartották nyilván, ezek szerint vidékről összesen 15.011 ember érkezett. DEGOB 3628. jkv.

²²⁹ ÁBTL V-9665. 11. és 17. (Fűrész Mihály alhadnagy vizsgálati anyaga) Szita Szabolcs szerint innen egy csoportot a szegedi gyűjtőtáborba vittek át, ezt azonban a helyi kutatások nem igazolták. Szita 1991, 35. o. illetve Pál 1986, Molnár 1995, 151. o.

„kivételezettek” csoportja.²³⁰ Megfelelő szállítókapa­citás híján azonban várni kellett és végül a sorrend megfordult: június 25-én 22 órakor az utóbbi szerelvény indult el Budapest és a többnyire az életet jelentő ausztriai táborok irányába. A vagonírozást a magyar hatóságok kizárásával (feltehetőleg a Kasztnerékkal kötött alku feltételei, illetve a munkaképes, szakképzett emberanyag biztosításának szándékával) az SS hajtotta végre.²³¹ A többieket magyar csendőri és rendőri segítséggel 28-án terelték a vasúti kocsikba, a vonat délben indult, 2038 fővel, Hatvan–Miskolcon át a birkenaui gázkamrák felé.²³²

A tiszai alsó járás gettóit (Kunszentmárton, Tiszaföldvár) a IV. zóna kiürítésekor a kecskeméti gyűjtőtáborba vitték, és onnan deportálták.²³³ A Jászság az utolsó deportálási zónához tartozott, ezért a helyi zsidók két héttel több időt töltöttek a gettókban. A jászsági gettók foglyait 1944. június 30-án a monori gyűjtőtáborba szállították, ahol az egyik téglagyárban a Budapesttől délre és keletre fekvő régió zsidó lakosaival együtt összesen közel nyolcezer embert zsúfoltak össze. A deportálás körülményei itt is azonosak voltak. A gyűjtőtábort a helyi végrehajtók Monoron is sokkal kevesebb ember befogadására tervezték, ezért annak foglyai talán még a szolnoki cukorgyárba zárt sorstársaiknál is súlyosabb helyzetbe kerültek. A zsidókat Monorról három transzportban, július 6-8. között deportálták.²³⁴

A vagonírozás előtt a csendőrök nem csak megmaradt pénzüket és értékeiket vették el, de személyes irataiktól, tárgyaiktól, fényképeiktől is megfosztották az üldözötteket. Csak egy ruhát, egy kabátot és egy váltás fehérneműt hagytak meg. „Gyógyszert, műszert, ceruzát, papírt a legbrutálisabban kitéptek az ember kezéből, de még ha valaki kis sőt csomagolt papírba, azt is elszedték, ma sem értem, hogy miért. Talán azt akarták megakadályozni, hogy bármiféle híradást küldhessünk, hogy mi történik velünk.”²³⁵ A deportáló vonatokat gyakran félreállították, ezért az út több napig is tarthatott, minimális víz és élelem ellátással. A deportáláshoz általában használt szabvány méretű (G típusú)

---

²³⁰ Május végéig az általános gyakorlat szerint a munkaképeseket indították az első szerelvényben, az ekkor kapott parancs értelmében azonban a betegeket, időseket és hozzátartozóikat kellett elsőként útnak indítani. Ferenczy 1944. május 29-ei jelentése. Karsai L. – Molnár 1994, 510. o.

²³¹ A válogatás szempontjairól és végrehajtásáról lásd az Áldozatok c. fejezetet.

²³² Csendőrségi jelentés. MZSL 65.1102. 201. és 204. o.

²³³ Karsai L. – Molnár 1994, 522-525. o.

²³⁴ A jászsági zsidók deportálásáról és a monori gyűjtőtáborról lásd: Csősz 2006, 105-107. o.

²³⁵ Balázs Márta visszaemlékezése, USHMM RG-10.207. 2001. 142. 37. o. Az írószer bevitelét megtiltó rendelkezések ellenére sokaknak sikerült legalább egy ceruzacsonkot, levelezőlapot vagy papírcetlit maguknál tartani. A vagon résén át kidobott egy-két soros, sebtében megírt üzeneteket a megtaláló jó szándékára bízták. Rajta múltott, hogy eljut-e a címzetthez, hiszen bélyeggel ellátva postára kellett adnia. Úgy tűnik, sok ismeretlen megtette ezt a gesztust. Sokszor hiába, hiszen ekkorra a címzettek jó része is gettóban volt vagy már deportáltak. Jó néhány segítséget kérő, fohászkodó, vagy még ekkor is szerettei sorsán aggódó áldozat üzenete azonban célba ért és fennmaradt. Lásd: a B. család hagyatéka. Kertész Gyűjtemény.

német marhavagonokat 40 felszerelés nélküli katona vagy 6 ló befogadására tervezték. Egy szerelvény az előírások szerint 45 kocsiból állt (és kettő az őrség részére), amelyekbe több mint 70 embert kellett bezsúfolni, csomagokkal (esetleg babakocsival, hordággyal, tolószékkel) együtt. Az átlagos létszámot 3300 főben adták meg.²³⁶ Az orvosok, kórház részére fenntartott külön vagon, meghibásodás, vagonhiány miatt sok helyen az egy vagonra jutó létszám ennél jóval több is lehetett. Arra is volt példa, hogy bár voltak még üres vagonok, az áldozatokat az utasításoknak megfelelően összezsúfolták. A fémtetejű kocsik kibírhatatlanul felforrósodtak, az áldozatok különösen a levegőtleniségtől és a szomszúságtól szenvedtek. Szinte minden vagonban voltak halottak, különösen az idősök közül. „A vagonok színültig lesznek emberekkel. Nyolcvan személy, négy ló helyén. Mindenki a csomagján ül, háttal egymásnak. A vagon úgy tele van, hogy alig lehet megmozdulni.” A szükségletek elvégzésére egyetlen vödör szolgált: „egy takaró mögé bújnak el, sokszor egy kabát mögé. Azután elküldik az edényt az ablak felé, a falak mentén. Ott a rabbi vállalta el – sokaknak a tiltakozása ellenére – hogy kidobja a tartalmát az ablakon át, a drótok között.”²³⁷

III. Végrehajtók

IV. 1. A megszálló hatóságok

IV. 1. 1. Szervezet, letartóztatások

A Margarethe I terv, Magyarország 1944. márciusi német megszállásának elsődleges célja a vonakodó szövetséges maximális háborús szerepvállalásának biztosítása volt. A nácik szemében azonban ennek egyik legfontosabb garanciáját a magyarországi „zsidóprobléma” totális és azonnali megoldása képezte.²³⁸ A „végső megoldás” tehát (Randolph L. Braham kifejezésével élve) egy alapvetően katonai döntés velejárója (*concomitant*) volt.²³⁹ A kérdés fontosságát jelezte, hogy a korábbi gyakorlattól eltérően a Birodalmi Biztonsági Főhivatal (*Reichssicherheitshauptamt* – *RSHA*) zsidóügyi referatúráján azelőtt egyes országokért felelős és önállóan vagy párban tevékenykedő,

²³⁶ Utasítás a zsidók gyűjtőtáborba való beszállítására, 1944. június 10. Horváth Ernő főhadnagy pere. JNSZML Szolnoki Nb. 58/1946.

²³⁷ Müller 1993. Therese Müller fordítása.

²³⁸ A megszállás előzményeiről és eseményeiről lásd: Vargyai 1994a, Tóth 1994, Ránki 1978, 48-57. o.

²³⁹ Braham 1998, 36. o.

kipróbált „szakértők” egész csoportját vezényelték főnökük parancsnoksága alatt Magyarországra.²⁴⁰ Adolf Eichmann és a többi „zsidóügyi tanácsadó” (*Judenberater*) a mauthauseni táborban tartott eligazítást követően a Wehrmacht nyomában már március 19-én délelőtt Magyarországra érkezett. A kicsiny, de hatékony, sok éves tömegirtási „tapasztalatokkal” rendelkező különítmény (*Sondereinsatzkommando Eichmann – SEK*) a kíséítő személyzettel együtt is mindössze 120-200 főt számlált.²⁴¹ Eichmann alakulata a Biztonsági Szolgálat (*Sicherheitsdienst – SD*) és a Biztonsági Rendőrség (*Sicherheitspolizei – Sipo*) magyarországi főparancsnoka, Hans Geschke SS-Standartenführer alárendeltségébe tartozott. A nagyobb városokban regionális parancsnokságok alakultak (*Kommandeur der Sicherheitspolizei und des SD – KdS*), amelyek villámgyorsan berendezkedtek és megkezdték a célzott letartóztatásokat. Szorosan együttműködtek velük az Alfred Trenker SS-Sturmbannführer parancsnoksága alatt álló titkosrendőrség (*Gestapo – Geheime Staatspolizei*) helyi egységei.²⁴²

A Gestapo már meglévő, kiterjedt besúgói hálózata és a kollaboráns magyar rendvédelem közreműködése révén órák alatt több száz ellenzéki vagy náciellenes politikust, rendőrtisztet és más fontos személyiségeket tartóztatott le. Ezzel az ellenállás lehetséges bázisát szinte maradéktalanul felszámolták. Részben célzottan, részben találmányra megkezdték a zsidó civilek letartóztatását is. Alig egy hónap alatt több mint nyolcezer embert hurcoltak el.²⁴³

A megszállást zsidóellenes erőszak, fosztogatások, helyenként gyilkosságok kísérték. Az eddigi adatok alapján úgy tűnik, ilyen esetek elsősorban a határ menti illetve a front közeli területeken történtek.²⁴⁴ Az ország belsejében ez kevésbé volt jellemző. Jász-Nagykun-Szolnok megyében néhány önkényeskedésről tudunk. Az SS egységek például embereket hurcoltak el munkára és legénységük több helyütt fosztogatásokban is részt vett.

---

²⁴⁰ A náci állam rendőri és állambiztonsági szerveit 1939-ben egyetlen hatalmas szervezetbe egyesítették. Az RSHA hierarchiáján belül Eichmann csoportja (*Referat*) a titkosrendőrség (*Gestapo – Geheime Staatspolizei*) kebelében létrehozott egyházügyi szolgálaton belül (*Abteilung IV. D.*, utóbb *IV. B.*) a 4. számot kapta. Szervezetéről részletesebben lásd: Lozowick 2004.

²⁴¹ A belső magot körülbelül 20 tiszt és altiszt alkotta, közülük a legmagasabb rangúak Hermann Krumei Obersturmbannführer, Dieter Wisliceny, Wilhelm Schmidstiefen, Anton Burger, Franz Abromeit, Otto Hunsche, Siegfried Seidl, Franz Nowak és Theodor Dannecker Hauptsturmführerek voltak. A vidéki „terepmunkában” különösen az utóbbi öt parancsnok volt igen aktív. Szita 1991, 9-11., 16. o.

²⁴² Uo. és Szita 2002, 83-88. o. Az Eichmann-kommandó tagjainak életrajzához és korábbi tevékenységéhez lásd: Safrian 2010.

²⁴³ Veesenmayer 1944. április 28-ai jelentése szerint addig 8225 zsidót vettek őrizetbe. Braham 1963, Doc. No. 258.

²⁴⁴ Lásd a rettegő csendőrségi jelentését egy SS-katonák által elkövetett gyilkosságról. USHMM RG 25004 RSI Kolozsvári Nb. ir. Reel 89. Jánosházán a fosztogató SS-ek betörték a zsinagógába, a kegytárgyakat és iratokat elégették. Vas vm. alisp. ir. 11430/1944. Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez (Vas). 61. o. Lásd még: DEGOB 123, 132, 1459. sz.

A forgatókönyv nagyjából azonos volt: kocsmai italozást követően az erősen ittas katonák lelkes helyiek útbaigazítását követve támadtak a zsidókra. Az egyik ilyen esetben egy mezőtúri ház „ostromát” a honvéd helyőrség akadályozta meg.²⁴⁵ Az erőszakos akcióknak a német parancsnokok igyekeztek véget vetni. Szemben a keleti fronton 1941-ben alkalmazott gyakorlattal, a nácik 1944-ben Magyarországon nem támogatták és ösztönözték a helyi „tisztoगतó” akciókat.²⁴⁶ Ellenkezőleg, céljuk a helyzet konszolidációja, a leendő áldozatok (és a lakosság) megnyugtatósa volt.²⁴⁷

A *Wehrmacht* 1944. március 19-én a kora délelőtti órákra megszállta Kelet-Magyarország stratégiai jelentőségű pontjait és a Tisza átkelőhelyeit. A hónap végéig a kisebb tiszántúli városokba is német helyőrség települt, egy rendőri jelentés szerint „a legkisebb rendzavarás nélkül”.²⁴⁸ A néhány fős SD alakulatok működésének a városparancsnokságok (*Ortskommandantur*) fegyveres ereje és a vasúti pihenőállomásokon (például Szolnokon) tartózkodó jelentős számú katona jelenléte adott nyomatékot.

Az Eichmann-kommandó rangidősei, Krumej és Wisliceny főnökük utasítására március 20-án reggelre a Pesti Zsidó Hitközség központjába rendelték a fővárosi zsidó vezetőket. A megnyugtatósa és a fenyegetések kettős módszerével már az első percektől szoros kontrol alá vonták a zsidó vezetőket és elrendelték a Zsidó Tanács megalakítását.²⁴⁹ Társaik az ország nagyvárosaiban ezzel egy időben, teljesen hasonló módszerek szerint, összehangoltan cselekedtek. A Tiszántúl nagy részén a műveletet a német biztonsági rendőrség Debrecenben létesített központja (*KdS 5*) irányította, Hans Bauer Obersturmbannführer parancsnoksága alatt.²⁵⁰ A SEK képviselője a körzetben a theresienstadti koncentrációs tábor parancsnokaként hírhedtté vált Siegfried Seidl volt.²⁵¹

---

²⁴⁵ Szecsei Imre és Szabó Károly pere. JNSZML, Szolnoki Nb. ir. 211/1945 és 267/1945., JNSZML alisp. ir. 10.075/1945.

²⁴⁶ A *Wehrmacht* bevonulása után, sőt olykor már azt megelőzően zsidóellenes pogromok kezdődtek a szovjet uralom alatt állt területeken, a Baltikumtól Ukrajnáig. Az ezzel kapcsolatos német politikáról lásd: Browning – Matthäus 2004, pp.268-277. Az RSHA főnöke, Reinhardt Heydrich különleges parancsban írta elő a német megszálló erők számára a helyi lakosság által végrehajtott spontán „öntisztító műveletek”, azaz pogromok és tömeggyilkosságok támogatását és kezdeményezését. Breitman 1991, 171-173. o.

²⁴⁷ Lásd még a Szemtanúk c. fejezetet.

²⁴⁸ JNSZML, M. kir. államrendőrség túrkevei kapitányságának ir. 2/72/1944.

²⁴⁹ Az eseményekről lásd: Munkácsi 1947, 14-17. o., Stern 2004, 303-304. o., Kahan Nison levele Szilágyi Ernőhöz, 1945. június 17. In Molnár 2000, 179-181. o. A tanács megalakításáról általában: Molnár 2000, 131-181. o., Kádár – Vági 2009.

²⁵⁰ Szita Szabolcs kutatásai szerint összesen nyolc ilyen operatív különítmény működött az országban, Debrecen mellett Érsekújváron, Kassán, Kolozsváron, Miskolcon, Pécsen, Szegeden és Székesfehérváron. Szita 2002, 86. o.

²⁵¹ Korábbi pályájáról lásd: Fedorovič 2003.

Seidl március 20-án délelőtt a főtéri Arany Bika Szállóban elfoglalt lakosztályába rendelte a hitközség vezetőit. Azonnal 25, egyenként négyszemélyes irodahelyiség valamint tiszti szállások berendezését követelte. A zsidó vezetőknek internálás terhe mellett délután négy óráig kellett összegyűjteniük a lakberendezési tárgyakat és más értékeket. A követelést újabbak követték. Ha valamit nem sikerült előteremteniük, a németek a szükséges tárgyakat helyi üzletekből szerezték be és a vételárat a zsidókkal fizettették ki. Az összeharácsolt vagyontárgyak egy részét Seidl távozásakor magával vitte Bécsbe. Súlyos „hadisarcot” is kivetett a közösségre, amelynek összege a tanácsstagok háború utáni tanúvallomásai szerint 600 ezer pengő volt. A rablás ütemével és eredményeivel elégedetlen Seidl sokakat a főhadiszállásul berendezett kereskedelmi iskola pincéjébe vitetett, ahol kínvallatással próbálták áldozataikat rávenni további értékek átadására.²⁵² Ezzel párhuzamosan a vezetők megnyugtatóra is törekedett. Biztosította őket, ha mindenben követik utasításait, senkinek sem esik bántódása. Intézkedett a Zsidó Tanács megalakításáról is. A más deportálási zónákban is aktív Seidl keveset tartózkodott Debrecenben, ahol helyettese, Hansy Halmar Obersturmführer és emberei (köztük Wilhelm May Untersturmführer, Jungwirth és Heidenig Scharführerek) intézkedtek, semmivel sem kíméletesebben.

A másik fontos központ Debrecenben a Gestapo főhadiszállása volt, amelyet a nagy neológ zsinagóga tőszomszédságában, a Deák Ferenc u. 6. sz. alatti ún. Sajó-házban rendeztek be. A túszoikat itt is brutálisan bántalmazták, órákra a falhoz állították, ölmosbottal, derékszíjjal ütötték. Közölték velük, hogy a zsidóság legkisebb ellenszegülése esetén agyonlövik őket. Hadirokkantakat és más kivételezetteket is elhurcoltak. A nagy gyakorlattal rendelkező SS-ek a vallatás során változatos módszereket alkalmaztak. A nyers erőszakot rábeszéléssel, ígéretéssel és egyéb manipulációval váltogatták. Egy berettyóújfalui ékszerészt például kora reggel betegágyából rángattak ki, eközben feleségével együtt puskatussal súlyosan bántalmazták. Miután így nem értek célra, néhány órával később a Gestapo irodájában leültették, elnézést kértek tőle, barátságosan elbeszélgettek vele, étellel és pálinkával kínálgatták. Majd egy váratlan pillanatban homlokának fegyvert szegezve, üvöltve követelték, hogy árulja el, hová rejtette vagyonát. Az ittas és halálra rémült ember bevallotta a rejtékhelyet és megmutatta azt az SS-eknek, akik magukhoz vették az értékeket.²⁵³

---

²⁵² Erre és a továbbiakra lásd a debreceni Zsidó Tanács tagjai és más túlélők tanúvallomásait. dr. Siegfried Seidl pere. HBML, XXV. 1. 40/1947.

²⁵³ Hansy Halmar pere. HBML Miskolci Népü. ir. 908/1948.

A város stratégiai fekvése miatt a debreceni KdS Szolnokon is létrehozott egy kisebb Gestapo kirendeltséget. Parancsnokát egy pénzügyőrségi jelentés Peters Obersturmführer néven említi.²⁵⁴ Munkájukat Hans Bauer Obersturmbannführer állítólag hetente személyesen ellenőrizte.²⁵⁵ Szolnokon és környékén az RSHA emberei egy héttel később láttak munkához, de hasonló módszerekkel. A parancsnok Szolnok talán legszebb, magyaros szecessziós stílusú lakóházában, a Szapáry utca 20. szám alatt rendezkedett be. A tulajdonos, Breuer László ügyvéd volt március 27-én a letartóztatások első áldozata.²⁵⁶ A többi SS tiszt is a legelőkelőbb zsidó lakásokat foglalta el önkényesen, ahol más lakások legértékesebb tárgyait összehordva alakítottak ki luxuslakásokat. A tulajdonosokat elhurcolták, családjaikat az utcára tették. A Gestapo utasította a hitközség elnökét, hogy állítsanak fel operatív csoportot a német követelések haladéktalan teljesítésére. A források szerint a különítmény tagjai remekül érezték magukat Szolnokon. Zenével, lakomákkal és társasági étellel töltötték szabadidejüket, beleértve a „gáláns” kalandokat is.²⁵⁷

A megszállókkal folytatott szerelmi viszony a háború utáni Nyugat-Európában hangsúlyos erkölcsi kérdésként vetődött fel. Ezeket az eseteket igen szigorúan ítélték meg, a nőket bántalmazták, gyermekeikkel együtt egész életre megbélyegezték.²⁵⁸ Mivel összefügg a kollaboráció általános megítélésével, érdemes itt megemlíteni, hogy Szolnokról az igazolási eljárások alapján három ilyen esetet ismerünk. Ezek alapján úgy tűnik, hogy Magyarországon az ilyesmi bocsánatos bűnnek számított. A szolnoki Wehrmacht barakktábornak vezető százados szeretőjét elítélte a népbíróság, de az ítélet szerint a büntetést elsősorban németbarát kijelentéseiért szabták ki.²⁵⁹ Az a két rendőrségi tisztviselő viszont, akik SS-tisztek barátnőiként a Gestapo székház rendszeres vendégei voltak, fegyelemmel megúszták a románcot, és állásában maradhatott.²⁶⁰

A német letartóztatásoknak két, jellegében és célcsoportjában különböző hulláma különíthető el. 1944. március 19-étől körülbelül április közepéig a politikai ellenzék, a potenciális ellenszegülők semlegesítése, a megfélemlítés és a túszszedés volt a fő cél. A megszállók „természetesen” már ekkor is figyelmet fordítottak egyéni kényelmükre és

---

²⁵⁴ Ilyen vagy hasonló nevű tiszt eddigi ismereteink szerint a szakirodalomban vagy más forrásokban nem szerepel. JNSZML Pénzügyigazgatóság ir. k.k. 60. fön. sz.

²⁵⁵ Barna Gyula kisújszállási rendőrkapitány vallomása saját perében. JNSZML Nb. 16.915/1949.

²⁵⁶ Dr. Breuer Lászlóné tanúvallomása. Dr. Szabó Ferenc polgármester és társai pere. JNSZML Nb. XVII/1016/1948.

²⁵⁷ Medvegy Ilona ügye. JNSZML Sz. Népü. ir. 523/1947.

²⁵⁸ Utóbbi elsősorban a náci „fajnemesítő” célzatú *Lebensborn* programja során világra jött gyermekekre vonatkozott. Lásd: Eggen 1993.

²⁵⁹ Főbüntetésül másfél év börtönre ítélték. JNSZML alisp. ir. 13.297/1945.

²⁶⁰ Medvegy Ilona ügye. JNSZML Szolnoki Népü. ir. 523/1947.

anyagi érdekeikre. A gettósítás megindulása illetve a zsidók javairól hozott magyar rendeletekről valamint a közeli deportálásokról érkező hírek (április közepe-vége) után viszont a vagyonszerzés, a gátlástalan harácsolás vált szinte egyedüli céllá. A német tisztek tudták, hogy megbízatásuknak hamarosan vége és minél nagyobb összegű vagyonnal akartak távozni.

A megszállók igen pontos információkkal rendelkeztek. A KdS parancsnoka előzetesen konzultált a VI. csendőrkerület nyomozó alosztályával és megszerezte a politikailag megbízhatatlannak tekintett, megfigyelt személyek adatait.²⁶¹ A baloldali, vagy akként kategorizált értelmiségiekről már az 1930-as évek elejétől vezettek aktákat a debreceni csendőrségen, mint arról a nyomozó alosztály töredékesen fennmaradt iratanyaga tanúskodik.²⁶² A Gestapo emellett korábbi besúgói jelentésekre és önkéntes feljelentőkre is számíthatott. A német és a magyar hatóságok szorosan együttműködtek, egyben sajátos munkamegosztás is megfigyelhető. A Gestapo az említett „célszemélyek” közül szinte kizárólag zsidókat tartóztatott le és csak a jelentősebb településeken tevékenykedett, ahol nagyobb zsákmányra volt kilátás. A nem zsidó ellenzék felszámolását és a kisebb települések „megtisztítását” itt meghagyták magyar kollégáiknak, akiknek persze nem állt módjukban megkérdőjelezni ezt a felosztást.²⁶³ Politikailag is szűkebb volt a „merítés”, mint a fővárosban. Az első körben baloldali ügyvédeket, iparosokat, újságírókat és más értelmiségieket hurcoltak el. Szolnokon például órák alatt lefejezték a maroknyi szociáldemokrata szervezetet, de forrásaink szerint nem törődtek a megyei kispapok vezetőikkel, legitimistákkal, szabadkőművesekkel, vagy a liberális Rotary Klub tagjaival.²⁶⁴ Mindez egyébként a helyi náciellenes ellenzék gyengeségét is jól tükrözi.

Ezt követte az április végén kezdődő második letartóztatási hullám. Az egyik áldozat, Nádor Gyula üzletember által készített névsor szerint Szolnokról április 25-én 24, május 5-én újabb egy tucat embert vittek el, egy kivétellel (az egyik áldozat 22 éves fia) 40 és 60 közötti férfiakat, kizárólag vagyonos embereket: gyár- és üzemtulajdonosokat, kereskedőket, bankárokat, valamint néhány ügyvédet és orvost.²⁶⁵ A letartóztatások

---

²⁶¹ Szilády Gyula ezredes, a VI. csendőrkerület parancsnokának népbíróági vallomása saját perében. ÁBTLL Nb. vizsgálati ir. V-98.767. 36-40. o. és V-78.644. 3. o.

²⁶² HBML VI. 4. A debreceni VI. csendőrkerület 6. nyomozó alosztály-parancsnokságának iratai, 1931–1943.

²⁶³ Szolnok mellett Karcagon is ejtettek a németek a megszállás éjjelén túszoikat, de a megye más részein erre nem volt kapacitásuk, illetve nem is tartották azt szükségesnek. Herskó 1970, 152. o. Hasonló volt a képlet Hajdú megyében is, bár itt kivétellel is találkozunk: a *Hajdúbüszörmény* szerkesztőjét politikai nézetei miatt vitte el május 4-én a Gestapo. Váczy József vizsgálati anyaga. HBML XXV. 22/b. 81/1945.

²⁶⁴ Varga B. 1994, 80-82. o., Breuer Lászlóné vallomása. Szilády Gyula csendőr ezredes pere. ÁBTLL Nb. vizsgálati ir. V-78.644. 6. o.

²⁶⁵ Nádor Gyula határidőnaplója, 1944. USHMM RG 10 Acc. 2000.13. Gyula Nádor Collection.

teljesen nyíltan, fényes nappal folytak. Az SS-eket többnyire magyar rendőrök, csendőrök, olykor hivatalnokok kísérték. Nádor Gyulát belvárosi lakásáról 1944. május 4-én délután 2 órakor vitte el két német katona, a csomagolásra csak néhány percet engedélyezve. Ideiglenes törvényszéki fogházba került, ahol a köztisztviselői állású zsidó polgárokat köztörvényesekkel egy cellában összezsúfoltan őrizték (alighanem azért itt, mert a Gestapo székház pincéje már „megtelt”), majd másnap reggel gépkocsin a szentgyörgypusztai internálótáborba szállították.²⁶⁶ Tömeges letartóztatások történtek ezzel egy időben az ország számos pontján is, valószínűleg hasonló céllal és módszerekkel.²⁶⁷

A túsók számára vidéken a megszállók körzeti internáló táborokat hoztak létre, amelyeknek később a deportálás megszervezése és ütemezése során is jelentős szerep jutott. Az első ilyen gyűjtőhely a Nyíregyháza melletti Varjúlapos tanyán létesült. Debrecen körzetében szintén külterületen, Józsa község határában, a zsidó Hartstein család szentgyörgypusztai volt gazdaságának területén, dohány szárító pajtákban és más gazdasági épületekben hozták létre a táborot. Ide az egész VI. csendőrkerület területéről gyűjtötték össze a túsokat. Itt a foglyok bár szigorú katonai fegyelem alatt, de viszonylag emberséges bánásmódban és ellátásban részesültek. A gyengébbeket irodai munkára fogták be, a betegek – orvos rabtársaiknak köszönhetően – gondos ápolásban részesültek. Istentiszteleteket tartottak, kóser konyha működött, híreket, csomagokat és postát is rendszeresen kaptak, egészen június elejéig.²⁶⁸ 1944. június 25-én váratlan ellenőrzés érkezett, a raboknak ezt megelőzően teljes levelezésüket meg kellett semmisíteniük az örök parancsára. Feltehetőleg azért jártak el így, mert előjárójuk, Siegfried Seidl személyesen kereste fel a táborot. Utasítására másnap a debreceni Serly téglagyárban felállított gyűjtőtáborba, majd onnan egy másik debreceni transzporttal együtt ausztriai munkatáborokba vitték őket, ami többségük számára végül az életet jelentette.²⁶⁹ Az említett két letartóztatási hullám ebben is különbözött: a korábban letartóztatott „politikaiak” a nagykanizsai és sárvári internálótáborokba kerültek. Innen a nem zsidókat néhány hét múlva hazaengedték, a többiek útja viszont Auschwitzba vezetett.²⁷⁰

---

²⁶⁶ Nádor Gyula feljegyzései, Stranzendorf, 1944. augusztus. USHMM RG 10 Acc. 2000.13. Gyula Nádor Collection.

²⁶⁷ Lásd az 1944. május 3-i és 4-i keltezésű SS-jelentéseket. Braham 1963, Docs. Nos. 261-262.

²⁶⁸ Nádor Gyula feljegyzései és határidőnaplója, USHMM RG 10 Acc. 2000.13. Gyula Nádor Collection. Ezt a képet erősítették meg debreceni túlélők visszaemlékezései is, lásd: Gonda 1970, 243-244. o., Síró 1995, 156-157. o.

²⁶⁹ Uo. Az internáltak sorsáról szóló legrészletesebb leírás szerzője egyébként nem volt a túlélők között. Nádor Gyula sok Szolnok és Hajdú megyei deportálttal együtt Ausztriából Bergen-Belsenbe került. A láger felszabadítása után Hillerslebenben halt meg végelgyengülésben, 1945. április 18-án.

²⁷⁰ Varga B. 1994, 80. o.

Hajdú megyében Hansy Halmar, a debreceni KdS parancsnokhelyettese főnöke távollétében önállóan tevékenykedett. Április vége és május vége között Hajdúszoboszlón és Berettyóújfaluban, a helyi rendőrség és csendőrség közreműködésével mondvacsinált ürüggyekkel letartóztatta a vagyonosabb helyi zsidókat. A lakásokban emberei az értékesebb ruhaneműt, élelmiszereket és más luxuscikket bőröndszám pakolták össze, az engedélyezett összegű készpénzt is elvették.²⁷¹ Voltak lakások, amelyeket teljesen kiürítettek. A túsok a debreceni törvényszéki fogházba majd a szentgyörgypusztai internáló táborba kerültek, ahonnan több ízben hurcolták el őket vallatásokra. A nőket, időseket sem kímélték. A tanúvallomások szerint egy ízben Halmar megjelent a táborban, a túsokat négyzögben felállíttatta, majd egyik kezében órát, a másikban pisztolyt tartva felszólította őket, hogy húsz percen belül adják át elrejtett értékeiket. Ellenkező esetre kivégzésükkel, családtagjaik kínvallatásával, deportálásával fenyegetőzött. A megrettent férfiak közül sokan átadták a náluk maradt apróbb tárgyakat, illetve elárulták vagyonuk rejtékhelyét. A gettóban maradt hozzátartozóktól ezután hasonló módszerrel igyekezett információkat kicsikarni. Halmar nyomatékkal hangsúlyozta, hogy őt csak az arany és a drágakő érdekli, az ezüst és egyéb csekélyebb értékű holmik nem. Ha a fosztogatás mértékéről beszámoló tanúvallomások talán túlzóak is, az bizonyos, hogy a német biztonsági alakulatok tagjai jelentős vagyonnal távoztak Magyarországról.²⁷²

IV.1.2. A német hadsereg rablásai

Az SD illetve a SEK tagjain kívül a Waffen-SS és a német véderő tisztjei és katonái is hatalmas tételben és széles körben fosztogattak. Bár a németek hivatalos formában magyar belügynek tekintették a zsidók kirablását, a gyakorlat egészen más volt.²⁷³ A legnagyobb zsákmány az SS által megszerzett Weiss Manfréd konzern volt.²⁷⁴ Emellett szervezeten rabolták ki az egyes zsidó közösségeket is. Ennek előkészítéséül Eichmannék már a megszállás másnapján utasították a Zsidó Tanácsot, hogy mérje fel az összes hitközség ingó és ingatlan vagyonát.²⁷⁵ A vidéken folyó rablóhadjárat mértékéről egyes

---

²⁷¹ Erre és a továbbiakra lásd Konrád Józsefné (1948. július 8.) és mások tanúvallomásait. Hansy Halmar pere. HBML Miskolci Népü. ir. 908/1948.

²⁷² Áldozatai egyike a népbíróságon három évvel később úgy emlékezett, hogy tőle Halmar a következő vagyontárgyakat rabolta el: 20 db arany karperec (2 kg összsúlyban), 10 db aranyból és drágakövekből készült különböző ékszer, 5 db egyéb aranytárgy, 10 és 20 koronás aranyak, 700 db ötkoronás ezüst és húszezer pengő papírpénz. Dr. Tardos Henrik vallomása, 1948. július 23. Hansy Halmar pere. HBML Miskolci Népü. ir. 908/1948.

²⁷³ Aly – Gerlach 2002, 172-173. o.

²⁷⁴ Karsai E. – Szinai 1961. Kádár – Vági 2004, 195-208. o.

²⁷⁵ A körlevelet és a beérkezett kérdőíveket lásd: Frojimovics-Schweitzer 1994.

részadatok adhatnak tájékoztatást. Az 1944. június 6-án készült polgármesteri jelentés szerint például Szolnokon minden ötödik zsidó lakást (438-ból 92, 21%) a németek használták, köztük a legnagyobb és legértékesebb belvárosi ingatlanok. A lakások mellett lefoglaltak bér gazdaságokat, gyárakat, műhelyeket, raktárakat, ahonnan nem jelentéktelen értékű árut, berendezést szállítottak el a magyar tiltakozások ellenére.²⁷⁶ Csak Karcagon egyetlen Waffen-SS alakulat közel 400.000 pengő értékű árut vitt el kereskedésekből.²⁷⁷ Hasonló volt a helyzet más vármegyékben is.²⁷⁸

A közönséges rablások mellett az ultimátumszerű, azonnali követelések is mindennaposak voltak. A szolnoki Wehrmacht parancsnokság például azzal fenyegetőzött, hogy ha a kívánt ingatlanokat a közigazgatás 24 órán belül nem üríti ki, akkor feltörik a zárat, és a holmikat kihajigálják onnan. Követelték többek között a zsidó lakások valamennyi ágyneműjét a tiszti szállásul szolgáló Nemzeti Szálloda szerintük elhasználódott készleteinek pótlására, berendezési tárgyakat, beleértve az „extrákat”, például zongorákat is.²⁷⁹ Mindennapos eset volt, hogy a lakásokban javítási, szerelési, átalakítási munkákat végeztettek magyar szakemberekkel, majd fizetés helyett a hatóságokhoz irányították őket. Német részről tipikus érv volt az, amit a szolnoki Pénzügyigazgatóság jelentésében idéztek: „Opponálásomra nem egyszer jelentette ki az eljáró katonai személy, hogy itt nincsen zsidó vagyonról szó, mert minden a magyar államé, viszont az ő kívánságait teljesíteni és őket a szükséges dolgokkal ellátni a magyar állam kötelessége”.²⁸⁰

A vidéki közigazgatás és rendvédelem vezetőinek egy része rossz szemmel nézte a megszállók önkényeskedéseit. A panaszok nyomán Bakó László államtitkár rendeletben fordult a hatóságok vezetőihez, akik értelmezése szerint „túlzott érzékenységgel” és „merevséggel” reagáltak a német akciókra. „A súrlódások homlokterében érthetően a zsidókérdés áll” szögezte le a rendelet. A zsidókérdés „egyéni kilengésekkel” történő megoldása „nem tűrhető egyik részről se. Viszont ezt nem lehet akként értelmezni, hogy a német katonai-rendőri szervek néhány zsidót, akik (...) a magyar nemzet egyetemes

---

²⁷⁶ JNSZML Dévaványa k. ir. 5218/1944, Túrkeve pm. ir. 5676 és 2995/1944.

²⁷⁷ Polgármesteri kimutatás a megszálló alakulatok által okozott károkról, 1945. október 26. JNSZML Karcag pm. ir. 8996/1946.

²⁷⁸ Lásd például SZSZMÖL V.B. 186. a. Nyíregyháza pm. eln. ir. 82/1944, 83/1944.

²⁷⁹ A szolnoki pénzügyigazgatóság jelentése a Pénzügyminisztériumnak, 1944. június 13. JNSZML Pénzügyigazgatóság ir. k.k. 60/1. főn. sz. 1944.

²⁸⁰ A szolnoki pénzügyigazgatóság jelentése a Pénzügyminisztériumnak, 1944. június 13. JNSZML Pénzügyigazgatóság ir. k.k. 60/1. főn. sz. 1944. Az effajta érvelés a magyar és német végrehajtók közötti legfelsőbb szintű viták során is elhangzott. Lásd: Ferenczy László tanúvallomása, 1945. december 22. Karsai L.– Molnár 1994, 230-231. o.

érdekét is éppen úgy veszélyeztetik, ne tehessenek ártalmatlanná. ” A kérdés baj- és fegyvertársi szellemben történő megoldását javasolta.²⁸¹

A tömegesen érkező panaszok nyomán a tiszántúli megszálló csapatok mellé kinevezett kormánybiztos, dr. vitéz Ricsóy-Uhlarik Béla május elején újabb rendeletet adott ki, amely a megszálló hadsereg polgári lakossághoz és a magyar katonasághoz való viszonyát szabályozta. A zsidókérdéssel kapcsolatban leszögezte, hogy annak „szabályozása Magyarországon belpolitikai ügy és nem a német véderő feladata”. Megtiltott minden önkényes lépést, beleértve a lakásfoglalásokat, fosztogatást és a letartóztatásokat.²⁸² A Wehrmacht magyarországi főparancsnokának május 30-án kiadott rendelete az utóbbi tilalmakat megerősítve előírta, hogy a német csapatok elszállásolási ügyeit, beleértve a berendezési tárgyak igénybevételét is, kizárólag a helyi német parancsnokság intézheti, messzemenően figyelembe véve a magyar hatóságok igényeit.²⁸³ A kérdéssel kapcsolatban kiadott újabb rendeletek azonban arra utalnak, hogy a kérdést korántsem sikerült megnyugtató módon rendezni.²⁸⁴

1944. június 3-ai jelentésében Dite Antal megyei pénzügyigazgató-helyettes kérte feletteseitől annak elintézését a német főparancsnokságon, hogy a helyőrségparancsnokok a jövőben követeléseiket írásban terjesszék fel. Attól tartott, hogy később esetleg felelősségre vonhatják azért, ha „az egyes intézkedéseknek nem volna német részről támlapja”.²⁸⁵ Ennek nyomán sem szűntek meg a hatalmaskodások. Többszöri személyes megbeszélés után és feltehetőleg az említett május 30-i rendelet hatására a szolnoki hatóságok csak annyit értek el, hogy a helyőrségparancsnok, Grabowski százados ígéretet tett: a jövőben előre, írásban közölni fogják az igényelt lakások jegyzékét. Ezután szabályos igényt nyújtott be harminchat lakás és két üzlethelyiség iránt.²⁸⁶ A megállapodás azonban nem vonatkozott az SS és Gestapo egységekre, amelyek ezek után is teljesen önkényesen cselekedtek, különösen a megye tiszántúli részein. Többek között a zsidó orvosok összes műszereit, egy komplett fogorvosi rendelőt és két patika készletét

²⁸¹ 6000/1944. VII. res. sz. BM rendelet. 1944. április 19. Benoschofsky – Karsai E. 1958, 187-190. o.

²⁸² A kelet-magyarországi hadműveleti terület német katonai parancsnoka mellé kinevezett kormánybiztos 213/1944. sz. rendelete, 1944. május 5. Lásd: JNSZML Tiszaroff k. ir. 1535/1944.

²⁸³ A rendeletet az SS és rendőri alakulatok főparancsnokának (Höhere SS und Polizeiführer) hasonló tartalmú napiparancsával együtt június 10-én a 45.323/1944. elnöki sz. HM rendelethez csatoltan adták ki a magyar hatóságok számára. Csongrád Megyei Levéltár, Szeged város pm. ir. 60/1944. res. (Az irat másolatát itt köszönöm meg Molnár Juditnak)

²⁸⁴ Például a kormánybiztos július 30-ai rendelete, amely a fenti regulációkat ismételte meg, valamint maximalizálta az igénybe vehető szállások minőségét és berendezését. JNSZML, Túrkeve pm. kk. 4638/1944.

²⁸⁵ A szolnoki pénzügyigazgatóság jelentése a Pénzügyminisztériumnak, 1944. június 3. JNSZML Pénzügyigazgatóság ir. k.k. 60. főn. 1944.

²⁸⁶ 1944. június 5. JNSZML Pénzügyigazgatóság ir. k.k., a 60/1. főnöki 1944. sz. irat melléklete.

szállították el engedély és bejelentés nélkül.²⁸⁷

IV.1.3. Gettósítás és deportálás

A magyar fél többnyire gördülékeny együttműködése és a SEK csekély létszáma ellenére Eichmann embereinek tevékenysége messze túlment azon, hogy koordinálják és felügyeljük a magyar közigazgatás és a rendvédelem munkáját. Bár gyakran hangsúlyozták, hogy „csupán mint megfigyelő és tanácsadó” működnek a szuverén magyar hatóságok mellett, voltaképpen a lényeges kérdésekben az ő akaratuk érvényesült, függetlenül a magyar adminisztráció kollaborációs hajlandóságától.²⁸⁸ A formális függetlenség ellenére a nácik kontrolja az alkotmányos berendezkedés alapjaira is kiterjedt.²⁸⁹ A megszállók, ha szükségét látták, a helyi közigazgatást is „kézi vezérlésre” állították. Persze sok helyütt erre szükség sem volt, mert a magyar hatóságok a német igényeket túlteljesítve, megelőzve kollaboráltak. A német biztonsági és katonai erők a magyar végrehajtókkal párhuzamosan, azok döntéseit állandóan ellenőrizve, felülvizsgálva, és (szükség esetén fenyegetéssel és erőszakkal) befolyásolva működtek. A megszállás kezdetétől sorozatosan hoztak önkényes döntéseket az elvben a közigazgatásra tartozó ügyekben. Az ország több pontján bezáratták a zsidó üzleteket, létrehozták a Zsidó Tanácsot, elrendelték a zsidók megjelölését és összeírását, rátették kezüket a zsidó vagyon jó részére.²⁹⁰ A német rendőri erők rendszeresen utasításokat osztogattak a magyar rendvédelemnek. Hans Bauer Obersturmbannführer, a debreceni KdS parancsnoka például április 18-án utasította a magyar rendvédelmi szerveket, hogy rendszeresen tájékoztassák őt az államellenes megmozdulásokról és politikai mozgalmakról.²⁹¹ A német szervek és vezetőik (például a Külügyminisztérium és az SS emberei) ugyanakkor egymással is rivalizáltak, rendszeresen keresztezték egymás döntéseit és érdekeit.

A magyar hatóságok mozgásterének határait mindenütt a megszállók képviselőinek magatartása és a két fél viszonya jelölte ki. Például a bajai zsidóság viszonylag kedvező

---

²⁸⁷ A szolnoki tisztiorvos jelentése, 1944. június 30. Orvosi Munkaerők Felhasználásának Kormánybiztossága ir., MOL I. 11. tek.

²⁸⁸ Thurzó György ungvári rendőrkapitány feljegyzése, 1944. április 18. Kárpátaljai Terület Kormányzói Biztosának ir. MOL I 11. tek.

²⁸⁹ Lásd például a birodalmi megbízott „kívánságait” a parlament elnapolása, a fővárosi autonómia és a civil szervezetek felszámolása iránt. Veessenmayer jelentései a Külügyminisztériumba, 1944. április 14. Juhász et al. 1968, 824-825. o.

²⁹⁰ Lásd például Müsslacher SS-Obersturmführer parancsát a paksi zsidók mozgásának korlátozásáról. 1944. március 22. TML alisp. ir. 5820/1944. Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez (Tolna).19-20. o. Hasonló történt Győrben és Borsod megyében is. Karsai E. 1985, 111-112. o.

²⁹¹ Vargyai 1994b, 69. o.

helyzete, a gettósítás enyhébb végrehajtása Bernhart Sándor polgármester jóakarata mellett a helyi SS parancsnok sajátos módszereinek is betudható. Rumpf főhadnagy alakulatával a hitközség épületeiben rendezkedett be. Az itt felállított kórházban és műhelyekben mintegy 150 zsidót foglalkoztattak, akikkel emberségesen bántak és a deportálástól is mentesítették őket.²⁹² A kiűritéskor a polgármester hősiek fellépésének köszönhetően közülük 44-en végül a városban maradhattak.²⁹³ Kérdés, hogy a háború utánra szerezhető alibi, ésszerűségi megfontolások vagy humánus szempontok közül melyik játszott (több) szerepet Rumpf magatartásában.

A VI. csendőrkerület területéről is van adat kisebb településekről egyes német tisztek engedékenyebb magatartására²⁹⁴, de a bajai esethez hasonló mozgásterről nem beszélhetünk. Debrecenben és Szolnokon, az akció központjaiban természetesen jóval erősebb kontrol működött. Itt a SEK két olyan tagja tevékenykedett, akik talán a legaktívabbak voltak a magyarországi terepmunkában és ellentmondást nem tűrő módon keresztülvitték akaratukat. Siegfried Seidl SS-Hauptsturmführer a debreceni KdS megszervezése után rövidesen elhagyta a várost és Szabolcs (I. deportálási zóna) Maros (II. zóna) majd Fejér és Heves megyékben (III. zóna) koordinálta a zsidóellenes akciót.²⁹⁵ Időközben többször is megjelent Debrecenben, hogy a gettósítást ellenőrizze: többek között elkoboztatta a gettó részére szállított élelmet, és egyes tanúvallomások szerint kikapcsoltatta a közműveket a gettó területén.²⁹⁶

Utoljára június közepén tért vissza a városba, ahol a Serly-féle téglagyárban kialakított gyűjtőtábor parancsnoka volt. Katonás fegyelmet követelt meg, érkezésekor a deportáltaknak korra és egészségi állapotra való tekintet nélkül a barakkok előtt kellett felsorakozni. A túlélők tanúvallomásai szerint Seidl és emberei a mentesítésért hozzájuk fordulókat durván szidalmazták és bántalmazták. Kupfer Jenő családjának amerikai állampolgárságot igazoló papírjait például összetépte, majd a csendőrnnyomozók kezére adta őket. A súlyos verést szenvedett családtagokat végül Auschwitzba deportálták.²⁹⁷ Az eset azért is figyelemre méltó, mert a külföldi állampolgárságú zsidók ügyében a döntés a német külügyminisztérium által delegált összekötő feladata lett volna.²⁹⁸ Számos

---

²⁹² Rosenfeld 1974.

²⁹³ Bernhart a Borból érkező „halálmenet” munkaszolgálatosain is igyekezett segíteni. Mindezért 1994-ben megkapta a Világ Igaza kitüntetést. Frojimovics – Molnár 2009, 70. o.

²⁹⁴ Éliás Andorné tanúvallomása. JNSZML Karcagi Ig. biz. ir. 1945-46. 3.d.

²⁹⁵ Braham 1997, 573. és 592. o.

²⁹⁶ Erre és a továbbiakra lásd a debreceni Zsidó Tanács tagjai és más túlélők tanúvallomásait. Dr. Siegfried Siedl pere. HBML XXV. 1. 40/1947.

²⁹⁷ Kupfer Jenő tanúvallomása, 1946. október 25. Dr. Siegfried Siedl pere. HBML XXV. 1. 40/1947.

²⁹⁸ Veessenmayer jelentése a Külügyminisztériumba, 1944. május 4. Braham 1963, Doc. No. 153.

ellenséges és semleges ország polgárait, köztük az amerikaiakat is, ki kellett emelniük a táborokból.²⁹⁹ Seidl emberei saját hatáskörben is folytattak vallatásokat, letartóztatásokat, rablásokat. A június 2-ai légitámadás után romeltakarításra Debrecenbe vezényelt és a gettó területén elszállásolt két munkaszolgálatos század tagjait is deportáltatta, a magyar hatóságok szándékai ellenére.³⁰⁰ Vegyes házasságokat és mentesítetteket is elhurcoltatott, egyéni döntései alapján.

Jász-Nagykun-Szolnok megye területén a deportálások legfőbb koordinátora Theodor Dannecker Hauptsturmführer, Eichmann egyik legrégebbi és legközelebbi munkatársa volt.³⁰¹ Magyarországon részt vett a deportálásokat előkészítő valamennyi fontosabb közigazgatási értekezleten. Mint „megfigyelő és tanácsadó” működését Munkácson kezdte, és később valamennyi deportálási zónában felbukkant.³⁰² Az alföldi régióban (IV. zóna) játszott szerepéről szolnoki tevékenységéről helyi végrehajtók és áldozatok népbírószági tanúvallomásai alapján csak vázlatos, töredékes képet alkothatunk. Eszerint magatartását sajátos kettősség: brutális megfélemlítés illetve „úriemberi” pózok és enyhítő gesztusok változatos és hatékony kombinációja jellemezte. Több helyi végrehajtó is kiemelte vallomásaiban, hogy mennyire félték a fenyegetően viselkedő, ellentmondást nem tűrő német parancsnoktól.³⁰³ Az „ijedős” magyar tisztek ezzel nyilvánvalóan saját szerepüket is relativizálni igyekeztek, mindazonáltal nem mond ellent a Dannecker jelleméről rendelkezésünkre álló adatoknak és tényezőként nem hagyható figyelmen kívül. A franciaországi, bulgáriai és olaszországi deportálások irányítója még a kommandón belül is hírhedtté tette nevét kiszámíthatatlan és erőszakos magatartásával.³⁰⁴

A szolnoki gyűjtőtáborban a visszaemlékezések szerint a náci tisztt a Zsidó Tanács tagjainak lelövésével fenyegetőzött, majd a szükségkórház vezető idős orvost felpofozta és a betegek többségét kizavarta, mert úgy vélte, nem szorulnak gyógykezelésre.³⁰⁵ Ugyanakkor a vegyes házasságok beszállítással kapcsolatban ismételt sajnálkozását és értetlenségét fejezte ki, hangoztatva, hogy „neki mindegy, a magyar hatóságok kit

---

²⁹⁹ Lásd a magyar hatóságok részére az 1944. június 10-i szegedi értekezleten kiadott utasítást. Horváth Ernő pere. Szolnoki Nb. 58/1946. A külügy és a SEK képviselői közötti hatásköri konfliktusokról lásd még Thadden jelentését Wagnernak, 1944. május 25. Braham 1963, Doc. No. 164.

³⁰⁰ A munkaszolgálatosok deportálásának kérdéséről lásd még A magyar közigazgatás c. fejezetet.

³⁰¹ Karrierjét lásd: Steur 1997.

³⁰² Steur, 136-138. o., Braham 1997, 566-567, 611-613. o. Kárpátaljai Terület Kormányzói Biztosának ir. MOL I 11. tek.

³⁰³ Homoki László csendőr százados vallomása saját perében. BFL 23.487/1949., Bartóthy Dezső rendőrtanácsos vallomása. Horváth Ernő rendőrfelügyelő pere. JNSZML Szolnoki Nb. ir. 58/1946.

³⁰⁴ Steur 1997, Hilberg 1990 és Ember 1984.

³⁰⁵ Varga B. 1994, 89. o. és Peter Z. visszaemlékezése. USHMM Oral History Collection

nyilvánítanak zsidónak”.³⁰⁶ Megtiltotta, hogy elvegyék az élelmet a beszállítottaktól, majd a polgármesteri hivatalban személyesen követelte, hogy azonnal lássák el meleg étellel a tábor lakóit.³⁰⁷ Egy túlélő szerint panaszai nyomán a náci tiszt gulyáságyút hozatott, amelyből főzeléket osztottak a foglyoknak.³⁰⁸ A kínvallatások ellen egy alkalommal személyesen lépett közbe, ekkor szemtanúk szerint szitkozódott és vadállatoknak nevezte a magyar csendőrnyomozókat.³⁰⁹

Az SS-tiszt „emberséges” gesztusai nyilvánvalóan taktikai okokra vezethetők vissza és csak látszólag állnak ellentétben Debrecenben tevékenykedő kollégája magatartásával. Célja az áldozatok megnyugtatója, ezzel a zökkenőmentes lebonyolítás biztosítása volt. Német érdek volt az is, hogy a deportáltak munkabíró részét megfelelő fizikai állapotban vegyék át, hiszen őket (egy ideig legalábbis) valóban dolgoztatni akarták. Ez a magatartás azt a törekvést is szolgálhatta, amely a németeket kíméletesnek és humánusnak igyekezett beállítani a „barbár” magyarokkal szemben. Több forrás szerint ennek bizonyítására filmet is készítettek, amely bemutatta a csendőrök kegyetlenkedéseit. Ehhez olyan trükkfelvételeket társítottak, amelyeken a német területre ért zsidókat a Vöröskereszt élelemmel látja el, és ápolásban részesíti. A filmet propagandacélból több ízben is bemutatták a semleges államok képviselőinek.³¹⁰ Egy túlélő vallomása szerint hasonló felvétel Szolnokon is készült, ezt azonban további adatok nem támasztják alá: „a szolnoki kivagonírozásnál határozottan emlékszem arra, amikor [Homoki László csendőr százados] azt az utasítást adta csendőreinek a hiradó film felvételénél, hogy: most üssétek őket erősen.”³¹¹

---

³⁰⁶ Dr. Szabó Ferenc polgármester és társai pere. BFL Nb. XVII/1016/1948.

³⁰⁷ Bertóthy Dezső pere. JNSZML Sz. Népb. 5/1946, Szabó Ferenc polgármester és társai pere BFL Nb. XVII/1016/1948.

³⁰⁸ USC SHOAH Izabella F. visszaemlékezése.

³⁰⁹ Dr. Székely Sándorné és Gere Lajos vallomása. Bertóthy Dezső pere. JNSZML Sz. Népb. 5/1946.

³¹⁰ Braham szerint a filmet a náci propaganda-minisztérium munkatársai Nagyváradon forgatták, Ferenczy csendőr alezredes népbírói tanúvallomásában viszont úgy emlékezett, hogy ez Debrecenben történt. Lásd: Braham 1997, 646-648. o., Karsai L. – Molnár 1994, 232. o. A film elkészültét egyébként a kutatások nem igazolták illetve nem tudunk az esetleges kópiák hollétéről.

³¹¹ Epstein Júlia tanúvallomása, 1946. október 29. Homoki László csendőr százados pere. BFL B. 23487/1949.

IV. 2. A magyar közigazgatás

IV.2.1. A vidéki közigazgatás a megszállás után

A Magyarország megszállását előkészítő németek eredetileg kizárólag katonai megoldásban gondolkodtak, a szomszédos csatlósállamok bevonásával és a magyar hadsereg lefegyverzésével. Hamarosan felismerték azonban a terv kockázatait, és a Külügyminisztérium Délkelet-Európa-szakértője, Edmund Veesenmayer javaslatára a közigazgatási-gazdasági káosszal fenyegető invázió helyett egy „evolúciós” megoldás mellett döntöttek. Ez a „trójai módszer” megőrizte a szuverenitás látszatát és biztosította a magyar hadsereg, államapparátus és nemzetgazdaság szinte zökkenőmentes működését a német hadicélok szolgálatában.³¹²

A helyi adminisztráció működésének elemzése során kulcsfontosságú, hogyan ítéljük meg az államfő ezzel kapcsolatos döntését. Horthy Miklós rövid tétovázás után kinevezte a nácibarát kormányt és a zsidókérdés megoldása tekintetében szabad kezét adott neki.³¹³ Horthy (akinek államfői hatalma és jogköre 1920 után fokozatosan szélesedett) önként feladta azt a törvényben egyébként nem rögzített jogát, hogy a törvényeket és rendeleteket hatályba lépésük előtt szentesítheti. Mivel az ún. honvédelmi törvény háborús veszély esetén lehetővé tette a kormány számára a „fennálló törvényektől eltérő rendelkezések” bevezetését, a Sztójay-kormány erre hivatkozva minden kontrollt mellőzve adhatott ki mintegy százhusz diszkriminatív rendeletet.³¹⁴ A törvényre történő hivatkozásnak kettős célja volt: a közvélemény meggyőzése arról, hogy a kormányzat törvényes felhatalmazással rendelkezik, illetve annak bizonyítása, hogy a rendeletek célja összhangban van a nemzetvédelmi törvény céljával, a veszélyben lévő haza megmentésével.³¹⁵

Ugyanakkor kétségtelen, hogy ennek a taktikának is lehetett (volna) realitása. Mivel az egyébként is gyenge baloldali és konzervatív ellenzéket a megszállók órákon belül felszámolták, Horthy és a hozzá hű (szintén megritkított) hatalmi elit volt az ellenállás egyetlen potenciális forrása, amely tartalékot képezhetett a tervezett ellenlépésekhez. A részben megőrzött hatalom és pozíciók nyitva hagy(hat)ták ennek

---

³¹² Az RSHA memoranduma Magyarország megszállásának lehetőségeiről. 1944. március 11. Ádám et al. 1959, 447-451. o. Ránki 1964, 250-255.

³¹³ Minisztertanácsi jegyzőkönyv, 1944. március 29. Benoschofsky – Karsai E. 1958, 50-51. o.

³¹⁴ 1939. évi II. tc. *Magyar Törvénytár 1939*, 6-128. o. 141.§. 2. bek. A minisztériumok emellett számos bizalmas rendeletet is kiadtak.

³¹⁵ Karsai E. 1985, 109. o.

lehetőségét, a további béketapogatózásokkal együtt. Egyben ellensúlyt képezhetett (volna) a szélsőségesek offenzívájával szemben. Kállay is arra kérte a koronatanácsot a kormányzót, hogy maradjon helyén, de vonuljon vissza „az egyes ügyek intézésétől”.³¹⁶ Az aktív ellenállás nyilvánvalóan nem volt reális lehetőség. Annak ellenére, hogy a megszálló hadosztályok zömét rövidesen kivonták az országból, a német katonai jelenlét állandó fenyegetés maradt. A vitatott határok miatt a szomszéd országok is bármikor készen álltak egy magyarellenés akcióra. A magyar katonai vezetők többsége sem tartotta elképzelhetőnek, hogy szövetségese ellen forduljon.³¹⁷

Az alkotmányos rend és az intézményrendszer fennmaradása korlátozó tényezőként szolgált a szélsőséges, pogromszerű akciók ellen és lehetőséget nyújtott az időnyerésre, kontrollra. A Horthy döntését védelmezők legerősebb érve: ha nem marad a helyén, a budapesti és a munkaszolgálatos zsidók sem kerülhették volna el a deportálást. A magyar zsidók mintegy 40 %-a ilyen feltételek mellett végül túlélte a holokausztot.³¹⁸ Másfelől viszont a kormányzó és a régi gárda egy részének pozícióőrzése „legitimálta” a megszállási rendszert, döntően meghatározva az áldozatok és az úgynevezett kívülállók magatartását, reakcióit. A helyükön maradó, a volt kabinethez és az államfőhöz lojális hivatalnokoknak, tiszteknek ilyen módon egyetlen lehetőségük maradt: befolyásuk maradékát, mozgásterüket felhasználva húzni az időt, enyhíteni a megszállás következményeit, beleértve a német háborús célokért feláldozott anyagi és emberi erőforrások korlátozását, de a zsidó polgárok védelmét is.

A zsidónak tekintett magyar polgárok megjelölését, kifosztását és lakóhelyi szegregációját szolgáló rendeletek végrehajtása a közigazgatás alapegységeire, a vármegyékre, illetve az ezeknek alárendelt egységekre (városokban a polgármesteri, vidéken a járási főszolgabírói és jegyzői hivatalok, továbbá a pénzügyi és közegészségügyi szervek) hárult. Az áldozatok gettókba majd gyűjtőtáborokba terelése, ellenőrzése, motozása, végül deportálása alapvetően a magyar rendvédelem (városokban a rendőrség, vidéken a csendőrség) feladata volt.³¹⁹ A „végső megoldásra” vonatkozó terveket tehát Magyarországon egy „békebeli”, struktúráját tekintve a konzervatív-liberális korszakból örökölt professzionális apparátus hajtotta végre. Ez a modell eltért a szomszédos nácibarát országok példájától, ahol fasiszta pártok egyenruhás erőszakszervezetei illetve egyéb

³¹⁶ A koronatanács ülésének jegyzőkönyve, 1944. március 19. Szinai – Szűcs 1965, 429. o.

³¹⁷ Amikor ez a kérdés felmerült, a hét jelen lévő hadtestparancsnokból csak ketten támogatták a fegyveres védekezést. Szinai 1997, 197. o.

³¹⁸ Deák 2000b, 54-56. o.

³¹⁹ Közvetve vagy közvetlenül fontos szerep jutott más, országos hatáskörű adminisztratív egységeknek is, beleértve a közműveket, a postát és a vasutakat.

ideológiai alapon szerveződött önkéntes alakulatok voltak a zsidóellenes akció fő ágensei. A magyarországi helyzet inkább a német megszállás alá került nyugat-európai államok gyakorlatára emlékeztetett.

A központi hatalmat képviselő főispánoknak a magyar alkotmány értelmében minden kormányváltáskor le kellett mondaniuk. A főispánokat (1941-től 41 vármegye és 21 törvényhatósági jogú város, összesen 62 poszt) a belügyminiszter javaslatára a kormányzó nevezte ki vagy erősítette meg. A vármegyei adminisztrációt ténylegesen irányító alispánokat a törvényhatósági bizottság tíz évre választotta. Ugyanez vonatkozott a városok (21 törvényhatósági és 70 megyei város) polgármestereire is. Az 1942. évi XXII. tc. ugyanakkor lehetőséget adott arra, hogy sürgős esetekben, a „közszolgálat érdekében” őket is közvetlenül a belügyminiszter nevezze ki.³²⁰

A politikailag a volt kormányhoz kötődő elit jelentős része elutasította a német megszállást. Sokan, köztük parlamenti képviselők, pártvezetők és Budapest legfőbb vezetői, leköszöntek a katonai akció után. Egy másik csoport az első bénultságból felocsúdva igyekezett hatalmi állásait megőrizni. Veessenmayer személyesen, több ízben követelte Sztójaytól a szerinte „legnagyobb részét negatív beállítottságú” fő- és alispánok leváltását.³²¹ Május elején elégedetten konstatálhatta, hogy 41 főispáni poszt ürült meg, és 38-at már be is töltöttek.³²² Mivel a kinevezésekre vonatkozó javaslattétel joga Imrédy híve, Jaross Andor belügyminiszter kezében volt, a stallumokat főként az MMP tagjai között osztották ki. Jutott néhány poszt a (Szálasi-val már 1941-ben szakító) nemzetiszocialistáknak is. Az ideológiailag kulcsfontosságú Székesfehérváron például Toldi Árpád csendőr ezredes, Baky László államtitkár pártfogoltja foglalhatta el a megyei és városi főispáni széket.³²³

Többen önként köszöntek le, ezzel tiltakozván az új kormány politikája ellen. Közéjük tartozott például az Erdélyi Párt több prominense, valamint Békés és Szabolcs főispánja is.³²⁴ Egyes kormánypárti főispánok, például Teleki Béla Zala megyében, azért

---

³²⁰ 1942. évi XXII. tc. a vármegyei, városi és községi tisztviselők alkalmazásának, valamint egyes szolgálati viszonyainak átmeneti szabályozásáról. *Magyar Törvénytár 1942.* 171-177. o. A közigazgatás szervezetéről részletesen lásd: Magyary 1942.

³²¹ Veessenmayer jelentése a Külügyminisztériumban. 1944. április 14. Juhász et al. 1968, 824. o.

³²² Veessenmayer jelentése a Külügyminisztériumban. 1944. május 10. Juhász et al. 1968, 845. o.

³²³ *Fejérmegyei Napló*, 1944. április 27. 1. o., május 12. 1-3. o. Valószínű, hogy a nemzetiszocialista tábor erősítette Veszprém új főispánja, dr. Buda István, akit beiktatásakor az MNSZP vezetői (gr. Festetics Sándor és gr. Pálffy Fidél) mint régi harcostársukat üdvözöltek. Hubay Kálmán újságíró és 1940-es lemondásáig nyilas képviselő személyében nemzetiszocialista ült Beregszász (majd Sátoraljaújhely) polgármesteri székében is.

³²⁴ Patzkó Elemér ügyvéd, országgyűlési képviselő pere. USHMM 25004 M. Reel 87. 40029. Vol. I.; *Körösvidék*, 1944. április 27. 1. o.; SZSZMÖL IV.B.411. Szabolcs vármegye alisp. ir. 12.000/1944.

tarthatták meg székiüket, mert korábban is az imrédysta irányvonal hívei voltak.³²⁵ Másutt még a volt kormánypárt lelkesebben kollaboráló híveit is, mint amilyen Tukats szegedi főispán volt, igyekeztek rövid időn belül eltávolítani. Tukats késlekedés nélkül, szolgálatkészen igyekezett a kormányrendeleteket végrehajtani, ennek ellenére végül leváltották.³²⁶ Debrecenben Szilassy Lászlót pozíciója megosztásával állították félre. Meghagyták Hajdú vármegye élén, a városba azonban új főispánt neveztek ki dr. Bessenyei Lajos, volt református gimnáziumi igazgató és tankerületi főigazgató személyében, aki energikusan hajtotta végre a rendeleteket.³²⁷

Ugyanakkor voltak pozíciók, amelyeket megőrzött az előző kormányhoz kötődő politikai elit. Ez mindenképpen Horthy és köre *actio radius*ának bizonyítéka, és ellentmond a belső emigrációba vonuló, a történelekről mit sem tudó, avagy „házi őrizetben tartott” kormányfő mítoszának. A Sztójay-kormány politikai ízlésének meg nem felelő főtisztségviselők közül a nyilas hatalomátvételig helyén maradt például Bornemissza Miklós zempléni alispán, Nikolits Mihály pécsi és Urbán Gáspár Jász-Nagykun-Szolnok megyei főispán.³²⁸

A főispánok többségét lecserélték, az alispánok (83%), főszolgabírók (78%) és polgármesterek (73%) zöme azonban a helyén maradt. A széles körű kollaboráció egyébként sem magyarázható a tisztogatással, hiszen a változások többsége ténylegesen csak július-augusztus folyamán vagy még később valósult meg.³²⁹ Az is lényeges, hogy számos esetben áthelyezésekről volt szó, hiszen a szakmai tapasztalatokra szükség volt.³³⁰ Ha a pozíciók stratégiai jelentőségét nézzük, az arány valamelyest megváltozik. A főváros mellett leköszönt vagy lemondatták szinte az összes fontos nagyváros (Nagyvárad, Kolozsvár, Marosvásárhely, Szeged illetve Debrecen, Miskolc, Székesfehérvár) polgármesterét. Ezeket a posztokat többnyire a volt polgármester-helyettes foglalta el.³³¹

---

³²⁵ Németh – Paksy 2004, 33-34. o. Teleki lelkes, sőt túlteljesítő végrehajtónak bizonyult, így már március végén intézkedett a zsidó üzletek lezárásáról. Uo. 43-44. o.

³²⁶ Egy helyi szemtanú, Shvoy Kálmán katonatiszt szerint a főispán elsősorban azért kollaborált, mert ragaszkodott pozíciójához. Shvoy, 284. o. Tukats tevékenységéről és leváltásának körülményeiről részletesen lásd: Molnár 1995, Molnár 2004.

³²⁷ *Debrecen*, 1944. április 27. 1-3. o., május 3. 1-3. o., Bessenyei Lajos főispán pere. HBML XXV. 1. 366/1947.

³²⁸ Bornemissza Miklós főispán pere. HBML XXV. 1. 359/1949.; Molnár 2004, 105-109. o.; Urbán Gáspár főispán népügyész-ségi vizsgálati anyaga. JNSZML Nü. ir. 149/1947.

³²⁹ *Tiszti Cím- és Névtár, 1944, Pótfüzet.*

³³⁰ A jelenségre a dél-alföldi közigazgatás példáján Molnár Judit hívta fel a figyelmet. Molnár 1995.

³³¹ Nagyváradon Gyapay László, Kolozsváron Vásárhelyi László, Székesfehérváron Kerekes Lajos. Szegeden Tóth Béla, Debrecenben Zöld Sándor helyettes polgármesterként vitte tovább az ügyeket.

Helyettesek kerültek több kisebb város élére is (Nagybánya, Hódmezővásárhely, Nagykanizsa).³³²

A tiszti címtár személyi változásokat összefoglaló, 1944 júniusában publikált pótkötete szerint a szerkesztés lezárásakor, tehát nagyjából május végéig nem történt személycsere például Csanád-Arad-Torontál és Csongrád megyékben. Csaknem teljes személyi állandóság regisztrálható Győr-Moson-Pozsony, Baranya és Jász-Nagykun-Szolnok megyékben. Pest, Zala és Bács-Bodrog megyékben ugyanakkor a közigazgatási elit zömét kicserélték.³³³ Voltak olyan megyék is, ahol a vezetősere csak formálisan valósult meg. Békés megyében sajátosan teljesítették a tisztogatásra vonatkozó kormányzati elvárásokat. Három járás főszolgabírója egymással cserélte el a pozíciókat, ezért a megyébe nem került egyetlen új vezető sem.³³⁴ Az újonnan kinevezett, előléptetett illetve áthelyezett vezetők között a két legfontosabb csoportot Endre László Pest vármegyei protezsáltjai valamint nemzetiszocialista érzelmű katona- és csendőrtisztek illetve értelmiségiek alkották. Endre László valószínűleg éppen azért forgatta fel vármegyéje közigazgatását, hogy biztosítsa a más területeken szükséges politikailag lojális „ejtőernyősök” utánpótlását: alispánsága hetedik évében törvényhatóságában aligha maradtak „megbízhatatlan” tisztviselők.

Bár a kormányváltás néhány fanatikus antiszemita *homo novus* emelt vezető pozícióba, a zsidóellenes akciót többnyire a régi garnitúra irányította. A személycserek ellenére helyén maradt a vármegyék és főként a kisebb adminisztratív egységek vezetőinek többsége, bár nevükben sok helyütt (váratlan emelkedésüket kollaborációval biztosítani akaró) helyetteseik intézkedtek. A végrehajtók jelentős hányadát (Jász-Nagykun-Szolnok és Hajdú megyékben túlnyomó többségét) mérsékeltebb politikai nézeteket valló, helyi kötődésű, köztisztviselői állású hivatalnokok alkották, akik nem ritkán személyesen ismerték a kifosztott és halálba küldött embereket.

A háború utáni felelősségre vonás során számos tisztviselő nyilatkozott úgy, hogy szemben állt a megszállással és elítélte a zsidóüldözés módszereit. Természetesen ezeket a vallomásokat erős kritikával kell fogadnunk, ugyanakkor egykorú források is megerősítik, hogy a közigazgatási vezetők között nem lehettek kevesen azok sem, akik helytelenítették az embertelen rendelkezéseket és ennek helyenként hangot is adtak. Hetényi Rezső Bars és

³³² A jelenségről lásd még a fejezet további részeit.

³³³ A pontosabb adatokhoz további levéltári kutatásokra van szükség.

³³⁴ A szarvasi főszolgabíró, Ugrin László Marsall Ferenc békési állását vette át, utóbbi viszont a Szarvasra kinevezett Haviár Lajost váltotta Orosházán. Ugyanez a sajátos „keringő” játszódott le Vas vármegye három járásában is. *Tiszti Cím- és Névtár, 1944, Pótfüzet.*

Hont vármegyei alispán például a gettózás megkezdésekor plakátokon is közzétett rendeletben szólította fel minden beosztottját, hogy „...úgy hivatalában, mint magánéletében a jogosulatlan és felelőtlen kritika helyett, a hatósági intézkedések biztonságáról, céltudatos és célirányos voltáról a közönséget megnyugtatni, felvilágosítani és meggyőzni igyekezzék”. Egyben fegyelmivel és internálással fenyegetett meg mindenkit, aki „a zsidó-kérdés felgöngyölítésének mikéntje, vagy menete kérdésében, a tett intézkedéseket és azok végrehajtását ... a jogkereső közönség és általában arra illetéktelenek előtt kifogásolni, becsmérelni, vagy kritizálni fogja”.³³⁵

IV.2.2. A gettósítás végrehajtása

Az 1944. április 7-i bizalmas belügyminiszteri rendelet alapján a magyar hatóságok április 16-án hajnalban az északkeleti országrészben (VIII. csendőrkerület) hozzákezdték a zsidó lakosság tömörítéséhez.³³⁶ Az április 26-i kormányülés jóváhagyta az összegyűjtött emberek általános deportálását. Egyben elfogadta azt a kormányrendeletet, amely utólagosan „legalizálta” a gettósítást.³³⁷ A fővárost nem számítva az országban mintegy 350 gettót és gyűjtőtábor hoztak létre 1944 áprilisában és májusában. Ebből mintegy kétszáz olyan ideiglenes gyűjtőhely volt (jellemzően zsinagógák, hitközségi épületek), ahová a kisebb települések zsidóit egy vagy néhány napra összerelték, mielőtt továbbvitték volna őket a körzeti gettókba és táborokba. A deportálást megelőző összetömörítési fázisban a gettókból a zsidókat gyűjtőtáborokba szállították át. Kárpátalján, Észak-Erdélyben és a déli határsávban azonban gyakran eleve közvetlenül a vagonírozó központokba hurcolták az embereket, azaz a folyamatból itt kimaradt a városi és járási gettó fázisa, amely az ország többi részén általános volt.

A legtöbb magyar törvényhatóság vezetői haladéktalanul lépéseket tettek a gettórendelet végrehajtására. A gettósítás adminisztratív keretét a törvényhatósági jogú város illetve a vármegye alkotta. Utóbbiakban az operatív irányítás az alispánok kezében volt. A gettók létesítését többnyire helyi értekezletek előzték meg, ahol a közigazgatási és rendvédelmi vezetők és egyéb szakemberek (mérnök, tisztiorvos) vitatták meg a végrehajtás részleteit. A döntéseket a városokban jellemzően a polgármester és a

³³⁵ Bars és Hont vármegye alispánjának rendelete, 1944. május 5. 5941/1944. OSZK Plakáttár.

³³⁶ 6163/1944. res. VII. BM sz. rendelet a zsidók lakhelyének kijelöléséről. 1944. április 7. Benoschofsky – Karsai E. 1958, 124-127. o.

³³⁷ Minisztertanácsi jegyzőkönyv, 1944. április 26. OL I, 1. tek., 1610/1944 ME sz. rendelet a zsidók lakásával és lakhelyének kijelölésével kapcsolatos egyes kérdések szabályozása tárgyában. 1944. április 28. Benoschofsky – Karsai E. 1958, 244-250. o.

rendőrkapitány, a járásokban a főszolgabíró és a területileg illetékes csendőrparancsnok hozták meg. Az egyes adminisztratív szintek szerepvállalása a kollaborációs hajlandóság függvényében eltérő lehetett. Az elzárt területek kialakításának szabályait a központi rendeletek nem határozták meg, csak vázlatos (részben ellentmondó) irányelveket fogalmaztak meg. Ez viszonylag nagy mozgásteret biztosított a helyi végrehajtóknak. A gettósítás ezért az erős kormányzati kontrol ellenére mindenütt a helyi viszonyoktól függő, egyedi mintázatot követett, szinte nincs példa két teljesen egyforma megoldásra. A zsidók elkülönítésének országosan öt fő modellje különíthető el:

1. Teljes kitelepítés, táborszerű elhelyezés lakónegyedeken kívül, gyárakban, gazdasági épületekben, egyéb külterületeken (bánya, erdő). Ez főleg Kárpátalján és Észak-Erdélyben volt jellemző. (Például Beszterce, Dés, Kolozsvár).

2. 1-3 zárt, elkülönített lakónegyed, sokszor a hagyományos zsidónegyed területén. Gyakran szögesdrót, palánk, kerítés vette körül. (Például Balassagyarmat, Debrecen, Eger, Esztergom, Felsővisó, Gyöngyös, Győr, Gyula, hajdúvárosok, Huszt, Ipolyság, Jászberény, Kaposvár, Körmend, Makó, Máramarossziget, Mohács, Nagyszőlős, Nyíregyháza, Paks, Pécs, Sátoraljaújhely, Szarvas, Szeged, Szentendre, Tótkomlós, Vác, Veszprém)

3. Az 1. és 2. megoldás kombinációja (Például Kassa, Nagyvárad, Munkács)

Ez szintén az északkeleti országrészben volt jellemző, de a trianoni országterületen is találunk rá példát (Szolnok, Törökszentmiklós, Heves vármegye)

4. Különálló épületek, épületcsoportok: főként nagyobb városokra jellemző minta (Például Budapest és környéke (Pestújhely, Sashalom, Rákosszentmihály, Kispest), Székesfehérvár, Békéscsaba)

5. Nem hoznak létre (zárt) gettót (Baja, Hódmezővásárhely, Celldömölk, Szekszárd)

Az április 7-i bizalmas rendelet szerint gettóul a zsidók által sűrűbben lakott városrészeket kellett kijelölni.³³⁸ A későbbi direktívák viszont – a társadalom megnyerése,

---

³³⁸ 6163/1944. res. BM sz. rendelet a zsidók lakhelyének kijelöléséről. 1944. április 7. Benoschofsky – Karsai E. 1958, 124-127. o.

a legitimáció érdekében – általánosságban hangsúlyozták a „keresztény érdekek” maximális figyelembevételét.³³⁹ A férőhelyek és létesítmények mennyiségét, a beköltözés határidejét nem határozták meg egységesen a központi hatóságok, viszont egyértelművé tették, hogy kényelmi szempontok nem játszhatnak szerepet.

Az április 7-én kiadott irányelvek szerint az ideiglenes gyűjtőtáborokkal párhuzamosan gettókat (illetve „zsidóépületeket”) kellett volna felállítani. A zsidókat kezdetben két fő kategóriába sorolták. Többségüket további döntésig a gettóban akarták tömöríteni, az „állambiztonsági szempontból veszélyes” zsidókat pedig a gyűjtőtáborokban hagyni.³⁴⁰ Utóbbi csoportot a külföldi állampolgárságú, menekült zsidók alkották, továbbá azok, akiket priuszuk, baloldali nézeteik miatt a rendvédelem nyilvántartott. De ide kerülhettek a közösségek egyes prominens tagjai is, illetve bárki más, akit a végrehajtók „gyanúsak” találtak.³⁴¹ Valószínűleg belőlük kívánták összeállítani az április első felében a németeknek elsőként megígért 100.000 fős deportált kontingenst.³⁴² Őket elkülönítve (helyenként erre a célra létesített internálótáborokban) őrizték, vallatták és az első között deportálták.³⁴³ A helyi döntéshozók szabadon értelmezték a két csoport közti különbséget. Volt, ahol a helyben lakó zsidók zöme tábor helyett a belvárosban elkülönített lakónegyedbe került (Nagyvárad).³⁴⁴ Másutt azonban csak a hitközségi vezetők és más prominensek maradhattak a városon belüli gettóban (Kassa).³⁴⁵ A többiek, vidéki illetve szegényebb sorstársaik számára hevenyészett, táborszerű gettókat állítottak fel, ahol a minimális higiénés, ellátási feltételeket sem tudták/akarták biztosítani. Miután megszületett

³³⁹ Minisztertanácsi jegyzőkönyv, 1944. április 26. Benoschofsky – Karsai E. 1958, 241-244. o.

³⁴⁰ 6163/1944. res. BM sz. rendelet a zsidók lakhelyének kijelöléséről. 1944. április 7. Benoschofsky – Karsai E. 1958, 124-127. o. „A vármegyei törvényhatóságok a zsidók számarányához viszonyítva a megfelelő helyen és számban azonnal létesítsenek gyűjtőtáborokat. (...) Minden városban vagy nagyobb községben, ahol a zsidók számaránya külön zsidóépületek létesítését indokolja, ezeknek kijelölésére a rendőrhatalóságok saját hatáskörükben *már most* (kiemelés tőlünk, Cs.L.) intézkedjenek, mert *a gyűjtőtáborokban csak az állambiztonsági szempontból veszélyes zsidók maradnak vissza, míg a többiek zsidóházakban nyerne elhelyezést* (kiemelés eredetiben)”

³⁴¹ A kiválogatás szempontjairól lásd Kuczi Mihály politikai detektív vallomását saját perében. HBML XXV. 1. 84/1950. A rendelet csak a kommunistákat említette, de a helyi végrehajtók ide sorolták a szociáldemokratákat is.

³⁴² A limitált deportálásra vonatkozó alkuról lásd: Kádár – Vági 2005, 133-136. o.

³⁴³ Az első ilyen tábor a Nyíregyháza melletti Varjúlapon állították fel 1944. április közepén. SZSZMÖL V.B. 186. c. Nyíregyháza pm. ig. ir. 700/1944. A VI. csendőrkörletben ugyanezt a funkciót a Debrecen melletti Józsa határában, a szentgyörgypusztai Hartstein-birtokon létesített internálótábor töltötte be. Lásd a ... fejezetet.

³⁴⁴ Gyapay László és társai pere. USHMM Romanian Information Service (SRI) 25004 M Reel 87. 40029. Vol. II.

³⁴⁵ Csak az üldözöttek közel egy tizede, köztük orvosok és hitközségi vezetők részesültek abban a „kedvezményben”, hogy családjukkal együtt a város néhány utcájában létrehozott gettóba kerültek. A kassai Zsidó Tanács jelentése, 1944. május 4. USHMM JM 12549. Kassa pm. ir. 29.553/1944. III.

a döntés valamennyi magyarországi zsidó deportálásáról, ez a felosztás értelmét veszítette, de a kettős szegregációs minta a későbbi gettósítási döntéseket is befolyásolta.³⁴⁶

A magyar közigazgatási apparátus zöme tétovázás nélkül hozzálátott a belügyminiszteri rendeletben foglaltak teljesítéséhez, annak ellenére, hogy az formailag is jogszerűtlen volt.³⁴⁷ A szöveg csak vázlatos irányelveket tartalmazott arra nézve, hogyan, milyen forrásokból történjék tízezrek elszállítása, élelmezése, egészségügyi ellátása és javaik biztosítása. Ezt a rendeletet ismertető belügyminisztériumi értekezleten az államtitkárok előszóiban sem pontosították.³⁴⁸ A résztvevők aggályaira egyikük tanúvallomása szerint Endre László azt válaszolta: „Elv a végrehajtásban, hogy minden jó, ami a célt elősegíti és minden rossz, ami azt megnehezíti. Akadály vagy gátlás nincs. Mindent saját hatáskörben kell megoldani”.³⁴⁹ Ennek az elvárásnak a helyi végrehajtók jó része megfelelt: „kreatív”, gyakran túlbuzgó helyi megoldások születtek. A beérkező jelentésekből és Endre államtitkár szemleútja (április 24-május 1.)³⁵⁰ révén az akció irányítói napokon belül szembesültek a megoldás okozta „nehézségekkel”, ahogyan egy jelentés összefoglalta a gyűjtőtáborokban és gettókból elegendő férőhely, élelem, víz és alapvető higiénés feltételek híján lévő tízezrek szenvedéseit.³⁵¹ A döntéshozókat nem a táborokban fenyegető humanitárius katasztrófa aggasztotta, sokkal inkább az ellátás adminisztratív problémái és a járványveszély. Jelentős nyomást gyakoroltak a németek is, akiknek nem állt érdekükben, hogy a zsidók kiéhezve, fizikailag tönkrement állapotban érkezzenek meg, hiszen egy részüket dolgoztatni akarták. Igyekeztek a magyar hatóságokat rávenni, hogy javítsanak a táborok és a szállítmányok ellátásán. A németek átvették a bevagonírozás lebonyolítását és a táborok belső parancsnokságát is.³⁵²

Ezért a további zónákra (III-VI.) vonatkozólag más eljárást dolgoztak ki. Ezután a vagonírozási központokba csak öt-tíz nappal a deportálás előtt vitték át a gettók lakóit és

---

³⁴⁶ A részletesen tárgyalt Jász-Nagykun-Szolnok megyei példák mellett ez a minta figyelhető meg Heves vármegye esetében is, ahol a zsidók többsége a bel- (Eger) illetve külvárosi (Gyöngyös, Hatvan, Tiszafüred) gettókba került, míg a falusi zsidókat (hatból négy járás lakóit) a bagólyuki bányatelepen táborszerűen helyezték el, ahol csak kisebb részük került emberi lakóhelyekre. Lásd: Heves vármegye alispánjának gettórendelete. 1944. május 4. HML Kápolna k. ir. 949/1944. OL I 110. tek.

³⁴⁷ Nem határozta meg a rendelet hatályát, tehát a „zsidó” definícióját, valamint nem hivatkozott az 1939. évi II. törvénycikk által biztosított felhatalmazásra.

³⁴⁸ Halász Géza utólag, Ungváron készített feljegyzése „a belügyminisztérium kis tanácstermében a zsidókérdésről” április 7-én folytatott értekezletről. 1944. május 27. Benoschofsky – Karsai E. 1958, 123-124. o.

³⁴⁹ Péterfy Jenő csendőr ezredes kihallgatási jegyzőkönyve, 1945. november 22. USHMM, 25004 M Reel 87. 40029. Vol. II.

³⁵⁰ A részletekről lásd a *Függetlenség*, a *Magyarság* és az *Új Magyarság* cikkeit valamint Vági 2003, 291-311. o.

³⁵¹ Ferenczy 1944. május 5-ei jelentése. Karsai L. – Molnár 1994, 501. o.

³⁵² Ferenczy 1944. május 29-ei jelentése. Karsai L. – Molnár 1994, 509. o.

mindenütt városi és járási gettók létesültek. Május 9-én a BM kifejezetten megtiltotta, hogy közvetlenül gyűjtőtáborokba tömörítsék a zsidókat. A zsidók az utasítás szerint korlátlanul vihettek magukkal vagyontárgyakat és élelmet. A gettóul kiszemelt terület kiürítésére „indokolt esetben” halasztás volt engedélyezhető.³⁵³ Az akciókat megelőző, Budapesten vagy a „terepen” tartott értekezleteken a BM és az Eichmann-kommandó képviselői, valamint Ferenczy László csendőr alezredes (a két hatalmi centrum összekötő tisztje) továbbra is az április 7-i rendelet irányelvei nyomán adták ki az utasításokat a közigazgatási és rendvédelmi vezetőknek.

Az ország területének nagy részén a gettókba költöztetés május első napjaiban az április 28-án közzétett gettórendelet nyomán indult meg. A kormányrendelet a törvényhatóság első emberére bízta a zsidók elkülönítésének megszervezését. Ennek érdekében elrendelhetette a nem zsidók kiköltözését a zsidók részére kijelölt városrészből, azzal a megkötéssel, hogy életkörülményeiknek és jövedelmüknek megfelelő lakást kell rendelkezésükre bocsátani.³⁵⁴ Bár a rendelet megengedő formulát (feltételes módot) használt, senki számára nem volt kétséges, hogy itt imperatívusról van szó. A „kétségeket” bizalmas rendeletek, rádió, telefonon és élıszóban, például értekezleteken átadott utasítások (fenyegetések) voltak hivatottak eloszlatni.

A gettók tervezése során a döntéshozók egymás megoldásaira is figyeltek, és gyakori volt a szigorúbb minták átvétele. Szerepet játszottak logisztikai elvárások (a gettó kevés költöztetéssel valósuljon meg, ne akadályozza a forgalmat, a mindennapi életet), az ellenőrizhetőség, a hadiüzemek, katonai hatóságok szempontjai és más, helyi jelentőségű megfontolások.³⁵⁵ A döntéseket gyakran a civil társadalom is befolyásolta. A lakosság egy része korántsem volt a gettósítás passzív szemlélője. A közvéleményt élınken foglalkoztatta a zsidók ügye: petíciók, demonstrációk és feljelentések ezrei jelezték, hogy sokan szerettek volna részt venni a gettók tervezésében, akár antiszemita buzgalomból, akár saját érdekeikért aggódva.³⁵⁶ Egyes helyeken a zsidóság elitje is nyomást gyakorolhatott a jól ismert helyi vezetőkre. Nyilvánvaló, hogy mozgásterük rendkívül korlátozott volt, azonban kérvényeikkel, fellépésükkel ők is befolyásolhatták a gettók kialakítását. A személyes kapcsolatok mellett az anyagi-politikai érdek, a háború utánra

³⁵³ 2848. és 2906. sz. rádió híryanag, 1944. május 9. és 13. OL K 148. 1200. cs.

³⁵⁴ 1610/1944 ME sz. rendelet a zsidók lakásával és lakóhelyének kijelölésével kapcsolatos egyes kérdések szabályozása tárgyában. 9. és 10. §. 1944. április 28. Benoschofsky – Karsai E. 1958, 247. o.

³⁵⁵ Olykor olyan sajátos szimbolikus-ideológiai szempont is megjelent, mint egy karcagi hivatalnoké, aki úgy nyilatkozott, hogy „furcsának tartaná, ha a gettó az államfőről elnevezett utcában nyerne elhelyezést”. Sántha Miklós karcagi polgármester pere. BFL Nb. 18.809/1949.

³⁵⁶ Lásd a Szemtanúk c. fejezetet.

szerezhető alibi szempontja is közrejátszott abban, hogy véleményüket itt-ott figyelembe vették.³⁵⁷

Sok polgármester és főszolgabíró számára ésszerű kompromisszumnak látszott a zsidókat az általuk sűrűbben lakott városrészben, részben saját lakásaikban elhelyezni, ahová a máshonnan betelepítettek a lehetőségektől függően bútorokat és elegendő élelmiszert is vihetek. Ez megfelelt a rendészeti szempontoknak, és annak a kormányzati elvárásnak is, hogy a költöztetés gyorsan megtörténjen, mivel kevés zsidót kellett kimozdítani a lakásából. Így viszont a vidéki városok polgári rétegében erős pozíciókkal bíró zsidók is megtarthatták komfortos lakásaikat. Ez gyakran kiváltotta a civilek és a militáns sajtó tiltakozását. Nem egy helyi vezetőt vádoltak meg „luxusgettó”, „szanatórium” létrehozásával.³⁵⁸ Az ilyen hangok felerősödtek, amikor a bombázások nyomán sok ezer ember vált hajléktalanná. A felettes hatóságok és az antiszemita közvélemény páros kontrolja hozzájárult ahhoz, hogy sokan eredeti terveiknél radikálisabb (az üldözöttek számára jóval kedvezőtlenebb) döntéseket hoztak. Utólag csökkentették a gettó területét, szigorítottak rendszabályain, vagy teljesen feladták a belterületi elhelyezés elvét és a lakónegyedeken kívülre, emberi tartózkodásra alkalmatlan helyekre kényszerítették a zsidókat.³⁵⁹

Férőhely és ellátás tekintetében az északkeleti országrész körzeti gettóiban és táborokban volt a legsúlyosabb a helyzet, ahol esetenként kevesebb mint 1 m² jutott egy személyre.³⁶⁰ Az ország nagy részén, úgy tűnik, kezdetben normaként fogadták el a 4 m²-t, de végül sok gettóban csak fele ekkora hely jutott.³⁶¹ A beköltözésre előírt határidő is igen változó volt. Kárpátalján gyakran csak néhány perc, az ország más részein 3-12 nap állt az üldözöttek rendelkezésére, hogy összecsomagoljanak.³⁶²

A gettók rendszabályait tekintve is jelentős regionális különbségek fedezhetők fel. Az első két zónában a területileg illetékes rendvédelmi parancsnokok által kibocsátott szabályzatok stílusukat és tartalmukat tekintve is jóval szigorúbbak voltak a későbbiekben

---

³⁵⁷ Lásd az Áldozatok c. fejezetet.

³⁵⁸ Lásd erről a fejezet további részeit.

³⁵⁹ Nem tartjuk lényegtelennek a döntések szimbolikus üzenetét sem: a belterületi gettólakók jogaik többségétől megfosztott, pária státusú lakosok, az (olykor már a gettó fázisában) gyárakba, ólakba, istállóba, bányatelepekre zsúfolt áldozatok viszont már kirekesztettek az emberi közösségből.

³⁶⁰ A legkisebb ismert férőhelyre vonatkozó adat a szatmárnémeti gettóból való. Itt a Zsidó Tanács jelentése szerint mindössze 160x40 cm, azaz 0.64 m² jutott egy emberre. MZSL, XX-A, D 5/1.

³⁶¹ Jász-Nagykun-Szolnok mellett például Pest és Borsod megye több városában. A Dunántúlon többnyire „bőkezűbb” tervezésről tanúskodnak a források. Keszthelyen például 3.5-5.5 m² (társadalmi helyzettől függően), Tolna megyében legalább 4-5 m² jutott egy személyre. Lásd a keszthelyi Zsidó Tanács jelentése, 1944. május 17. MZSL, XX-A, D 5/1., Tolna vármegye alispánjának gettórendelete, 1944. május 11. TML, Értény k. ir. 1080/1944. Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez (Tolna), 31-32. o.

³⁶² Az egyes gettókra és gyűjtőtáborokra vonatkozó adatokat lásd: Braham 2007.

a helyi közigazgatás vagy az elsőfokú rendőrhatalóság által kiadott hasonló rendelkezéseknél. Utóbbi dokumentumok engedményeket is tartalmaztak, és részletekbe menően szabályozták az életfeltételeket, ügyelve (legalábbis papíron) a minimális higiénés és ellátási követelmények betartására. A kassai gettóparancsnokság rendelete például teljes zárlatot és kijárási tilalmat rendelt el a gettó területén. Nem csupán a zsidók számára helyezett kilátásba „kényszerintézkedést”, de retorziókkal fenyegetve követelte a keresztények azonnali kiköltözését is.³⁶³ Ez a stílus a későbbiekben nem volt jellemző. A hatóságok a nem zsidó lakosokat inkább megnyerni igyekeztek, kiköltözésükre haladékat adtak.³⁶⁴ Volt, ahol a kijelölt területen saját házukban lakó keresztényeket nem is kötelezték kiköltözésre.³⁶⁵

A gettórendeletek és szabályzatok (és az általuk befolyásolt életkörülmények) különbségei sokszor nem pusztán fokozatbeli eltérést jelentettek az áldozatok sorsában. Egyfelől azért, mert a megsemmisítő táborban folytatott szelekció során korántsem volt mindegy, hogy ki milyen körülmények között töltötte a deportálást megelőző heteket. Másfelől a helyi döntéseknek kulcsszerep jutott a munkaszolgálatos behívók ügyében is.

A nácik magyarországi politikájában a tömeggyilkosságra irányuló célkitűzések ellenére fontos szerepet játszott a munkaerőigény. Ehhez képest éppen a munkaszolgálaton lévő fiatalabb, munkaképes férfiak jó része nem került a németek kezére. A Honvédelmi Minisztérium nem csak a már besorozottakat tartotta a határokon belül, de május elején-közepén, tehát a gettósítási akció kellős közepén, minden 18 és 48 év közötti zsidó férfit – a gyakorlatban a korhatáron innen és túl is – behívtak munkaszolgálatra. A németek és fanatikus támogatóik igyekeztek meggátolni az akciót, de a behívások folytatódtak, számos helyi katonai és közigazgatási vezető támogatásával.³⁶⁶ Endre László június 21-i minisztertanácsi beszámolójában külön kitért arra, hogy 80 ezer zsidót vontak ki a deportálás alól.³⁶⁷ Bár az államtitkár jelentősen eltúlozta a behívottak számát, az biztos, hogy több tízezer zsidó férfi menekült meg az utolsó pillanatban az elhurcolástól.³⁶⁸ A lépés a gazdaságilag hasznos zsidók megmentésére, az állami érdekek védelmére tett

---

³⁶³ Csátáry László rendőrfogalmazó parancsa, Kassa, 1944. május 1. OSZK Plakáttár.

³⁶⁴ Hajdú vármegye központi járása főszolgabírójának rendelete a zsidók lakhelyének kijelöléséről. 1944. május 19. HBML Egyek k. ir. 3414/1944.

³⁶⁵ Kaposvár polgármesterének gettórendelete. 1944. május 2. SML pm. ir. 9373/1944. Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez (Somogy), 56-57. o.

³⁶⁶ Lásd Ferenczy 1944. május 10-ei és 29-ei valamint június 12-ei jelentéseit. Karsai L. – Molnár 1994, 506., 516-517 o.

³⁶⁷ Endre László minisztertanácsi jelentése. 1944. június 21. Karsai L. – Molnár 1994, 493. o.

³⁶⁸ Jász-Nagykun-Szolnok és Békés gyűjtőtáboraiiba például az eredetileg kalkulált gettólétszámhoz képest 20-25%-kal kevesebb ember került be. Ennek legfőbb oka a munkaszolgálatra történő behívás volt. Lásd még A népiirtás folyamata c. fejezetet.

erőfeszítésként értelmezhető.³⁶⁹ Paradox módon éppen a zsidóellenes diszkriminációban hosszú évek óta úttörő szerepet játszó, tízezrek haláláért felelős intézmény kezdeményezte ezt. Aligha függetlenül attól a tényről, hogy éppen a védelmi miniszteri tárcát sikerült a kormányzó körének megtartania.³⁷⁰ A racionális szempont mellett az is valószínű, hogy az akcióval a németek által sokszor lekezelt és megalázott magyar hadsereg egyes vezetői a nemzeti büszkeség és szuverenitás maradékát védelmezték.

A vidéki gettókban emiatt különleges jelentősége volt a posta működésének. Ezt a helyi végrehajtók döntései jelentősen befolyásolták. A központi rendelet megtiltotta ugyan pénz, értékek és csomagok eljuttatását a gettókba, levelek és idézések viszont kézbesíthetőek voltak.³⁷¹ Jász-Nagykun-Szolnok és Hajdú megyékben például a kezdetben viszonylag enyhe rendszabályoknak köszönhetően a gettókból behívottak mind bevonulhattak.³⁷² A kollaboráns BM a honvédségi akció miatt is igyekezett elérni, hogy szigorítsák a gettók rendszabályait. Meghatározó volt ebből a szempontból a gettót felügyelő helyi parancsnok magatartása. Június elején például Szolnok és Debrecen rendőrkapitánya is szigorú zárlatot rendelt el a gettókban, megtiltották a kijárást és a posta működését.³⁷³ A gettók lakóit a nagy munkaerőhiány miatt sok helyütt mezőgazdasági munkára osztották be, és történtek kísérletek arra is, hogy ezeket a munkáscsoportokat ne vigyék el. Ez szintén a munkaerő megtartására tett erőfeszítésként értelmezhető.³⁷⁴ Persze más helyeken a motiváció egészen más volt, a zsidókat pusztán büntetésből dolgoztatták.³⁷⁵

A kiterjedt és lelkes kollaboráció mellett a közigazgatási vezetők egy része tétova és szelektív kísérleteket tett az üldözöttek helyzetének javítására, a folyamat késleltetésére, nagy ritkán egyéni mentőakciókra. Ez végül csak az ország néhány pontján hozott

---

³⁶⁹ Karsai László és Molnár Judit szerint a tömeges munkaszolgálatos behívók célja nem a zsidók mentesítése volt, hanem a honvédség munkaerő-szükségletének biztosítása. Véleményünk szerint mindkét szempont jelen volt és nincs ellentmondásban egymással. Karsai L. – Molnár 2004, 76. o.

³⁷⁰ Veesenmayer egyik visszatérő (ez esetben eredménytelen) követelése volt, hogy Horthy menessze a HM vezetését. Ez ismételtén a kormányzó mozgásterének bizonyítéka. Veesenmayer jelentése a Külügyminisztériumba. 1944. június 21. Juhász et al. 1968, 870-871. o.

³⁷¹ Előbbieket „szabályellenes” jelzéssel azonnal vissza kellett küldeni, utóbbiakat csak akkor, ha azt a helyi hatóságok megakadályozták. Lásd: *Rendeletek Tára a Magyar Királyi Posta részére*. 1944. június 2. Bertóthy Dezső pere. JNSZML Szolnoki Nb. ir. 5/1946.

³⁷² Szemben más hatóságok döntéseivel, ahol a behívót kapott férfiakat nem engedték ki a gettóból. SZSZMÖL, V.B. 347. Kisvárdai k. ir. 4495/1944.

³⁷³ Kovács Nagy Pál pere. HBML XXV. 1. 367/1947., Bertóthy Dezső pere. JNSZML Szolnoki Nb. 5/1946.

³⁷⁴ A balassagyarmati Zsidó Tanács tagja szerint például „a nőket is elvitték munkára, nagyobb csoportokban mezőgazdasági munkára osztották be őket, úgy látszott, mintha a hatóság meg akarta volna menteni őket a deportálás elől, de valamilyen felsőbb parancsra vissza kellett hozni; nem tudtuk megállapítani, hogy ki adta ki a parancsot.” DEGOB 3550. jkv. Lásd még DEGOB 220., 3216. jkv. Lásd még Szemtanúk c. fejezetet.

³⁷⁵ Például Nagyszőlősen, ahol a gettóból először az értelmiségi foglalkozású nőket küldték munkára. DEGOB 1093. jkv.

(időleges) részsikereket.³⁷⁶ Az alábbiakban egy olyan törvényhatóság, Jász-Nagykun-Szolnok hatóságainak tevékenységét vizsgáljuk meg részletesebben, ahol a szélsőségesek 1944 előtt nem kerültek döntési pozíciókba és a legfontosabb posztokon a kormányhoz és a kormányzóhoz lojális konzervatív hivatalnokok álltak. Arra a kérdésre helyezzük a hangsúlyt, hogy a politikai küzdelem, a „mérsékelt” irányzat utóvédharca hogyan hatott a zsidóellenes kampány helyi végrehajtására és az üldözöttek sorsára.

IV. 3.3. Jász-Nagykun-Szolnok vármegye esete

A német megszállás után a Jász-Nagykun-Szolnok megyei közigazgatás személyi összetételében szinte változatlan maradt és kisebb átalakítások után folytatta addigi munkáját. Itt nem történtek jelentős személycserék június végéig, annak ellenére, hogy a vármegye vezetőinek többsége a volt kormánypárt mérsékelt szárnyához tartozott és szoros kapcsolatokat tartott fenn a politikai ellenfelei és a német hírszerzés által várbeli klikként emlegetett csoporttal. Ide tartozott a kormányzó családja, Bethlen volt miniszterelnök és Horthy más konzervatív arisztokrata (és még szabadlábbon lévő) hívei. A szolnoki közigazgatás kulcsfiguráit a kollaboráns magyar titkosrendőrség jelentései politikailag veszélyes, „angol– és zsidóbarát, liberális” személyekként említették.³⁷⁷

Jász-Nagykun-Szolnok megye szülötte, Horthy Miklós nagy hangsúlyt helyezett arra, hogy a vármegyei közigazgatás megbízható személyekből álljon. Amikor a kormányzó régi híve, a vármegyei birtokos nemesi családokat képviselő roffi Borbély György főispán 1939 márciusában meghalt, Horthy ismét közvetlen környezetéből választotta ki a kormánypolitika helyi örét. A választás pertu bizalmasára, felesége unokaöccsére, báró monyorói Urbán Gáspárra esett. A mérnök végzettségű főispán mezőgazdasági szakértőként volt ismert, a mezőtúri választókerület kormánypárti képviselőjeként (1931-1939) elsősorban az 1936-os földreform előkészítésében vett részt és a mezőgazdasági munkavállalók kötelező biztosításának ügyével foglalkozott.

A korszak megyei főispáni iratai még töredékesen sem maradtak fenn, így Urbán működésének részletesebb értékelésére nem vállalkozhatunk. A sajtóban megjelent beszédei és közgyűlési felszólalásai azonban politikailag mérsékelt álláspontról

---

³⁷⁶ Az eddigi kutatások alapján az alábbi magyar városokból ismerünk példákat a közigazgatás emberséges, késlelteteni, enyhíteni, egyéni kedvezményekkel „kompenzálni” igyekvő magatartására: Baja, Békéscsaba, Debrecen, hajdúvárosok, Hódmezővásárhely, Jászberény, Kaposvár, Karcag, Kispest, Kisújszállás, Komárom, Munkács, Nagykanizsa, Sopron, Szekszárd, Szolnok.

³⁷⁷ A Hain Péter vezette Állambiztonsági Rendészet (a „magyar Gestapo”) informátorai a megszállás után minden fontosabb megyei vezetőt megfigyeltek, tevékenységükről, nézeteikről, kapcsolataikról rendszeres jelentésekben számoltak be. Lásd: OL K 148. 1200. cs. 485-488. o.

tanúskodnak. A képviselőházi naplók tanúsága szerint az ülésteremben meglehetősen passzív, inkább a bizottságokban, a háttérmunkában, választókerülete ügyeinek intézésében jeleskedő képviselők közé tartozott. A korszakra általánosan jellemző jelszavak hangoztatásán túlmenően aktuálpolitikai kérdésekkel, így a zsidókérdéssel nyilvánosan nem foglalkozott.

Hasonló magatartás jellemezte a vármegyét ténylegesen irányító adminisztratív apparátus főbb vezetőit is. Ennek feje és doyenje a görög származású Alexander Imre volt, aki szinte a rendszer uralomra jutásának első percétől kezdve vezette a vármegyei közigazgatást. A források nagy munkabírási, precíz hivatalnokként említik, aki beosztottjaitól mindig megkövetelte a rendeletek és utasítások pontos végrehajtását. Elsősorban neki volt köszönhető, hogy a szolnoki közigazgatás a korszak magas színvonalon működő bürokráciáján belül is hírnevet vívott ki magának.³⁷⁸ Alispáni működése a hivatal iratanyaga alapján csak 1941-ig követhető nyomon.

A felügyelete alá tartozó állomány elitjét – ide sorolható valamennyi polgármester, a főszolgabírók egy része és a vezető vármegyei tisztviselők – magasan képzett, nyugat-európai egyetemeket megjárta, nyelveket beszélő szakemberek alkották. Többségükben a „tősgyökeres” középbirtokos nemesi, kisebb részt paraszt-polgári famíliákból kerültek ki, karrierjüket egy-két kivétellel ebben a vármegyében kezdték. A gettósítással és deportálással összefüggő feladatok végrehajtása tehát itt ugyanazokra a tisztviselőkre várt, akik hosszú évek, sőt évtizedek óta irányították a helyi adminisztrációt. Mint arra dolgozatunk történeti bevezetőjében utaltunk, a harmincas évek első felében a közigazgatásban és a tisztikarban generációs váltás indult meg, a radikális jobboldali, fajvédő irányzat hívei szereztek fontos pozíciókat. Jász-Nagykun-Szolnok azokhoz a közigazgatási egységekhez tartozott, amelyeket ez a folyamat nagyrészt érintetlenül hagyott. A politikailag a kormánypárt konzervatív, Bethlen-Teleki féle szárnyához húzó régi hivatalnoki gárda mindvégig megőrizte vezető szerepét. Működésükre szórványos kivételektől eltekintve a mindenkor kormányprogramhoz, a központi rendelkezésekhez való szabálykövető igazodás volt jellemző, beleértve a zsidóság társadalmi és gazdasági visszaszorítását célul kitűző politikát. Ők is hozzáedződtek ahhoz, hogy a „zsidókérdés” adminisztratív eszközökkel megoldandó állandó „problémát” jelent és a polgárok egy csoportjára külön szabályok, rendeletek vonatkoznak, amelyeket minden körülmények között végre kell hajtani.

---

³⁷⁸ Alexander Imre (1883-1969) 1907 óta szolgálta a vármegyei közigazgatást. 1919 szeptemberétől volt megbízott, 1920 júniusától választott alispán. Pályájának részletes bemutatását lásd: Cseh 1999b.

Urbán Gáspár főispán a népügyészségen tett vallomásában azt állította, hogy a német megszállás után azonnal le akart mondani és az 1944. március 20-ai negyedéves megyegyűlésen el is búcsúzott munkatársaitól. Lemondását írásban és telefonon is közölte az új belügyminiszterrel, Jaross Andorral. Ezután azonnali kihallgatásra jelentkezett a kormányzónál, aki viszont Urbán szerint a leghatározottabban követelte, hogy pozícióját megtartsa: „Elvárom tőled, ha még oly nehezedre is esik óhajtasom, hogy a helyeden maradj. Amíg én kibírom körülöttem ezt a sok piszkot, neked is ki kell azt bírnod, így többet segíthetsz és végül gondolj a jövőre is!” Itt a vallomás szerint Horthy egyértelműen a helyi híveire támaszkodó, szerveződő ellenállásra célzott.³⁷⁹ Május közepén Urbán újabb kihallgatásra jelentkezett, elmondása szerint azért, hogy – immár a zsidóüldözés ellen is tiltakozva – megismételje lemondását. A kormányzó válasza ezúttal is hasonló volt.³⁸⁰ Néhány nap múlva a belügyminiszter hivatalosan is felkérte, hogy tartsa meg főispáni tisztségét.³⁸¹

A volt főispán 1946-os népbíróági tanúvallomásában azt is állította, hogy az 1944. júniusi szegedi közigazgatási értekezleten a humánus végrehajtás érdekében szólalt fel és az ott kapott utasításokat ő és beosztottjai abban a hiszemben hajtották végre, hogy a deportáltakat „hasznos front mögötti munkák elvégzésére” szállítják Németországba.³⁸² Sem saját igazoló eljárása, sem a későbbi perek során nem vonták kétségbe állításainak valóságtartalmát. Az első állítást az értekezlet résztvevőinek tanúvallomásai nem igazolják, de egyértelműen nem is cáfolják. A második kérdésben viszont Urbán nagy valószínűséggel nem mondott igazat.

Szinte kizárt, hogy a Horthy szűk bizalmas köréhez tartozó főispán nem hallott volna arról, ami a kormányzó és számos vezető politikus számára már 1942 végén nyilvánvaló volt: Németország a hatalmi szférájába tartozó zsidóságot tervszerűen elpusztítja. Több más forrás mellett erre utal Ottlik György újságíró (a német nyelvű kormánypárti lap, a Pester Lloyd szerkesztője) jelentése, akit 1942 szeptemberében Sztójay Döme berlini követ tájékoztatott a birodalom zsidópolitikájában beállt fordulatról. Sztójay nyilvánvalóvá tette, hogy az összeurópai megoldásban való részvétel a gyakorlatban

---

³⁷⁹ A továbbiakra nézve lásd: JNSZML Szolnoki Nü. ir. 149/1947. (Urbán Gáspár főispán népügyészégi vizsgálati anyaga)

³⁸⁰ A két kihallgatás tényét és a beszélgetés tartalmát vitéz Gerlóczy Gábor vezérőrnagy, a kormányzó szárnysegéde is alátámasztotta a népügyészség előtt tett nyilatkozatában. JNSZML Szolnoki Nü. ir. 149/1947.

³⁸¹ *Új Magyarország*, 1944. június 3. 7. o.

³⁸² Urbán Gáspár tanúvallomása. Bertóthy Dezső pere. JNSZML Szolnoki Nb. 5/1946.

szisztematikus és totális népiirtásban való közreműködést jelent.³⁸³ Horthy és környezete legkésőbb 1944. május-június fordulóján megkapta az ún. Auschwitz-i jegyzőkönyvet is, mely a haláltáborból megszökött foglyok leírása alapján adott részletes leírást a megsemmisítő program működéséről.³⁸⁴ A népiirtással kapcsolatos információk 1944-re jóval szélesebb körhöz eljutottak: a frontot megjárt, illetve nyugati rádióadók híreiről értesülő polgárok számára is sejthető volt a német zsidóakció végső célja. Egyébként az is világos volt a közigazgatási vezetők számára, hogy a vármegye gettóiba zárt emberek jelentős hányada munkaképtelen, hiszen a férfiak többségét munkaszolgálatra vitték. Ez legalábbis kétségeket kellett hogy ébresszen a helyi végrehajtókban.

A főispán a szegedi értekezlet nyomán általa egybehívott tiszti értekezleten – vallomása szerint – beosztottjait a rendelkezések emberséges végrehajtására szólította fel. Itt egy „magasrangú, idegenből jött csendőrtiszt vitte a szót, jóformán megkérdezésem nélkül”. A tiszt személyéről más források nem tájékoztatnak, az viszont nehezen hihető, hogy a vármegye első embere ne kapott volna tájékoztatást legalább a csendőrségi összekötő pozíciója és rangja felől.³⁸⁵ Urbán saját védelmében kiemelte, hogy mindvégig igyekezett az üldözöttek kéréseit teljesíteni, a közegészségügyi szolgálatot a gettóban megszervezni. Ebből a célból el is küldték a vármegyei tiszti főorvost Nagyváradra az ottani gettó tanulmányozására. A volt főispán szerencséjére a szolnoki népiügyszégen láthatólag nem tudták, hogy itt különösen szigorú rendszabályok voltak érvényben a zsidókkal szemben.³⁸⁶

Szintén bizonytalan adatokkal szolgáltak a főispán védelmében megszólalók tanúvallomásai. Közülük dr. Gere Lajos ügyvéd például hangsúlyozta – annak ellenére, hogy negatív elfogultságot jelentett be a közigazgatással szemben –, hogy Urbán zsidó barátaival végig hangos tegező viszonyt tartott fenn. Krámer Dezső, a család kezelőorvosa igazolta, hogy Urbán megmentette őt állásának elvesztésétől, pedig nem zsidó orvosok pályáztak a helyére és ezért politikai nyomásnak vetették alá a főispánt. Mindez azonban még a német megszállás előtt történt. 1944 áprilisában dr. Krámer, a szolnoki gyermekosztály alapítóját kollégái ismételt feljelentései nyomán elbocsátották, annak

---

³⁸³ „Sztójay tehát helyesnek találná, ha Magyarország nem várná meg a kérdés éles felvetését, hanem meggyorsítaná az őrségváltás tempóját és zsidó lakosságunk tekintélyes részét kitelepítené a megszállt Oroszországba. Követünk előbb 300.000-ről beszélt, azután lealkudta önmagát 100.000-re. Közbevető megjegyzésemre nem titkolta, hogy ez nem kitelepítést, hanem kivégzést jelentene.” Ottlik György jelentése a Külügyminisztériumnak, 1942. október 10. OL K64-1942-41-437.

³⁸⁴ Haraszti 2005. A kormányfő emlékirataiban a felelősséget elhárítandó valószínűleg tudatosan csúsztatott, amikor azt állította, hogy csak július elején értesült a haláltáborok tényeiről. Horthy 1990, 291. o.

³⁸⁵ Urbán Gáspár főispán vallomása saját ügyében. JNSZML Szolnoki Nü. ir. 149/1947.

³⁸⁶ Lásd A népiirtás folyamata c. fejezetet.

dacára, hogy ő volt az egyetlen gyermekorvos, és helyét később sem sikerült megfelelő szakemberrel betölteni. Nincs adat arra nézvést, hogy ezt bárki a közigazgatás irányítói közül megpróbálta volna megakadályozni.³⁸⁷

Alexander Imre alispán szintén németellenességét, az üldözötteken segíteni igyekvő magatartását hangsúlyozta igazoló eljárása és a népügyészégi vizsgálat során. Az igazoló bizottság bizonyítottan látta, hogy az alispánt, régi kollégájával és barátjával, Scheftsik István központi járásbeli főszolgabíróval együtt a „Sztójay kormány belügyi államtitkára lemondatta, mert szerinte az akkori politikai rezsimnek nem lett volna 100 %-os kiszolgálója.”³⁸⁸ Az alispán lemondásának körülményei a töredékesen fennmaradt forrásokból pontosan nem rekonstruálhatók. Bonyolítja a helyzet megítélését az a körülmény, hogy szolgálati ideje 1944. június 30-án mindenképpen lejárt volna.³⁸⁹ Az 1944. március 20-ai évnegyedes (a főispán hivatalba lépésének öt éves évfordulóját megünneplő) megyegyűlésen kinyilvánította lemondási szándékát jobbkezeivel, Scheftsik Istvánnal, a központi járás főszolgabírójával együtt. A közgyűlés végül úgy határozott, hogy „éppen a mai nehéz időkben nem nélkülözheti a vármegye” és „egyhangú lelkesedéssel” kimondta, hogy újabb egy éves mandátumot kér a kormánytól.³⁹⁰

Tehát mindketten hivatalukban maradtak és formailag csak a következő, június 20-ai megyegyűlésen köszöntek le. Alexander június végéig hivatalában maradt, annak iratait (legalább június 14-ig) aláírta, a nyilvánosság előtt megjelent. Búcsúlevelét június 22-én írta meg a megye hivatalnokaihoz.³⁹¹ Az alispáni széket nem töltötték be, Áts Ferenc főjegyző helyettesként irányította a hátralévő időben a vármegyét. Valójában a „színpalak mögött” a személycseré már korábban végbement. Úgy tűnik, hogy a változás Endre László államtitkár június 4-ei szolnoki látogatásához kapcsolható. Az alispán ugyan formálisan helyén maradt, de június 13-án a sajtóban is közölték, hogy nyugdíjba vonul: a legfontosabb iratokat ettől kezdve helyettese, Áts Ferenc főjegyző írta alá. Június 6-án Áts átvette a kormányzat első számú helyi szócsövének tekinthető Nemzeti Jövők szerkesztői teendőit is.³⁹² Mivel Alexander igazoló eljárása során meg sem említették a deportálásokat koordináló szegedi értekezletet, Átsnak pedig eddig nem került elő vizsgálati- vagy népbíróági peranyaga, az sem világos, hogy ott melyikük képviselte a vármegyét.

³⁸⁷ JNSZML Szolnok pm. ir. 7976/1944.

³⁸⁸ JNSZML alispáni ir. k.k. 2404/1948. 2-3. o.

³⁸⁹ Mivel elérte 35. szolgálati évét és 60. életévét, a szabályok szerint 1943. június 30-ával nyugállományba vonulhatott volna. A Törvényhatósági Bizottság azonban megszavazta szolgálati idejének egy éves meghosszabbítását. *Jász-Nagykun-Szolnok Vármegye Hivatalos Lapja*, 1944. március 30. 1. o.

³⁹⁰ *Törökszentmiklósi Híradó*, 1944. április 1. 3. o.

³⁹¹ JNSZML Jászberény pm. ir. 11314/1944.

³⁹² *Nemzeti Jövők*, 1944. június 6. 1-2.o., június 13. 1. o.

A gettók felszámolásával és a gyűjtőtáborba tömörítéssel kapcsolatos közigazgatási teendőket Alexander és Scheftsik helyett beosztottaik látták el, jelenlétük csak formális volt. Szintén nem világos, hogy nyugdíjazási kérelmük benyújtásakor az új kormány által gyakorolt politikai nyomás vagy a zsidóüldözésekkel kapcsolatos erkölcsi aggályaik játszottak-e fontosabb szerepet. Az viszont bizonyos, hogy a gettósításban játszott szerepükről és visszavonulásuk körülményeiről szólva ők is kihasználták az igazoló bizottság és a népügyészség tagjainak tájékozatlanságát vagy esetleges részrehajlását.

Alexander egyik beosztottja ügyében tett tanúvallomása szerint „csak 10-12 nappal a rendelet után” hívta össze a rendkívüli vármegyei értekezletet, ezzel időt adva beosztottjainak, hogy „a lehető legjobb és legemberségesebb elhelyezést kidolgozzák”. Azzal érvelt, hogy a rendelet csak a gettók kijelölését tette kötelességévé, ezért egyszer sem ellenőrizte a helyszínen, hogy az általa kiadott gettórendeletben előírt követelményeket (egészségügyi berendezések, orvosi ellátás) betartották-e.³⁹³ Itt az alispánt nyilvánvalóan „cserbenhagyta emlékezete”, hiszen mindössze egyetlen munkanap telt el az április 28-i kormányrendelet és az értekezlet összehívása között, ahová már kész tervekkel és térképekkel kellett munkatársainak megérkezniük. A polgármestereknek tehát bő egy hét állt rendelkezésére. Tekintve, hogy a főszolgabíróknak a rendelet szerint addig még egy járási jegyzői értekezletet is meg kellett tartaniuk, vidéken a helyzet még nehezebb volt. Saját népügyészségi eljárása során már beismerte, hogy személyesen keresett fel több gettót, hogy a vitás esetekben az elhelyezésről határozzon. Ezekben a helyeken, a helyi lakosok tiltakozásainak hatására is, mindig a zsidók számára kedvezőtlen döntéseket hozott (Mezőtúr, Kunhegyes, Karcag). Nehezen hihető, hogy az alispán ne értesült volna a gettókban uralkodó állapotokról. Szülőfalujában tett látogatásakor például személyesen meggyőződhetett arról, hogy a kunhegyesi és környékbeli zsidókat Breznay főszolgabíró az ún. cigánysor putrijaiba költöztette.³⁹⁴

Scheftsik István szolnoki főszolgabíró esetében valószínűnek látszik, hogy már hamarabb visszavonult. Egyes tanúvallomások szerint valamikor március végén feljelentették, mert egy vendéglőben németellenes kijelentéseket tett. Ekkor eljárás indult ellene, de az ő állását is csak júliusban töltötték be.³⁹⁵ A két tisztviselő nyugdíjazásakor

---

³⁹³ JNSZML Nü. 5/292/1947. (dr. Szarka Gyula főszolgabíró népügyészségi vizsgálati anyaga) A morálisan megkérdőjelezhető értékű védekezést a népügyészségen szintén nem kérdőjelezték meg.

³⁹⁴ JNSZML Szolnoki Nü. 449/1947. (Alexander Imre alispán népügyészségi vizsgálati anyaga)

³⁹⁵ A tanúvallomásokat lásd: Homoki László csendőr százados pere. BFL Nb. ir. 23487/1949., 25. és 100. o. Helyére Puskás Elemér került, Baranya megye szentlőrinci járásából. Lásd: *Nemzeti Jövőnk*, 1944. július 18. 1. o.

ügyeltek a formaságok betartására. Az alispánt és a főszolgabírókat ünnepélyes külsőségek között búcsúztató közgyűlés feliratban biztosította a Sztójay-kormány támogatásáról.³⁹⁶

A vármegyei tisztikar tagjainak többsége szemben állt a német megszállással és helytelenítette a zsidókkal szemben alkalmazott módszereket. A zömében a háború előtti korszakban iskolázott hivatalnokok neveltetésében megőrződtek a konzervatív-liberális hagyomány egyes elemei. A zsidók gazdasági visszaszorítása, korlátozása belefért politikai ízlésükbe, fizikai üldözésük azonban semmiképpen. A morális megfontolások mellett a náciizmussal és a magyar szélsőjobboldallal szembeni ellenállásuk, megvetésük, és nem utolsósorban személyes kapcsolataik, érdekeik is erre motiválták őket.

Népbíróági és népjogvédelmi eljárásaik során pozíciójuk megőrzését a polgármesterek is a fő- és alispánéhoz hasonló érvekkel mentgették. Emellett megemlítették zsidó barátaik erre irányuló kérését és főnökeik példáját.³⁹⁷ Szabó Ferenc szolnoki polgármester szerint Urbán főispán arra kérte, hogy tartson ki, mert „a kormányzó rövidesen egy sorsdöntő elhatározásra szánja el magát”. A főispán szoros kapcsolatokat ápolt a kormányzó családtagjai és maroknyi konzervatív híve (köztük Bethlen István volt miniszterelnök) által alkotott, az ellenségei által várbeli klikknek nevezett csoporttal. Nyilvánvalóan a fegyverszüneti próbálkozásokra célozva igyekezett a mérsékelt irányzat más híveit is pozíciójukban tartani. Egyes tanúvallomások arra is utalnak, hogy Urbán Gáspár (Békés vármegyei kollégájához, Beliczey Miklóshoz hasonlóan) kapcsolatokat ápolt a baloldali ellenzék egyes tagjaival. Személye nyilvánvalóan szálla volt a nyilasok szemében, emiatt 1944. október 15-e után bujkálni is kényszerült.³⁹⁸

A polgármesterek többsége az eddig feltárt adatok alapján az üldözöttek legalább egy részével szemben lojális, segítő vagy legalábbis passzív magatartást tanúsított. Kisújszálláson dr. Gaál János viszonylag emberséges viszonyok között hozta létre a gettót, igyekezett teljesíteni a Zsidó Tanács kéréseit. A rendőrkapitánnyal együtt az elszállítás előtt figyelmeztették a zsidókat, rábeszéltek őket értékeik átadására és közreműködtek egyesek értékeinek megmentésében. Jászberény polgármestere, Pénzes Sándor (akinek erkölcsi aggályait az is növelhette, hogy számos ismerőse mellett volt anyósa is a gettóba került) számos kollégájához hasonlóan halogatni is próbálta a gettó létrehozását. Az elkülönítés nem volt szigorú, szabadon járhattak ki a városba, a nem zsidó, vagy kivételezett rokonok, ismerősök is látogathatták a gettót. Úgy tűnik, ebben a

³⁹⁶ *Nemzeti Jövőnk*, 1944. június 20. 1. o.

³⁹⁷ Szabó Ferenc polgármester és társai pere. BFL Nb. ir. XVII/1016/1948.

³⁹⁸ Lásd: Cseh 1999a., Szabó F. 1969, 22.o.

rendőrkapitány is partner volt. Kezdetben a gettót nem őrizték szigorúan, részben ennek volt köszönhető, hogy a városban két alkalommal sikeres embermentés történt.³⁹⁹ A jászberényi székhelyű Jászsági Felső járás első embere, Muhoray Károly főszolgabíró szintén igyekezett valamelyest késleltetni, enyhíteni a folyamatot. Valószínűleg nekik szólt a helyi *Ugar* antiszemita cikke: „Az operáló kést soha nem vezeti a gyűlölet, a járványos beteget elzárják. Ez a gondolat szülte a zsidótörvényt. Ez irányítja a végrehajtást. Nagyon beteg és fertőzött az a társadalom, vagy az a népréteg, még inkább az a vezetőférfi, aki szabotálja ezt a törvényt!”⁴⁰⁰

Mindazonáltal erre a „korlátozott” kooperációra sem volt sokáig lehetőség. A feljelentések nyomán a felelős tisztségviselőket fegyelmi eljárásnak vetették alá. A gettó létrehozásával kapcsolatban már május végén vizsgálat folyt a három legnagyobb város, Szolnok, Karcag és Jászberény polgármestere ellen. Egy tanúvallomás szerint a mezőtúri polgármesternek is több ízben kellett igazoló jelentést beadnia a „zsidópártolással” kapcsolatos feljelentések miatt.⁴⁰¹ 1944. július 5-étől dr. Kádár Levente belügyminisztériumi tisztségviselő vezetésével folyt le egy részletes, három napos vizsgálat a megyében, ekkor elsősorban Urbán főispán és Szarka Gyula törökszentmiklósi főszolgabíró ellenzéki kapcsolataira irányult a nyomozás. Figyelemre méltó Kádár nyilatkozata, aki szerint az ügyet a kormányzó személyes közbelépésével sikerült végül eltussolni, és emiatt neki személyes összetűzése is volt kollégájával, Endre Lászlóval.⁴⁰² Az üggyel kapcsolatos titkosrendőri jelentésekben az alispánt mint a „zsidómentő klikk főparancsnokát”, míg munkatársát, Madarász Imre másodfőjegyzőt annak „vezérkari főnökeként” említették.⁴⁰³

Voltak olyan vezetők is a vármegyei tisztikarban, akik a „középutat” választották. Ernyey Lajos, a jászsági alsó járás főszolgabírója például nem tanúsított túlzott szigort, de segítőkészséget sem, közben pedig igyekezett hasznot húzni az eseményekből. Például a zsidók lőfegyvereinek beszolgáltatásakor ismerőseinek és magának is jelentéktelen áron szerzett be vadászfegyvereket.⁴⁰⁴ A gettósítással kapcsolatos álláspontjára adalékul szolgál egy tervezetre adott válasza 1944 júniusában. Ekkorjárása egyik főjegyzője helyi lakosok kezdeményezésére tervezetet nyújtott be az alispánhoz „a cigánykérdés megoldására”. Indítványozták a belterületen élő cigányok kiköltöztetését a cigányvárosba, és ott egy zárt

³⁹⁹ Az embermentési ügyekről lásd a Szemtanúk c. fejezetet.

⁴⁰⁰ *Ugar*, 1944. május 15. 3. o.

⁴⁰¹ Szathmáry Imre polgármester pere. BFL Nb. ir. B. 21645/1949.

⁴⁰² Szarka Gyula főszolgabíró népbiztonsági vizsgálati anyaga. JNSZML Szolnoki Nü. ir 292/1947.

⁴⁰³ OL K-148. 1200. cs. 485-488. o.

⁴⁰⁴ JNSZML Jászsági alsó j. fősz. ir. 4219/1944.

gettó létrehozását. Ernyey támogatta a tervet. Úgy látta, hogy a zárt telep „úgy köz– mint egészségrendészeti szempontból, de erkölcsi tekintetben is szükséges volna. Sajnos azonban a cigányok legnagyobb része saját házában lakik és nincs olyan rendelkezés, mely a hatóságot felhatalmazná arra, hogy kiköltöztethesse őket, [ezért] egy olyan általános érvényű rendelkezés volna szükséges, mint pl. a zsidókkal kapcsolatban a gettó létrehozása.”⁴⁰⁵

Az alispánra gyakorolt politikai nyomás révén a gettókkal kapcsolatos ügyek és a sajtó irányítása június elején ambiciózus helyettese, a röviddel korábban kinevezett Áts Ferenc főjegyző kezébe került. Alexander Imre ugyan nyugdíjazását kérte, de június végéig, a deportálások befejezéséig helyén maradt. Az alispáni széket végül nem, a szolnoki főszolgabírói posztot júliustól töltötték be. Ekkor kapta meg áthelyezéséről az értesítést Szabó Ferenc is.⁴⁰⁶ A közigazgatás többi tagja a helyén maradt 1944 októberéig, amikor a front elérte a vármegyét.

Áts Ferenc esete (aki villámgyors karriert befutva, néhány hónap alatt másodfőjegyzőből lett ügyvezető alispán) nem volt egyedülálló a vármegyében. Több olyan tisztviselő került újonnan a tisztikarba, illetve jutott nagyobb szerephez, aki fokozatosan, a színpalak mögött vette át főnöke ügykörét és funkcióját. Az új kormány lelkes kiszolgálása gyors előmenetellel kecsegtetett. Ilyesfajta „örségváltás” történt Jászberényben is, ahol egy szabadságon lévő tisztviselő helyére, tehát jogszerűen be nem tölthető állásra helyezték át május 22-én dr. Bálint Sándor ceglédi aljegyzőt. A passzivitásba vonuló Pénzes Sándor polgármester helyett kemény kézzel látott hozzá a feladatokhoz. Azonnal intézkedett a zárt gettó létrehozásáról és az új rendőrkapitánnyal együttműködve megalkotta, majd több ízben szigorította annak rendszabályait. Pénzes csak utólag szignálta az iratokat.⁴⁰⁷

A felelősségtől menekülő helyi polgármesterek, jegyzők és más hivatalnokok közül többen vonultak április-májusban tanulmányi szabadságra, betegállományba, vagy adták át a gettókkal kapcsolatos ügyeket helyettesük kezébe. A helyettesek a döntési helyzetekben (például a vegyes házások beszállítással kapcsolatban) többnyire „biztosra” mentek, tehát szolgálatkészben, túlteljesítve kollaboráltak. A megyében legalább féltucatnyi ilyen esetről

---

⁴⁰⁵ JNSZML Jászsági alsó járás főszolgabírói ir. 3131/1944.

⁴⁰⁶ Nagybánya polgármesterévé nevezték ki, ezt azonban nem fogadta el, ezért végelbánás alá vonták. Utódja, Takács József csak augusztusban érkezett a városba, neki tehát alig néhány hetes regnálás jutott.

⁴⁰⁷ BFL Nb. ir. 1509/1948. (dr. Pénzes Sándor polgármester pere), JNSZML Nb. ir. 238/1945 (Bálint Sándor aljegyző pere), Jászberény pm. ir. 8802/1944.

tudunk.⁴⁰⁸ Nehezítette a mérsékelt felfogású vezetők dolgát a helyi szélsőjobboldali ellenzék aktivizálódása, akik pozíciókban is reménykedve nyomás alatt tartották, felügyeleti szerveiknél feljelentették „zsidóbarát” főnökeiket.⁴⁰⁹

Az országos képet tekintve a helyettesítésnek ez a módja akár tipikusnak is mondható. Zalában például visszahívták a korábban Komárom megyébe helyezett Hunyadi László főjegyzőt, aki az 1944. április 27-ével leköszönt Brand Sándor alispán helyett vezette ezután a vármegyei adminisztrációt és szintén nagy eréllyel hajtotta végre a zsidóellenes rendelkezéseket.⁴¹⁰ Lelkes kollaborációjukat feltehetőleg inkább karrierizmus, mint az antiszemitizmus fűtötte, bár természetesen az utóbbi, mint alapfeltétel sem hagyandó figyelmen kívül. Tanulságos ezzel kapcsolatban a szegedi Zsidó Tanács elnökének vallomása, aki szerint a szegedi helyettes polgármester korábban „liberális és zsidóbarát” beállítottságú volt, páfordulása pedig annak tudható be, hogy minden áron meg akarta tartani új pozícióját.⁴¹¹ Az új kormány és a németek utasításainak szolgálatkész végrehajtása gyors hivatali előmenetellel és anyagi előnyökkel járt. „Békeidőben” a merev, előjogokon alapuló államigazgatási struktúrában – ahol a posztokat kis túlzással szinte csak „kihalásos” alapon lehetett megszerezni – hasonlóan látványos karrierben aligha lehetett reménykedni. A máshonnan áthelyezett vezetőknek a biztonságot nyújtó személyes kapcsolatok hiányában egyébként is kevesebb esélyük lett volna arra, hogy megkockáztassák a rendeletek szabotálását. Úgy tűnik azonban, hogy jelentős részüket megbízhatóságuk miatt választották ki.

Ilyen körülmények között a helyi közigazgatás irányítói közül kevesen kísérleteztek a törvények és hivatali formaságok megkerülésével, kijátszásával, de nem mertek élni a bürokrácia halogató, késleltető képességével sem. Figyelemre méltóak a Szabó Ferenc szolnoki polgármester népbíróági perében túlélők és szemtanúk részéről elhangzott jelzők: „németellenes, de tehetetlen”, „bátortalan”, „jóindulatú, udvarias, de félt cselekedni”.⁴¹² Az enyhítésre és mentésre irányuló próbálkozásokat tekintve a legtöbbet az eddig ismert adatok szerint Szarka Gyula törökszentmiklósi főszolgabíró és Gergely Andor jászkiséri főjegyző tették. Az előbbi a németellenes polgári ellenzékkel ápolt

---

⁴⁰⁸ Jászberény, Dévaványa, Jászárokszálláson, Kunhegyesen, Kisújszállás, Karcag JNSZML Nb. 238/1945 (Bálint Sándor aljegyző) Barabás Bálint Szolnoki Nb. 61/1947.) Sz. Népü. 226/1947 (Véniss Zoltán segédjegyző), 257/1947 (Szabó Ferenc jegyző) Kisújszállás Ig. biz. ir. 1-2. d., Karcag Ig. biz. 1945-46. 4.d.

⁴⁰⁹ Hasonló szerepet töltött be például Szolnokon az aljegyző, aki a helyi Fajvédelmi Egyesület tagja volt. JNSZML Nü. 8/593/1947. (dr. Juhász János aljegyző népjegyzéskénti vizsgálati anyaga)

⁴¹⁰ Németh – Paksy 2004, 480. o.

⁴¹¹ Tóth Béla pere. CsML (Szeged) Nb. 35/1945. Idézi Molnár, 2004, 112. o.

⁴¹² BFL Nb. XVII/1016/1948 (dr. Szabó Ferenc polgármester és társai pere)

kapcsolatokat, az utóbbi pedig közreműködött egy kikeresztelkedett fiatalember megmentésében.⁴¹³

Jó példája a helyi döntéshozók dilemmáinak az alföldi járási székhely, Törökszentmiklós esete. A vármegyék Magyarországon a második legfontosabb poszt a járási főszolgabíróké volt, akik csak az alispánnak (másodfokon a belügyminiszternek) tartoztak elszámolással. Hatalmuk nem volt kisebb a polgármesterekénél, különösen az Alföldön, ahol a járások lakosságának létszámával csak néhány város vetekedhetett. A tiszai közép járás vezetője a dijoni, berlini és oxfordi egyetemet is megjárta szakember, dr. Szarka Gyula volt, aki kétségtelenül a széles látókörű, liberális felfogású, européer hivatalnokok közé tartozott. A megszállás után zsidó ismerőseivel rendszeresen és tüntetőleg találkozott, utazási engedélyek és mentesítő iratok kiadásával is próbált segíteni.⁴¹⁴ Kapcsolatokat ápolt a (megmaradt) konzervatív-liberális és kisgazda ellenzékkel (Auer Pál–gróf Pálffy Géza féle csoport) és segítette a politikai üldözötteket, többek között egy nácik által letartóztatott osztrák politikus feleségének nyújtott menedéket községében.⁴¹⁵

A gettórendelet kézhezvétele után Szarka összehívta a zsidó vezetőket és tájékoztatta őket terveiről. A gettót velük egyetértve a község belterületén, a Polgár utcai zsinagógában és környékén tervezte megvalósítani, míg a kisebb településekről behozott zsidók számára a járványkórház kórtermeit jelölte ki. Az alispán ezt a javaslatot el is fogadta, de a helyi lakosok nyomása miatt hamarosan kénytelen volt azt megváltoztatni. A gyülekezet egyik prominens tagja, akinek háza a tervezett gettóba esett, Endre László államtitkárhoz intézett, négyszáz szavas táviratban tiltakozott a belterületi elhelyezés ellen.

Az alispán a vármegyei értekezleten folytatott hosszú vita után végül kompromisszumos megoldás mellett döntött. Ennek értelmében a belvárosi gettót a tervezett tizenegyről hét házra kellett szűkíteni. Itt végül 210 embert helyeztek el. A főszolgabíró által kiadott irányelveknek megfelelően a hitközség prominensei, a magasabb iskolai végzettségűek, konvertiták, kivételezettek és családtagjaik, honvédelmi özvegyek és árvák, nyugdíjjal rendelkezők, továbbá a munkaszolgálatosok hozzátartozói kerülhettek

---

⁴¹³ JNSZML alispáni ir. 27326/1945.

⁴¹⁴ Az utazási tilalom alól kivételt csak a szolgálatban lévő orvos illetve az egyéb nyomós ok miatt, például munkahelyére utazó személy jelenthetett. A különleges utazási engedélyek kiadása a helyi rendvédelmi parancsnokság hatásköre volt, ezért ebben az esetben a csendőr őrsparancsnok kooperációjára is szükség volt. Hangódi János hadnagy szerepéről lásd A magyar rendvédelem és a Szentanúk c. fejezeteket. 1270/1944. ME sz. rendelet a zsidók utazásának korlátozása tárgyában. 1944. április 5. Benoschofsky – Karsai E. 1958, 127-129. o.

⁴¹⁵ Erre és a továbbiakra lásd: Szarka Gyula főszolgabíró vizsgálati anyaga. JNSZML Szolnoki Nü. 292/1947.

ide.⁴¹⁶ Ezen felül a főszolgabíró név szerint is kijelölt tíz-tizenöt személyt, köztük barátait, ismerőseit. A gettózással kapcsolatos konkrét adminisztratív teendőket helyettese, Szerdahelyi Béla főjegyző intézte.⁴¹⁷

A többi törökszentmiklósi zsidót (367 fő) és a környező községek zsidó lakóit a járványkórházba vitték, összesen 654 embert. A vidékiek jó része hely híján a szabadban, a zsidó temető melléképületeiben valamint a szomszédos fatelepen lévő ólakban, istállóban és fészerekben töltött el két-három éjszakát. Fekete Miklós, a külső gettó parancsnokának tanúvallomása szerint naponta tettek jelentést Szarkának a tarthatatlan helyzetről. A főszolgabíró egy bizottság élén (jegyző, orvos, tűzoltóparancsnok) meglátogatta a külső gettót és hozzájárult, hogy ott (nem zsidó mesterek közreműködésével, de „természetesen” a zsidók pénzén) barakkokat építhessenek. Igyekezett az élelemellátást javítani és legalább a legelemibb közegészségügyi feltételeket megteremteni (árnyékszékek, vizes lajt, kórház, ahová az orvos hetente járt át a belterületi gettóból, oltások). A rendszabályok viszonylag enyhék voltak. Nagyobb létszámú bevásárló bizottságok működtek (35 illetve 32 fő), a konvertiták külön házban laktak, vasárnaponként és ünnepnapokon templomba járhattak.

A feljelentések nyomán szinte azonnal belügyminisztériumi vizsgálat indult a főszolgabíró ellen, aki május 18-án részletes jelentésben igyekezett tisztázni magát a vádak alól, többek között fajvédő szervezetekben (MOVE) viselt tagságát és elkötelezett antiszemizmusát is hangoztatva.⁴¹⁸ A „luxusgettóról” érkező hírek felkeltették a szélsőjobboldali sajtó figyelmét is. Szarka népügyészégi eljárásának egyik tanúja úgy tudta, hogy a nyilas újságíró Rajniss Ferenc lapjában cikket akart megjelentetni a főispán és több helyi tisztviselő ellen.⁴¹⁹ Mivel a cikk Horthy személyét is érintette, az írás végül nem jelenhetett meg, de Jaross Andor belügyminiszter jelentésre kötelezte a főispánt a helyi gettósítás végrehajtása miatt. Urbán Gáspár május 30-án küldte el írásos jelentését a minisztériumba.⁴²⁰ A nemzetiszocialista *Magyarság* lapigazgatója, Hubay Kálmán erre az esetre is utalhatott, amikor nevek említése nélkül támadott egyes (zsidókat „pártoló”) vidéki tisztviselőket.⁴²¹

---

⁴¹⁶ A tiszai közép járás főszolgabírójának 2787/1944. sz. rendelete, 1944. május 13. Átiratát lásd Szarka Gyula eljárásának irataiban: Szolnok Nü. ir. 292/1947.

⁴¹⁷ Szerdahelyi Béla főjegyző igazoló eljárása. Szolnok megyei Ig. biz. ir. 1.d.

⁴¹⁸ A tiszai közép járás főszolgabírójának igazoló jelentése, 1944. május 18. OL K 148. 1200. cs. 2841/1944 sz.

⁴¹⁹ A tanú az *Esti Ujság*ot említette, de sokkal valószínűbb hogy Rajniss saját lapjában, a *Magyar Futár*ban kívánta publikálni a cikket.

⁴²⁰ Jász-Nagykun-Szolnok vármegye főispánjának igazoló jelentése, 1944. május 18. OL K 148. 1200. cs.

⁴²¹ Személyek vagy elvek? In *Magyarság*, 1944. június 11. 1. o.

A háború utáni felelősségre vonás erőteljes ideológiai terheltségének bizonyítékeként Szarka népügyészégi eljárása során a fő vádpont az volt, hogy úgymond osztályszempontok alapján döntött: egy „úri” gettót állított fel a vagyonos zsidóknak, egy másikat pedig a szegény sorsúak részére.⁴²² Az ügy természetesen az üldözötteket is erősen megosztotta. A törökszentmiklói zsidó vezetők kiálltak Szarka mellett, míg mások, elsősorban a legtöbbet szenvedő tiszaroffiak közül követelték a főszolgabíró szigorú megbüntetését. Hasonló érveléssel ítélték el Kunmadaras főjegyzőjét is, aki a helyi zsidók vagyonosabbjait osztotta be abba a csoportba, amelynek Karcagon kellett gettóba vonulnia. A többieket Dévaványára vitték.⁴²³

A népügyészégi és igazoló eljárások során Jász-Nagykun-Szolnok legfőbb tisztviselői több éves procedúrát követően, de végül tisztázták magukat a kollaboráció és a zsidóüldözés vádjai alól. Lényeges tényező volt, hogy ügyükben (akiknek pedig pozíciójuknál fogva a felelőssége is nagyobb volt) nem érkeztek komolyabb súlyú feljelentések. A túlélők (olykor bosszúvágygá fokozódó) igazságkeresése sokkal inkább azok ellen irányult, akikkel szenvedéseik során közvetlenül szembekerültek, beleértve olykor saját sorstársaikat is.⁴²⁴ A helyi közigazgatási elit tagjait kapcsolatrendszerük, ezen belül a zsidóság elitjével fenntartott jó viszonyuk is segítette. Részletes, gondosan szerkesztett, magas állású pártfogók által is támogatott igazoló nyilatkozatokat adhattak be. Urbán főispánt, Alexander alispánt, Scheftsik és Szarka főszolgabírókat, valamint Pénzes jászberényi polgármestert is végül felmentette a népügyesség illetve a népbíróság. Figyelemre méltó az alispán ügyében hozott népügyészégi határozat érvelése. „A nyomozás adatai alapján tényként volt megállapítható, hogy az alispáni hivatal a főszolgabírók által [a gettók ügyében, Cs.L.] hozott I. fokú határozatokat anélkül terjesztette fel a belügyminisztériumba, hogy a közigazgatási eljárás alá vontak [a zsidók] helyzetét súlyosbító véleménnyel nehezítette volna, s [ezért] nem merült fel adat a tekintetben, hogy a gyanúsított e téren számára előírt hivatali ténykedést túlhaladva fejtett volna ki hivatalos tevékenységet.”⁴²⁵

A felmentő ítéletek a szélsőjobb elleni fellépésüket (1944 előtt) illetve a nyilas uralommal szembeni álláspontjukat (1944 októbere után) emelték ki, illetve az egyéneknek nyújtott segítséget. Ez természetesen az 1947-48 utáni politikai hajszától, állásuk és vagyonuk elvesztésétől nem óvta meg őket. A többi polgármester és főszolgabíró fél és

⁴²² Szarka Gyula főszolgabíró vizsgálati anyaga. JNSZML Szolnoki Nü. 292/1947.

⁴²³ JNSZML Szolnoki Nü. ir. 236/1947. (Takács László főjegyző eljárása)

⁴²⁴ Lásd erről az Áldozatok c. fejezetet.

⁴²⁵ JNSZML Szolnoki Nü. ir. 449/1947. (Alexander Imre alispán eljárása)

három év közötti börtönbüntetésben részesült, a vármegye alacsonyabb beosztású tisztviselői között sem fordult elő ennél szigorúbb ítélet.

Kérdés, hogy tehettek volna-e ennél többet a szolnoki tisztviselők? Ha a pozícióját örző főispán és a leköszönt (lemondatott) alispán tevékenységét összevetjük hasonló politikai irányultságú, azonos dilemmák és kényszerek szorításában tevékenykedő kollégáikéval, akkor azt mondhatjuk, talán igen, ennél valamivel nagyobb mozgástér is rendelkezésükre állt volna. Nikolits pécsi főispán például nem volt hajlandó összehívni a megyéjét magában foglaló deportálási zóna értekezletét és azon nem is vett részt. Jaross belügyminiszterhez írott levelében kendőzetlenül utasította el a „meggyőződésével ellentétes” politikáért viselt felelősséget.⁴²⁶ Bornemissza Miklós zempléni alispán, bár részt vett a sátorlajaujhelyi gettó felállításában, később erőfeszítéseket tett a cigánytelepen létesült gettó országos viszonylatban is embertelen egészségügyi és ellátási viszonyainak javítására. Szót emelt a mentesítettekért és vegyes házasokért, valamint tiltakozott az orvosok és más egészségügyi szakemberek elhurcolása ellen a csendőrpáncsnokságnál és a németeknél.⁴²⁷ Szolnoki kollégája nem kísérletezett hasonlókkal. Gettórendeletében hangsúlyt helyezett a közegészségügyi követelményekre, de azok betartása már beosztottjai tevékenységétől függött. Alexander különösebb szigor nélkül vezényelte le a gettók létrehozását, majd május végétől fokozatosan visszahúzódott az ügyek intézésétől. Nem tudjuk, hogy ebben a politikai kényszer vagy fenyegetés milyen szerepet játszott. Alexander egy ideig igyekezett egyes emberek érdekében eljárni, de néhány hét után irodája ajtaján „zsidó ügyben nem fogadok” felirat fogadta a közbenjárókat.⁴²⁸

A hasonló politikai beállítottságú Hajdú megyei közigazgatás példájával összevetve úgy tűnik, hogy ők a Jász-Nagykun-Szolnok megyei tisztviselőkhöz képest nagyobb mértékben használták ki a rendelkezésükre álló csekély mozgásteret. Annak ellenére, hogy Debrecenbe a nácibarát kormányt kiszolgáló új főispán, Bessenyei Lajos került, aki személyesen vezényelte a gettózás végrehajtását, a régi vármegyei tisztikar tagjai ott sikeresebben befolyásolták a folyamatot az emberségesebb végrehajtás irányába. Az ország más pontjairól is vannak példák bátrabb (passzív) ellenállásra, a folyamat késleltetésére.⁴²⁹

---

⁴²⁶ A forrásokból nem derül ki, hogy a belügyminiszter esetleg a kormányzó intervenciójára vagy más okból nem fogadta el (négy ízben is) Nikolits lemondását. Molnár 2004, 107-109. o.

⁴²⁷ Egyébként eredmény nélkül. Tevékenységére lásd Fisch Miklós és más helyi zsidó vezetők tanúvallomásait. Bornemissza Miklós pere. HBML XXV. 1. 359/1949.

⁴²⁸ Titkosrendőrségi jelentés a belügyminisztériumba, 1944. május. OL K 148. 1200. cs. 485-488. o.

⁴²⁹ A legsikeresebben Beretzk Pál hódmezővásárhelyi polgármester-helyettes próbálkozott, aki a bürokratikus eljárásokat (ez esetben a zsidók javára) alkalmazva végül „elszabotálta” a gettó létesítését. Tevékenységéről részletesebben lásd: Molnár 1995, 109-115. o.

Hajdú vármegyében az országos viszonyokhoz képest jóval később kezdték meg a gettók kialakítását. Eredetileg a megye teljes zsidóságát is a debreceni gettóba akarták zsúfolni, de a városi vezetőknek ezt a jelek szerint sikerült megakadályozniuk. A polgármesterek és főszolgabírók többsége igyekezett viszonylag emberségesen végrehajtani az utasításokat. Poroszlay Ferenc, a központi járás főszolgabírójának helyettese például csak május 19-én adta ki gettórendeletét, amikor az ország legnagyobb részén a gettósítás már javában folyt, sőt részben be is fejeződött. Eddigi kutatásaink alapján egyedi esetnek tűnik, hogy a főszolgabíró olyan javaslatot tett járása zsidó közösségeinek, hogy önként költözzenek össze, megelőzendő a hatósági intézkedést.⁴³⁰ Más helyeken a zsidó vezetők maguk kérelmeztek ilyesfajta kedvezményt, sikertelenül.⁴³¹ A járás gettóiban Poroszlay férőhelyül 4 m²-t határozott meg, a beköltözésre 12 nap határidőt adott.⁴³² A hajdúvárosok gettóit mindenütt a belvárosban jelölték ki, a zsidók részben saját lakásaikban maradhattak.⁴³³ Hajdúböszörményben például a gettót csak május 29-én, az utolsók között zárták le. A beköltöztetés fokozatosan ment végbe, így a zsidó tanácsnak volt ideje, hogy megszervezze a minimálisan szükséges egészségügyi intézményeket.⁴³⁴ Márton Gábor hajdúszoboszlói polgármester szintén halogatni igyekezett a gettó létesítését, majd (a helyi szélsőjobboldali képviselők javaslatával ellentétesen) nem egy megfelelő vízellátás nélküli városszéli utcában, hanem a belvárosban alakította ki a kényszerlakóhelyet. Az országszerte általánosnak mondható későbbi szigorítási törekvésekkel ellentétesen Márton a zsidó tanács kérésére június elején hozzájárult a gettó kibővítéséhez.⁴³⁵

A magyar tisztségviselők hivataluknál fogva egy helyenként szervilizmusba hajló tekintélytiszteltetre épülő bürokratikus struktúrának voltak részei. Azonban éppen a zsidótörvények és rendeletek végrehajtásával kapcsolatos hivatali magatartás és eljárások bizonyítják, hogy ez korántsem jelentett minden esetben szolgálai igazodást a felettes hatóságok vagy a kormányzat intencióihoz, gyakorlatához. A helyi autonómiák vezetői

⁴³⁰ Hajdú megye központi járása főszolgabírójának rendelete, 1944. május. HBML V. 623/c. Egyek k. ir. 2749/1944.

⁴³¹ Lásd például a Magyar Zsidók Központi Tanácsa Somogy megyei szervezetének beadványát. 1944. május 8. SML főisp. ir. 50/1944. *Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez (Somogy)*, 53-56. o.

⁴³² A központi járás főszolgabírójának rendelete a zsidók lakhelyének kijelöléséről. 1944. május 19. HBML V. 623/c. Egyek k. ir. 3073/1944.

⁴³³ Lásd *Független Hajdúság*, 1944. május 21. 3-4. o., *Hajdúböszörmény*, 1944. május 27. 2-3. o., *Hajdúnánási Ujság*, 1944. május 26. 1-2. o.

⁴³⁴ H. Fekete Péter visszaemlékezése. Közli Radics 1997, 242-245. o. Hajdúnánáson is csak június 2-án tudósított a sajtó a gettó lezárásáról. *Hajdúnánási Ujság*, 1944. június 2. 1-2. o.

⁴³⁵ Grósz Imre hitközségi elnök, Katz Ármin főrabbi és mások tanúvallomásai. Márton Gábor polgármester vizsgálati anyaga. HBML XXV. 22/b. 929/1946.

számos esetben teljesítették túl, előzték meg a központi diszkriminatív törvényeket, határozatokat a német megszállás előtt és azt követően is. Ezzel ellentétes törekvésekre jóval kevesebb példánk van. A mérsékeltebb felfogású vagy a zsidóellenes célkitűzéseket (különböző okokból) „szelektíven” megvalósító hivatalnokok a törvényhatóságok jelentős részében kisebbségbe szorultak és nagyobb ellenállásra számíthattak a közvélemény és a sajtó részéről is.

Egyikük sem függetleníthette magát a nacionalista és antiszemita korszellemtől, még akkor sem, ha távol állt tőlük a fajvédő, nemzetiszocialista ideológia. „Mérsékelt”, „úri” antiszemitizmusuk nem vonatkozott a törvényhatósági bizottságban, a gyárak igazgatótanácsában és a kaszinó kártyaasztalánál velük együtt ülő zsidó származású ismerőseikre, kollégáikra. Ha 1944-ben tettek is lépéseket érdekükben, segítőkészségüket csak rájuk korlátozták, és ebben az esetben sem mertek átlépni a törvények adta kereteken. Nem vetődött fel bennük, hogy a kormányrendeletek legalitását kétségbe vonják, sőt a törvényesség látszatával sem rendelkező szóbeli vagy telefonon, táviratban küldött rendelkezéseket is precízen végrehajtották.

Kétségtelen azonban, hogy cselekvési lehetőségeiket a körülmények igen szűkre szabták. Egyrészt a helyi funkcionáriusok felettes szerveik, valamint a német és a Hain Péter-féle magyar titkosrendőrség szoros és állandó ellenőrzése alatt álltak. Ehhez járult helyenként beosztottaik kontrollja. Politikailag sem volt reális alternatíva, tehát olyan egységes, szervezett ellenzéki erő, melyre a siker minimális reményével támaszkodni lehetett volna. A helyi társadalom nemhogy esetleges mentőakciókhoz, de még az üldözöttek sorsán enyhíteni akaró, passzív végrehajtói magatartáshoz sem biztosított hátteret. Rövidebb lenne felsorolnunk azon vezető tisztviselőket és rendőrparancsnokokat, akiket nem jelentettek fel – nemritkán több ízben is – a magyar vagy a német hatóságoknál.

A legfőbb korlátozó tényező, egyben a zsidóság deportálásának elsődleges és szükséges alapfeltétele a német katonai és rendőri jelenlét volt. Mint arra már utaltunk, a megyei vezetőket ügynökök figyelték, telefonjaikat is feltehetőleg lehallgatták, így konspirációs lehetőségeik igencsak leszűkültek. Nem tudunk arról, hogy a szolnoki Gestapo letartóztatott vagy közvetlenül ezzel fenyegetett volna nem zsidó polgárokat. Azonban a megyei tisztikar körében köztiszteletnek örvendő politikusok, köztük miniszterek és képviselők elhurcolása után a helyi vezetők is joggal aggódhattak önmaguk

és családjuk biztonságáért.⁴³⁶ A deportálásokat előkészítő közigazgatási értekezleten világosan előírták a parancsot megtagadó végrehajtók elleni retorziókat: „Aki kötelességét lagymatagon teljesíti, vagy a zsidókkal összejátszik, ha köztisztviselő, azonnal *felfüggesztendő*, mást pedig *internálni* kell”.⁴³⁷ Az adatok arra engednek következtetni, hogy a vezető funkcionáriusokat szigorúan ellenőrizték, az államapparátus alsóbb szintjein azonban a kontroll korántsem volt ilyen szigorú. Egy szolnoki és egy kunszentmártoni tisztviselőt, akik megtagadták a részvételt a zsidó vagyon leltározásában fegyelmivel és felfüggesztéssel fenyegettek meg. Egyikük igazoló bizottsági anyagában sincs utalás arra, hogy ezt tényleges eljárás követte volna.⁴³⁸

Utólag megállapítható, hogy a nyilas hatalomátvételig egy ellenálló köztisztviselő pozícióját és egzisztenciáját igen, személyi szabadságát vagy életét viszont nem tette kockára. A kortársak számára ez azonban korántsem volt egyértelmű. Az ellenállás vagy az üldözöttek szenvedéseinek enyhítésére tett lépések ilyen körülmények között megfelelő intézményi és közösségi háttérrel, társadalmi szolidaritást és egyéni hősiességet igényeltek volna. 1944 tavaszán és nyarán Magyarországon ezek a feltételek hiányoztak.

A háború utáni népbíróági perek során a kollaboránsok gyakori érve volt, hogy azért maradtak posztjukon, hogy a nácibarát szélsőségesek hatalomra jutását meggátolják, ezzel tulajdonképpen nemzetük javára cselekedtek.⁴³⁹ Ez az argumentum a szolnoki vármegyei vezetők eljárásai során is elhangzott. Nem egy kollégájuk ezzel indokolta német megszállás utáni szerepvállalását.⁴⁴⁰ Hannah Arendt a német tisztségviselők felelősségét elemezve az ehhez hasonló védekezést a háború után kitalált tündérmesének nevezte. Szerinte nem léteztek olyan bürokráták, akik (védekezésük szerint) egyfajta belső emigrációt vagy ellenzéklet (*inward opposition, inner emigration*) alkottak a náci apparátuson belül, és az események lassítása és korlátozása (a „valódi nácik”

---

⁴³⁶ Például Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter, akivel a megyei vezetőknek különösen jó kapcsolatuk volt, vagy Sombor-Schweinitzer József, a politikai rendőrség főnöke, akiket a flossenbürgi koncentrációs táborba hurcoltak a németek.

⁴³⁷ Lásd a magyar hatóságok részére az 1944. június 10-i szegedi értekezleten kiadott utasítást. Horváth Ernő pere. JNSZML Szolnoki Nb. ir. 58/1946.

⁴³⁸ Dobos Ferenc városi végrehajtó ügye. Szolnok v. Ig. biz. ir. 4. dob. Városi alkalmazottak ü., Kiss Andor községi tisztviselő ügye. Szolnok megyei Ig. biz. ir. 2.d. Kunszentmárton.

⁴³⁹ Deák 2000a, 11. o. Franciaországban például a Vichy kormányzat védelmében alakították ki a kard és pajzs teóriát, amely szerint az aktív ellenállók mellett a Pétain-kormány passzívan „védelmezte a hazát” a német veszedelem ellen.

⁴⁴⁰ Nagy Ferenc későbbi kispap miniszterelnök tanúvallomása szerint maga kérte Nikolits pécsi főispánt hogy maradjon, nehogy „nyilas gazemberek” felhasználhassák a pozíciót a polgárok terrorizálására. Molnár 2004, 107. o. Bornemissza Miklóst hithű katolikusként a történetek komoly erkölcsi válságba sodorták, legalábbis népbíróági vallomása szerint. Gyónásakor a plébános erősítette meg döntésében, aki szerint „ki tudja ki lesz az utódom és nem lesz-e a köz rovására az alispán személyében történt változás”. HBML XXV. 1. 359/1949.

tevékenységének ellensúlyozása) érdekében vállalták a megsemmisítő folyamatban való részvételt.⁴⁴¹

Magyarországon a közigazgatási tisztviselők nem szélsőjobboldali része feltehetőleg többnyire karrierjére és egzisztenciájára gondolva tartotta meg posztját. Kétségtelenül jelen volt egyesek esetében az a törekvés is, hogy bázist biztosítsanak a kormányzó körül csoportosuló náciellenes erők terveihez (a megszállás megszüntetése, béketárgyalások, a szélsőjobb visszaszorítása). A zsidómentési vagy enyhítési szándék csak ennek függvényében, másodlagosan és szelektív módon, néhány ismerősre korlátozva jelentkezett. Amikor a kormányzó pilátusi gesztusával szabad kezet adott a quisling-kormánynak, hozzájárult a vidéki zsidóság feláldozásához bizonytalan politikai célok érdekében.⁴⁴² A kormányzó és köre azt remélte, hogy a német igények teljesítése (és a zsidóság gazdaságilag „értéktelen” és szerintük politikai kockázatot jelentő tömegeinek átadása) árán elérhetik a német csapatok kivonását. Horthy elhitte Hitler ígéretét, amely szerint egy megbízható kormány kinevezése és annak megfelelő együttműködése esetén helyreállítják az ország szuverenitását.⁴⁴³ Amikor a kormányzó a hozzá lojális tisztviselőket arra biztatta, hogy erkölcsi fenntartásaikat félretéve „bírák ki a sok piszkot”, azaz hunyjanak szemet a nevükben végrehajtott jogtalanságok felett, tulajdonképpen ehhez kérte támogatásukat. Ugyanakkor erőfeszítéseket tett a zsidóság általa „értékesnek” ítélt részének (gyárosok, háborús veteránok, konvertiták, orvosok és más specialisták) megőrzésére, például a kormányzói mentesítések rendszere révén.

Ebben a helyzetben a mérsékelt vidéki köztisztviselők előtt két út állt: megőrizni pozíciójukat és a rendelkezésükre álló (korlátozott) eszközökkel mindent megtenni a megszállás hatásainak mérséklése érdekében, beleértve a zsidóellenes kampány lefékezését, enyhítését (különös tekintettel a fenti kategóriákra), avagy tömegesen lemondani, hogy ezzel demonstrálják beosztottaik és a civil társadalom felé a helyzet rendkívüli és törvénytelen voltát. A szolnoki vezetők végül tulajdonképpen egy középutat választottak, amely talán a legrosszabb megoldás volt. Passzívan és vonakodva bár, de eljátszották a „végső megoldás” folyamatában számukra kijelölt szerepet. A hezitáló államfő halogató, időnyerést célzó taktikájához asszisztáltak, amelynek részeként nem

---

⁴⁴¹ Egyikük a szerző szerint úgy fogalmazott, hogy „kifelé” még a „náciknál is nácibbnak” kellett mutatkozniuk, nehogy „valós” állásfoglalásuk kiderüljön. Arendt 1976, 126-129. o.

⁴⁴² Horthy leirata Sztójayhoz, 1944. június elején. Színai – Szűcs 1965, 450-454. o.

⁴⁴³ „Mi nem csorbítjuk a magyar szuverenitást, hanem megvédjük Magyarországot a saját zsidai és zsidóbérencei ellen... Ha a harc holnap véget ér, akkor holnapután kivonulunk Magyarországról, de csakis azzal a feltétellel, hogy a zsidókérdést már megoldottnak lehet tekinteni”. A tárgyalás jegyzőkönyvét idézi Ránki 1983, II/321-324. o.

kockáztathatták, hogy lényeges kérdésekben szembe menjenek a németek és magyar kiszolgálóik akaratával. A helyükön maradt tisztviselők többsége legfeljebb óvatos enyhítő gesztusokkal próbálkozott. A határozottan náciellenes (és átlagon felüli kurázsival rendelkező) kivételek (mint amilyen Szarka Gyula főszolgabíró volt) próbálkozásai is meglehetősen bizonytalan, időleges értékűek voltak. Az üldözöttek egy részének nyújtott kedvezmények „ára” végeredményben a látszat fenntartása, a rendeletek pontos és gyors végrehajtása volt.⁴⁴⁴

Akik leköszöntek, azok a megszokott hivatali gyakorlat keretében, a normalitás látszatát megőrizve tették, továbbra is nevüket adva a történetekhez. Morális ellenállásuk így magánügy maradt, ugyanakkor tekintélyük beosztottjaik és a civil végrehajtók számára mintegy legitimálta a történeteket. Ez a magatartás hozzájárult ahhoz is, hogy a zsidóság nagy részében fennmaradjon a hamis biztonság illúziója. Vezetőik abban a hiszemben voltak, hogy ugyanazokkal a hatalmi erőkkal tárgyalnak, akikkel negyedszázadon keresztül relatív békében éltek.

IV. 3. A magyar rendvédelem

A városokban működő rendőrségnek és a vidék rendfenntartását ellátó csendőrségnek alapvető szerepe volt a „végső megoldásra” vonatkozó náci tervek magyarországi végrehajtásában. A túlélők emlékezetében és a szakirodalomban is elsősorban az utóbbiak szerepelnek kíméletlen végrehajtókként, míg a rendőrség megítélése valamivel árnyaltabb: tagjai között kevesebb volt a lelkes végrehajtó és (főleg a nyilas időszakban, Budapesten) többen próbáltak segíteni az üldözötteken. A különbség azzal magyarázható, hogy a Belügyminisztérium kötelékében működő rendőrség szervezete és funkciói nem különböztek lényegesen a hasonló nyugat-európai rendvédelmi alakulatokétól. Ezzel szemben a csendőrség, bár szintén a dualista korszakban szerveződött, szervezeti beosztását és felügyeletét tekintve részben a Honvédelmi Minisztérium alá rendelt, katonai jellegű, a rendszert feltétel nélkül kiszolgáló elit jellegű rendfenntartó alakulat volt.⁴⁴⁵ Tagjait gondos (származási) válogatásnak és ideológiai tréningnek vetették alá, melynek elsődleges célja nacionalista és militáns antikommunista

---

⁴⁴⁴ Ezt az erkölcsi kérdést vetette fel naplójában Márai Sándor is, aki a kassai gettóba zárt apósa megmentése érdekében járt közben Schell Péter Abaúj-Torna vármegyei főispánnál. „A főispán, akit levélben kértem, hogy ne vigyék el a hetvenhat éves embert, hagyják a gettóban: pár soros elutasítással felelt. Azt írta, nem tehet semmit. De ha nem tehet semmit, miért nem mond le?” Márai 1945, 282. o.

⁴⁴⁵ Molnár 2005, 650-651. o.

világnézet valamint egy általános xenofób attitűd besulykolása volt. A csendőrök számára íródott tankönyveknek és szaklapoknak főszerep jutott az állomány eszmei formálásában, beleértve az ellenségkép tudatos kialakítását. A bűnügyi oktatás során előszeretettel építettek a zsidósággal és más népcsoportokkal kapcsolatos előítéletekre.⁴⁴⁶

A két rendvédelmi alakulat VI. csendőrkerületbeli tevékenységével kapcsolatos adataink valamelyest módosítják ezt az általános képet. A csendőrkerületi tisztikarnak a műveletekben részt vevő tagjai, különösen a nyomozó alegységekhez beosztott tisztek és tiszthelyettesek szinte kivétel nélkül fanatikus végrehajtóként szerepelnek a forrásokban. A helyi csendőrőrsök parancsnokai és legénysége ehhez képest „csupán” a kiadott rendelkezéseket hajtották végre, az üldözöttekkel szembeni atrocitásokra csak ellenőrző tisztjeik utasítására illetve jelenlétében vetemedtek. Hasonlóképpen: néhány esetben a kisebb településeken élők „saját” csendőreik emberséges magatartásáról számoltak be.⁴⁴⁷ A megyei kisvárosok ismerős rendőrei is többségben jóindulatú vagy semleges magatartást tanúsítottak. Ugyanakkor a gettósítás, illetve a gyűjtőtáborba tömörítés végrehajtására más vármegyéből Szolnokra érkezett rendőr tanalakulatok tagjai, az ország más pontjain bevetett csendőriskolásokhoz hasonlóan kíméletlen szigorral hajtották végre a feladatot.

A Hajdú és Jász-Nagykun-Szolnok területén működő csendőrök és rendőrök közül körülbelül egy-egy tucatnyi tiszt és tiszthelyettes periratait és tevékenységükre vonatkozó más forrásokat megvizsgálva vegyes kép bontakozik ki a lelkes túlteljesítéstől és kegyetlenkedéstől a segítő, sőt embermentő próbálkozásokig. A helyi rendvédelem tehát még szélsőségesebb magatartási mintákat produkált, mint a közigazgatás. A civil és egyenruhás végrehajtó apparátus helyzete, mozgástere és lehetőségei jelentős eltérést mutattak. A rendőrök és csendőrök függelemsértés esetén szigorúbb büntetésre számíthattak, de az egyenruha tekintélye nagyobb mozgásteret is jelenthetett. További különbség, hogy a civilek rendszerint komolyabb helyi kapcsolatrendszerrel bírtak. Ez ösztönözte a segítő próbálkozásokat, egyben valamelyes biztonságot is nyújtott. A rendvédelmi parancsnokokat viszont rendszeresen cserélték, hogy a személyes kapcsolatok kialakulását megelőzzék, ezzel garantálva a „megbízhatóságot.” Jász-Nagykun Szolnok

---

⁴⁴⁶ Pénzügyi természetű visszaéléseket (csalás, sikkasztás, orgazdaság) gyakran mutattak be zsidó vagy zsidó nevű személyek ügyein át. Ha a büntett lopás vagy garázdaság, „természetes”, hogy cigány a tettes. Lásd: Toldi 1941, *Csendőrségi Lapok*, 1938. július 15. 480., 1939. november 1. 751., valamint 1941. január 1. 15. és január 15. 45. A későbbi évfolyamokból kitűnik, hogy Magyarország háborúba lépése után ez a tendencia csak erősödött.

⁴⁴⁷ Dévaványán egy túlélő szerint a csendőrök „bámulatosan rendesek voltak, elvihettünk magunkkal mindent, amit akartunk”. DEGOB 628 jkv. További példákra lásd: Homoki László csendőr százados pere. BFL B. 23.487. és Szekeres István vizsgálati anyaga. JNSZML Szolnoki Nü. ir. 27/1947.

megye rendőrkapitányai például 1944-ben egy-három éve szolgáltak állomáshelyükön. Ennek ellenére többen is segíteni próbáltak, és enyhíteni a rendeletek szigorán.

Az előttük álló feladat jellegéről a közigazgatási vezetőkhez hasonlóan a rendőri és csendőri vezetőknek is meglehetősen sok és konkrét információjuk, sejtésük lehetett. Rendszeresen értesültek a környező országokban folyó zsidóellenes kampány célja és annak méretei felől. 1943 júniusában például minden rendőrkapitányság megkapta azt a bizalmas jelentést, amely szerint „a horvátországi zsidóüldözés ismét kiújult és igen sok zsidót gyilkoltak le, a zsidók nagyobb arányú beszivárgása várható”⁴⁴⁸

IV.3.1. Rendőrök

1944-ben a szolnoki gyűjtőtábor őrzésére kirendelt rendőralakulat (akárcsak az ország más területein) szökés esetére tűzparancsot kapott, a zsidók bántalmazását viszont az utasítás szigorúan megtiltotta.⁴⁴⁹ A „humánus” utasítás a kampány addigi folyamatának kontextusában értelmezendő. Az első két deportálási zónában általánosnak mondható kirívó csendőri brutalitás tömeges tiltakozásokat váltott ki még a zsidókkal nem szimpatizáló lakosság körében is. A várható kockázatok (diplomáciai és egyházi tiltakozás, ellenállás, a közhangulat befolyásolása) miatt, tehát taktikai okokból a kollaboráns BM vezetői a későbbiekben törekedtek az erőszak mérséklésére. Elsősorban attól tartottak, hogy a „túlkapások” részvétet fognak kelteni az üldözöttek iránt.⁴⁵⁰

A Szolnokon működő, Sátorlajaujhelyről és más városokból vezényelt próbarendőrök az utasításnak ezt a pontját nem tartották be.⁴⁵¹ A fiatal, könnyen fanatizálható, háborús időszakban (és egyre erősödő antiszemita légkörben) szocializálódott állomány brutalitását magyarázhatja (bár semmiképpen sem mentheti) az állomány fizikai és pszichés túlterheltsége is.⁴⁵² A megyei városok rendőrei viszont tartózkodtak a túlkapásoktól, sőt gyakran segítőkészek voltak. Persze nehezen deríthető ki,

⁴⁴⁸ JNSZML Túrkevei r. kap. biz. ir. 137/1943. Horvátországban ekkor tömeggyilkosságok nem történtek, a deportálások újraindítása volt napirenden, de erre végül nem került sor.

⁴⁴⁹ Lásd a magyar hatóságok részére az 1944. június 10-i szegedi értekezleten kiadott utasítást. Horváth Ernő pere. JNSZML Szolnoki Nb. ir. 58/1946.

⁴⁵⁰ A rendőrség vidéki főkapitánya június 13-i rendeletében „hideg tárgyilagos” magatartást várt el szerveitől, és hangsúlyozta, hogy „védtelen emberekkel szemben meg nem engedett erőszak alkalmazása nemcsak nem egyeztethető össze a magyar királyi rendőrség hivatásával, hanem ... az államhatalom tekintélyének aláásására is alkalmassá válhat.” Az 563/144-1944. sz. bizalmas rendelet. OL I-1. K-150. BM. VI-6-152125.

⁴⁵¹ Tevékenységükre lásd még A népiirtás folyamata c. fejezetet.

⁴⁵² A rendőrök és csendőrök napokig tartó folyamatos szolgálatot láttak el, váltás nélkül, kevés alvással. A gyűjtőtáborba beszállítás Szolnokon például reggel 6-tól este 8-ig (a második napon du. 5-ig) tartott, ebédszünet nélkül. „Ne várjunk emberséget olyan emberektől, akik maguk sem kapják azt meg” vélekedett erről a gyűjtőtábor egyik túlélője. Bertóthy Dezső pere. JNSZML Szolnoki Nb. ir. 5/1946.

hogyan a személyes kapcsolatok, együttérzés, a lelkiismeret megnyugtatója, a haszonszerzés vagy a háború utánra szerezhető jó pontok motiválták az egyenruhásokat. Csak az biztos, hogy minden esetben állásukat, megélhetésüket tették kockára. A karcagi kapitányság emberei például üzeneteket hozó munkaszolgálatost segítettek át a gettó palánkján, a kisújszállási és jászberényi rendőrök támogatták élelem, csomagok és posta bevitelét.⁴⁵³

Ez a tevékenység nagyban függött a parancsnok magatartásától. Forrásaink szerint jóindulatú volt az üldözöttekkel (vagy azok egy részével) szemben több rendőrkapitány, például Kisújszálláson Barna Gyula, Jászberényben vitéz Vass János, Szolnokon pedig az őrszemélyzeti parancsnok, Bánky József törzsfelügyelő. Segítettek ismerőseik vagyonának elrejtésében, mentesítések és utazási engedélyek elintézésében, a gettó körülményeinek javításában.⁴⁵⁴ Barna a pénzügyigazgatóság megkerülésével jelentős (egy tisztviselő szerint kétfélmillió pengő értékű) zsidó vagyont vett át, miután a polgármesterrel együtt rávette a gettólakók jelentős részét, hogy elrejtett javaikat inkább neki adják át. A többség így megmenekült a kínvallatástól. Módszerei és motivációi ugyanakkor nem világosak, és a vagyon pontos sorsa sem. Vallomása szerint annak zöme budapesti lakásában bennégett, illetve a nyilasok rabolták el. A túlélők tanúvallomásai szerint többen visszakapták tőle vagyontárgyaikat.⁴⁵⁵

Az említett Jász-Nagykun-Szolnok megyei tisztek mellett ilyen attitűd jellemezte a debreceni és a békéscsabai kapitányság vezetőjét is. Ismerünk példákat az ország más részeiről is a rendőri vezetők „zsidóbarát” (vagy legalábbis a zsidók felső rétegét támogató) magatartására.⁴⁵⁶ A kollaboráns minisztérium nem volt elégedett a rendőrségi vezetők hozzáállásával, akiknek egy része nem hajtotta végre „kellő eréllyel és gyorsasággal” a zsidóellenes rendelkezéseket. A vidéki főkapitányság utasította a kapitányságokat, hogy a rendeleteknek „megalkuvás nélkül, minden esetben a legerélyesebben és a leggyorsabban” szerezzenek érvényt, ellenkező esetben „kérelmelhetlen szigorral” fog eljárni a mulasztók ellen.⁴⁵⁷

Szolnokon a helyi rendőrség létszámhiánya miatt a megbízhatatlanság gyanúja is szerepet játszhatott abban, hogy egész alakulatot helyeztek át átmenetileg a gettósítás és

---

⁴⁵³ Herskó 1977, 155. o. és Tóth Lukács pere. JNSZML Nb. ir. 45/1946.

⁴⁵⁴ Lásd: Barna Gyula rendőrtanácsos pere. BFL B. 16915/1949, Tóth Lajos rendőrtanácsos pere. BFL Nb. ir. 1243/1948, Seper József vizsgálati anyaga. JNSZML Szolnok megyei 1. sz. Ig. biz. ir. 217/1947.

⁴⁵⁵ Barna Gyula rendőrtanácsos pere. BFL B. 16915/1949.

⁴⁵⁶ Ferenczy-jelentések, 1944. június 12. és 29. Karsai L. – Molnár 1994, 517-519. o.

⁴⁵⁷ A rendőrség vidéki főkapitányának 563/28-1944. biz. sz. rendelete, 1944. április 24. Lásd: SzML, Túrkevei r.kap. 85/1944.

deportálás végrehajtására.⁴⁵⁸ A szolnoki detektívcsoporthoz vezetője, a harmincas évek eleje óta ott szolgáló Bögre Sándor beosztottjai előtt például állítólag kijelentette, hogy „nem hajlandó hóhérmunkát végezni” és megtagadta az általa részben ismert helyi zsidók kínvallatásában való részvételt. Bertóthy rendőrkapitány válasza erre egy beosztottja tanúvallomása szerint állítólag az volt, hogy tudomásul veszi, de „gondja lesz” rájuk. Az esetet ennek ellenére nem követte eljárás vagy egyéb retorzió.⁴⁵⁹

A helyi tisztikar egy részének jó szándéka azonban csak csekély eredménnyel járhatott, mivel a segítő rendőri vezetőket rövid időn belül feljelentették, eltávolították. A rendőrség Vidéki Főkapitánysága fegyelmi büntetésekkal, nyugdíjazásokkal, áthelyezésekkel próbálta a rendeletek végrehajtásának zavartalanságát biztosítani. Az első áldozat Jász-Nagykun-Szolnok megyében Bánky József törzsfelügyelő volt, akit május elején egy embere feljelentése nyomán lemondattak.⁴⁶⁰ Posztját Bánhidi Antal főhadnagy foglalta el, akivel együtt május 14-én rendőri erősítés is érkezett Szolnokra.⁴⁶¹ A belügyi vezetés május 22-én áthelyezte a gettósítást halogató polgármesterrel együttműködő Vass jászberényi rendőrkapitányt. Karcagra is új tisztek és legénység érkezett, részben az utóbbiak közül kerültek ki azok, akik szigorúan ellenőrizték és olykor bántalmazták az üldözötteket.⁴⁶² Névtelen feljelentések és sajtócikkek után fegyelmi eljárás indult Barna Gyula ellen is, de végül megmaradt posztján.⁴⁶³

A hiányos adatok alapján feltételezhető, hogy a parancsnokok egy másik csoportját a túlzások nélküli, de fegyelmezett kötelességteljesítés jellemezte. Hamar Zoltán tőrkevei kapitány eltávolította egyik beosztottját, mert annak felesége segített a zsidókon. Figyelme arra is kiterjedt, hogy intézkedett a lipótmezei elmeorvosintézetbe került (menekült) helyi zsidó orvos internálásáról. Felettesei elégedettek lehettek Hamar munkájával, mert a deportálás után előléptetésben részesült.⁴⁶⁴ Vitéz Mihályi András Mezőtúron szigorú gettó-

---

⁴⁵⁸ Barna Gyula rendőrtanácsos pere. BFL B. 16915/1949., Bertóthy Dezső rendőrtanácsos ítéletének indoklása. OL Nb. ir. I. 8048/1946.

⁴⁵⁹ Bertóthy Dezső rendőrtanácsos pere. JNSZML Szolnoki Nb. ir. 5/1946.

⁴⁶⁰ A konfliktus oka az volt, hogy Bánky felelősségre vonta a rendőrt, amiért egy zsidót átadott a szolnoki Gestapónak. Május 2-án a BM telefonon érkezett rendeletére beadta nyugdíjazási kérelmét, június végével ért véget szolnoki szolgálata. JNSZML Szolnok v. Ig. biz. 13. d. 1392/1949.

⁴⁶¹ Részben Makóról, erre utalnak azok a korabeli fényképfelvételek, amelyeken makói rendőrök láthatók feltűzőt szuronnal a szolnoki gettó palánkjánál. Urbancsok 2010.

⁴⁶² JNSZML Karcagi Ig. biz. ir. 1945-46. 2. d.

⁴⁶³ Vallomása szerint az ügyet Krisztinkovics Antal, a vidéki főkapitányság felügyeleti és fegyelmi ügyosztályának vezetője „simította el”, de részleteket nem tudunk. BFL B. 16915/1949.

⁴⁶⁴ JNSZML Tőrkevei r. kap. ir. 1944.

rendszabályokat alkotott meg és gondosan ellenőrizte a vagyonok bejelentését.⁴⁶⁵ Karcagi kollégájuk szerepének értékelésére források hiányában nem vállalkozhatunk.

Szolnok rendőrkapitánya a források alapján egy harmadik kategóriába, a lelkes kollaboránsokéba sorolható. Bertóthy Dezső 1942 óta szolgált Szolnokon. Helyi kollégája vallomása szerint Bertóthy, mint a fogalmazói karban legfiatalabb és törekvő parancsnok, ekkor a rendőri felügyeletet tízszeresére növelte.⁴⁶⁶ 1944 májusában szigorú gettórendszabályokat alkotott, többek között korlátozta, később pedig megtiltotta a posta működését és a látogatásokat. Nem tette lehetővé, hogy a zsidók munkavégzésre járassanak, és a plébános ellássa a katolikus gettólakók lelki gondozását. A vármegye legfőbb vezetőinek közbenjárására sem teljesítette azt a kérést, hogy a helyi zsidó elit egyik tagja Jászberényben vonulhasson gettóba. Ez az eset utal a helyi adminisztratív vezetők mozgásterének korlátaira is.⁴⁶⁷ Amikor Theodor Dannecker SS-Hauptsturmführer a sikeresen lebonyolított vagonírozás után a közreműködőknek ünnepi vacsorát rendezett, a magyar tisztikarból egyedül Bertóthy volt jelen.

Arra nézvést, hogy a belügyi vezetés milyen követelményeket támasztott a vidéki rendőrfőnökökkel szemben, érdemes példaként idézni Máramarossziget rendőrkapitányának esetét.⁴⁶⁸ Dr. Tóth Lajos pontos és szolgálatkész végrehajtónak bizonyult. Már 1944. április 1-jén korlátozta a zsidók mozgási szabadságát és intézkedett a zsidó üzletek megjelöléséről. Nagyon valószínű ugyanakkor, hogy ezt német iniciatívára vagy utasításra tette. Irányítása alatt az előírt időpontra létrehozták a zárt gettót, ahol mintegy 12.000 embert zsúfoltak össze. Endre László államtitkár, aki vidéki szemleútja során április 30-án érkezett ide, mégsem volt elégedett az eredményekkel. Kifogásolta a bevitt bútorok és ágyneműk mennyiségét és még nagyobb „helytakarékoságot” követelt.⁴⁶⁹ Tóthot, aki egyébként Bakó László államtitkár sógora volt, Endre „erélytelennek és nemzetiszocialista szempontból megbízhatatlannak” tartotta.⁴⁷⁰ Május 7-én tájékoztatták áthelyezéséről, de végül a várost csak május 22-én, az utolsó deportáló szerelvény elindítása után hagyta el.

A belügyminisztériumban kapott szóbeli feddés és a feladatok kijelölése után került Jászberénybe. Bár háború utáni védekezésében hangsúlyozta, hogy büntetésből helyezték

⁴⁶⁵ Lásd például a vagyonbejelentésekkel kapcsolatos jelentését. A Zsidók Anyagi és Vagyonjogi Ügyeinek Megoldására Kinevezett Kormánybiztos ir. OL I-74.

⁴⁶⁶ Bögre Sándor vallomása saját perében. JNSZML Szolnok Nb. ir. 44/1945.

⁴⁶⁷ Bertóthy Dezső pere. JNSZML Szolnoki Nb. ir. 5/1946.

⁴⁶⁸ A továbbiakra lásd: Illényi László alispán és társai pere. USHMM 25004 M. Reel 93. 40029, Vol. 17.

⁴⁶⁹ Tóth visszaemlékezése szerint az államtitkár a gettót „panzióknak” nevezte és kijelentette, hogy „sok az ágy, a szék, tessék szalmára feküdni és pokróccal, nem paplannal, dunyhával takarózni”.

⁴⁷⁰ Dr. Illényi László alispán vallomása. USHMM 25004 M. Reel 93. 40029, Vol. 17.

át, feltehetőleg a használható emberek közé sorolták, hiszen mindkét állomáshelyén megfelelt. Nyilvánvaló, hogy mindenkit nem volt mód leváltani. Az áthelyezések célja a nem eléggé lelkes végrehajtók „meggyőzése”, szubjektív tényezőktől való megszabadítása, egyben a gettósításban már jártas, megbízható szakértők „exportja” volt. Tóth Lajos szerint a SEK „tanácsadói” mellett a BM által kirendelt rendőrségi detektívek és csendőrnyomozók is ellenőrizték őt, tevékenységéről naponta jelentéseket küldtek.⁴⁷¹

Az üldözötteken segítő bármiféle tevékenység jellemzően csak a különféle hatalmi ágak képviselőinek együttműködése, egyetértése esetén volt lehetséges. Segítette ezt a törekvést a vezetők között régebbi ismertség, kollegális kapcsolat. Ennek illusztrálására érdemes idézni a túrkevei zsidó tanács egyik tagjának vallomását. Szerinte ha a (néhány hónappal azelőtt érkezett) rendőrkapitánynak vagy a polgármesternek egyedül kellett döntenie, segítőkészek voltak és szívesen teljesítették a gettóból érkező kéréseket, de ha együtt kellett fellépniük, mindkettő „merev álláspontot képviselt, mindig egymásra néztek, mintha egymástól várták volna a megoldást.”⁴⁷²

IV.3.2. Csendőrök

Fentebb vázolt jellemzői miatt a csendőrség tökéletes eszköz volt a nácik és a magyar kollaboránsok kezében. A gettósítással és deportálással összefüggő feladatokat nagyon kevés kivétellel fegyelmezetten, tétovázás nélkül végrehajtották.⁴⁷³ Nem egy csendőrparancsnok aktivitása radikalizáló hatással is volt a folyamatra. Ilyen volt például Hajnácskőy László ezredes, aki kezdeményezte a déli határsáv megtisztítását vagy Péterfy Jenő alezredes, aki Nagyváradon teljhatalommal irányította a kampányt és különösen brutális módszereit még felettesei is megelégtették.⁴⁷⁴ A csendőrkerületi parancsnokok többsége „csak” végrehajtotta a kapott parancsokat. Ebbe a kategóriába tartozott a VI (debreceni) kerület parancsnoka, Szilády Gyula ezredes is. A zsidóellenes műveletek irányítása alapvetően a nyomozó alosztály parancsnoka és tisztjei illetve a középszintű csapattisztek kezében volt.⁴⁷⁵

---

⁴⁷¹ Lásd még Tóth tanúvallomását saját perében, BFL Nb. ir. 1243/1948.

⁴⁷² Hamar Zoltán rendőrtanácsos pere. BFL Nb. ir. 1545/1948.

⁴⁷³ A kevesek közé tartozott például a pécsi csendőrkerület három tisztje, akiknek leváltását parancsnokuk kezdeményezte, mert feltételezte, hogy a rendeleteket nem a „csendőrtisztól most megkövetelt odaadással és kezdeményező készséggel” hajtánák végre. Molnár 1999, 128. o.

⁴⁷⁴ Molnár 2005, 659-660. o.; Gyapay László és társai pere. USHMM RG-25004 M, Reel 87. 40029, Vol. II.

⁴⁷⁵ Lásd Szilády Gyula népbíróági perét és ügyének vizsgálati anyagait. HBML XXV. 1. 13/1945., ÁBTL V-78644 és V-98767.

Szilády a háború után tevékenységéért halállal bűnhődött, tehát kollégáinál súlyosabb büntetést kapott.⁴⁷⁶ A fő vádpont ellene a beosztott csendőrlegénység kegyetlenkedése volt, de ezen az alapon a többi parancsnokot is halálra lehetett volna ítélni. A különbség oka a debreceni népbíróság igen szigorú korai ítélkezési gyakorlata volt. 1945 végén és 1946 első felében itt több aránytalanul súlyos ítélet született. A népbírósági törvény által biztosított felhatalmazással élve a bíróság nem egyszer a feljebbviteli eljárás mellőzésével, azonnal végrehajtatta a halálos ítéleteket.⁴⁷⁷

Szilády ezredes a deportálást koordináló június 10-i szegedi értekezlet napján bizalmas rendeletben utasította az őrsöket a zsidók gyűjtőtáborba szállítására. Ezekben a napokban csak a legsürgősebb feladatokkal foglalkozhattak, minden erőt a zsidók beszállítása és az ezzel összefüggő feladatok (házkutatás, motozás) kötöttek le. A rendőrökhöz hasonlóan a csendőröket is utasították a fizikai erőszak mellőzésére. Úgy tűnik azonban, hogy ez az elrejtett értékek utáni nyomozásra nem vonatkozott. Ez a művelet az országban mindenütt embertelen módszerekkel folyt. Az eddigi kutatások alapján a nyomozó alosztályok parancsnokai még a testületen belül is a legfanatikusabb antiszemiták közé tartoztak. A debreceni kerületben Könczey Gyula őrnagy a parancsokat túlteljesítve kollaborált.⁴⁷⁸ 1944. október 15. után is szolgálatban maradt, sőt a nyilas állambiztonsági szerv, a Nemzeti Számonkérés Szervezete parancsnok-helyetteseként fontos szerepet vállalt.⁴⁷⁹ A nyomozó alosztálynak illetve a központi nyomozó parancsnokságnak a terepen működő állomány ellenőrzésében is szerep jutott.

A gyűjtőtáborok székhelyén bizottságot kellett alakítani az akció gördülékeny lebonyolítására és az esetleges vitás esetek (például a mentesítési ügyek) eldöntésére.⁴⁸⁰ A polgármester és a rendőrkapitány mellett a helyileg legmagasabb rangú csendőrtisztet kellett ide delegálni. Szolnokon az osztályparancsnok, Liscsinszky Béla ezredes minden ezzel kapcsolatos feladatot helyettesére, Homoki László századosra ruházott (nem világos, hogy egyéb feladatai vagy a felelősség elhárítása miatt). Homoki vezető szerepet vitt Jász-

---

⁴⁷⁶ Rajta kívül a csendőrkerületi parancsnokok közül Hajnácskőy László kapott még halálbüntetést, de ennek oka inkább a nyilas uralom alatt vállalt szerepe volt. Molnár 2005, 660. o.

⁴⁷⁷ Szabó Gyula pere. HBML XXV. 1. 50/1945., Népügyész jelentések, 1946. január 29. és február 9. HBML Debreceni Nü. ir. 704/20/1945. Lásd még erről dolgozatunk zárófejezetét.

⁴⁷⁸ Hasonló magatartást tanúsított például korábbi debreceni helyettese, az 1944-ben már a szegedi csendőrkerület nyomozó alosztályának parancsnokaként működő Finta Imre, aki hatáskörét jóval túllépve vezető szerepet vitt a gyűjtőtáborok felállításában. Többek között javasolta, küldjék haza a munkaszolgálatot teljesítő zsidókat, hogy őket is deportálni lehessen. Molnár 1995, 136. o., Molnár 2004, 124. o.

⁴⁷⁹ Kovács Z. 2002, 1156-1157. o.

⁴⁸⁰ A „hármass bizottság” tevékenységére lásd A népirtás folyamata c. fejezetet.

Nagykun-Szolnok területén az akció irányításában. A legkirívóbb törvénytelenések az ő, illetve a vele szorosan együttműködő nyomozók tevékenységéhez kapcsolódtak.

A túlélők egybehangzó tanúvallomásai szerint a járási gettók felszámolásakor a helyi csendőrök kíméletesen, tessék-lássék módon végezték csak a csomagok átvizsgálását, de szolgálati gépkocsiján rövidesen mindenütt felbukkant Homoki százados, aki beosztottjait az előírások szigorú betartására utasította, sőt személyesen is részt vett a motozásban. A rendelkezések ellenére sokaktól élelmiszerüket, gyógyszerüket és személyes tárgyaikat is elvette, mondván „arra már úgysem lesz szükségük.”⁴⁸¹ A szolnoki szárnyparancsnok eljárása nem volt egyedülálló, megfelelt az országos „normának”. Hasonlóképpen cselekedett Spett Ferenc, az V. csendőrkerület szentesi szárnyának parancsnoka a tiszai alsó járás gettóinak felszámolásakor.⁴⁸²

A „belső motozást”, vagyis az áldozatok testüregeiben történő kutatást a szegedi közigazgatási értekezleten kapott szóbeli utasításokat követve, orvosok és szülésznők (bábák) bevonásával a vármegye valamennyi gettójában korra és nemre való tekintet nélkül végrehajtották. A járási gettóban, valószínűleg Homoki parancsára, a műveletben a csendőrök személyesen is közreműködtek illetve jelen voltak a helyiségben. „Megmotoztuk a nők nemi szerveit” jelentette felettesének a szolnoki őrs parancsnoka.⁴⁸³ Ezzel egyébként a szolgálati szabályzatot is megsértették, amely zárt helyiségben, egyesével, orvosok illetve szakképzett nők által elvégzendő tevékenységként írta le a – bűnügyek gyanúsítottjainak – belső motozását.⁴⁸⁴ Az Endre-Baky-Jaross perben senki sem vállalta magára a rendelkezés kiadását, de például a budapesti deportálási értekezleten részt vevők tanúvallomásai szerint erre nézve konkrét utasítást kaptak Endre Lászlótól.⁴⁸⁵

A töredékes adatok arra utalnak, hogy a csendőrkerület más középszintű parancsnokai sem maradtak el Homokitól, sőt a fiatalabb generáció egyes tagjai nála is aktívabbak voltak a zsidók elleni hajszában. Az 1943 óta szolgáló dr. Binder Gusztáv és dr. Demeter Zoltán főhadnagyk szárnyparancsnok-helyettesekként nagy aktivitást tanúsítottak a kivételezett és mentesített zsidók utáni hajszában, a visszamaradtak ellenőrzésében.⁴⁸⁶ Ők végül a bűnrészességtől a tömegirtásban való közvetlen részvételig

---

⁴⁸¹ Homoki László csendőr százados pere. BFL B. 23487/1949. Lásd még: Zsólyomi Ferenc csendőr őrzetető vizsgálati anyaga. JNSZML Szolnoki Nü. ir. 268/1947.

⁴⁸² Utassy László csendőr főtörzsőrmester és Vörös Mátyás törzsőrmester vizsgálati anyaga. JNSZML Szolnoki Nü. ir. 73/1947.

⁴⁸³ Homoki László csendőr százados pere. BFL B. 23487/1949.

⁴⁸⁴ Toldi 1941, 46-47. o.

⁴⁸⁵ Karsai L. – Molnár 1994, 75. és 103. o., Péntes Sándor jászberényi polgármester vallomása. Wittmann Ferencné és társai vizsgálati anyaga. JNSZML Szolnoki Nü. ir. 155/1947.

⁴⁸⁶ A VI. (debreceni) csendőrkerület ir. MZSL 65.1099.

is eljutottak. Debrecen ostroma idején a Siketnémák Intézetében menedéket kereső 71 munkaszolgálatost a két fiatal tiszt vezetése alatt a csendőrök elfogták és a város határába, az apafai lőtérre hurcolták. Itt megásatták velük a sírjukat, majd kettesével agyonlőtték őket.⁴⁸⁷ Később mindketten vezető szerepet vállaltak a nyilas rendvédelemben.⁴⁸⁸

A debreceni csendőrkerület állományát az általános sémának megfelelően az ország más területein is több alkalommal bevetették. A csendőriskola növendékei Andrási Gyula őrnagy parancsnoksága alatt Miskolcon és más borsodi városokban végezték a zsidók tömörítését, ugyanolyan kíméletlenül, mint másutt tevékenykedő társaik.⁴⁸⁹ Ugyanez mondható el a szomszédos megyékbe kirendelt debreceni nyomozókról, közülük talán a Mátészalkán működő Cseri József volt a legkegyetlenebb.⁴⁹⁰

Nem meglepő, hogy a háború éveiben az állomány általános radikalizálódása figyelhető meg. Ebben a politikai körülmények mellett talán az is szerepet játszhatott, hogy míg korábban a csendőrtiszteket a Ludovika Akadémián képezték, 1938-tól speciális csendőr csapattiszti tanfolyamokon is elnyerhették ezt a rangot.⁴⁹¹ A békeévekben a szárnyparancsnokságokat idősebb és tapasztaltabb tisztek vezették, de később a létszámhiány miatt sokszor (fanatizált) fiatalok kerültek ezekbe a pozíciókba.⁴⁹²

A Jász-Nagykun-Szolnok megyei holokauszt egyik főbűnöse, Homoki László százados a jelek szerint nem kívánta tovább gyarapítani bűnlajstromát, és később megmentette egy szökött munkaszolgálatos ismerősét, majd Budapesten közreműködött egy csillagos ház védelmében.⁴⁹³ A parancsokat korábban kíméletlenül teljesítő, az üldözötteket bántalmazó rendőrök és csendőrök közül nem egy a nyilas uralom idején zsidómentőként lépett fel. Hangódi János csendőr hadnagy, törökszentmiklósi őrsparancsnok már a deportálás idején is közreműködött embermentésben: miközben a helyi zsidók elszállítását, motozását irányította, egy barátja zsidó feleségét bújtatta

---

⁴⁸⁷ Gonda, 1970, 263. Egyes népbíróági tanúvallomások szerint magát a kivégzést a németek hajtották végre. Lásd: Síró 1995, 169. o.

⁴⁸⁸ A NSZ katonai illetve ipari- és gazdasági osztályának parancsnok-helyettesei voltak. Demeter később a közéleti- és politikai alosztály vezetője lett. A háború után elkerülték a felelősségre vonást, Demeter nyugatra távozott, Bindert 1959-ben ítélték életfogytiglani börtönre. Kovács Z. 2002, 1153-1159. o.

⁴⁸⁹ Lásd például Kulcsár Miklós csendőr főtörzsőrmester és Szőnyi Miklós csendőr vallomásait. Kulcsár Miklós pere. HBML XXV. 1. 115/1950. Szász Sándor hadnagy vizsgálati anyaga. HBML XXV. 22/b. 177/1948.

⁴⁹⁰ Valtatótiszként a zsinagógában és hitközségi épületekben a politikaiak illetve a prominensek részére felállított internálótáborban tevékenykedett. A tanúvallomások szerint szadista vallatási módszereik mellett Cseri és kassai kollégái nőket erőszakoltak meg, és a vallásos zsidókat imaszíjakkal font korbáccsal verték. Cserit 1948-ban a népbíróság halálra ítélte és kivégezték. HBML XXV. 1. 517/1948.

⁴⁹¹ Az első évfolyamon végzett például az említett Cseri József, de a leghírhedtebb náci kollaboránsok közül Zöldi Márton és Finta Imre is.

⁴⁹² SZSZMÖL Szabolcs alisp. ir. 15888/1944.

⁴⁹³ Homoki László százados pere és vizsgálati anyaga. BFL Nb. ir. B-23487, ÁBTL Nb. ir. V-104177.

rokonainál.⁴⁹⁴ Az alibi-szerzés ezekben az esetekben meglehetősen egyértelmű motivációnak tűnik, bár a személyi tényezők sem zárhatók ki.

Az egyes őrsöknél szolgáló alacsonyabb beosztású tisztek, tiszthelyettesek és a legénység magatartását sem pozitív, sem negatív irányban nem jellemezték szélsőségek. Fűrész Mihály hadnagy, a szolnoki őrs parancsnoka a népbíróságon arra hivatkozott, hogy tevékenységét felettesén kívül a szolnoki rendőrkapitány és a németek is ellenőrizték, ezért volt kénytelen a törvénytelen utasításokat pontosan betartani (például a kiürítéskor a rendeleteken is túlmenően mindent elkobozni a gettólakóktól). Felettese távozása után viszont a tanúvallomások szerint elrendelte, hogy legalább a minimálisan szükséges személyes tárgyakat adják vissza a zsidóknak. Fűrész korábban is tett gesztusokat, például meglátogatta kezelőorvosát a gettóban és hozzájárult levelek kijuttatásához. Ugyanakkor máskor neki sem volt szüksége parancsokra túlkapások elkövetésére: a körzetében elszállásolt munkaszolgálatosokat például korábban csendőreivel bántalmazták és kifosztották.⁴⁹⁵ Másutt sem volt ritka, hogy ugyanaz a csendőr „saját” zsidóival emberségesen viselkedett, míg idegenekkel szemben kíméletlenül hajtotta végre a parancsokat.

Más megyei példáink is csak hasonlóan szerény mértékű enyhítési gesztusokról tanúskodnak a csendőrök részéről. Egyes helyi őrsök vezetői például figyelmeztették a zsidókat a várható ellenőrzésekre. Ezt mindenütt tisztjeik tevékenysége és szigorú ellenőrzése ellenében tették.⁴⁹⁶ Hogy az ennél jóval tágabb körű kooperációra is volt lehetőség, azt bizonyítja a csillaghegyi Endre László csendőrparancsnok története, aki utazási és munkavállalási engedélyek széles körű kiadásával, szökések támogatásával, a gettó emberséges kialakításával segítette az üldözötteket.⁴⁹⁷ Kulcsár István csendőr őrmester négy várandós asszonyt szabadított ki a deportáló vonatból a kárpátaljai Királyházán.⁴⁹⁸

⁴⁹⁴ Poljanec Nándor ügye. JNSZML Szolnok városi Igazoló Biz. 1945-1948. 2.d. magánalkalmazottak ig. ir.

⁴⁹⁵ Fűrész Mihály vizsgálati anyaga. ÁBTL Nb. ir. V-9665., Fűrész Mihály pere. BFL Nb. ir. B-3078/ 1950.

⁴⁹⁶ Példaként lásd: Pálincás István vizsgálati anyaga. JNSZML Nü. ir. 1/22/1947., Utassy László csendőr főtörzsőrmester és Vörös Mátyás törzsőrmester vizsgálati anyaga. JNSZML Nü. ir. 73/1947.

⁴⁹⁷ DEGOB 3496, 3590, 3604, 3642. jkv., HDKE 250. sz. Tevékenységéről részletesen lásd: Vági 1998.

⁴⁹⁸ DEGOB 1216. jkv.

IV. Szemtanúk

V.1. Definíciós problémák

Évtizedeken át a népirtó gépezet működése, az adminisztráció, a náci döntéshozatali mechanizmus, egyszóval a végrehajtók perspektívája állt a holokauszt-kutatás középpontjában. Könyvtárnyi méretűre tehető az áldozatok sorsát, reakcióit feltáró munkák, forráskiadványok száma is. Nem új keletű a felismerés, hogy félrevezető és egyoldalú a társadalom felosztása pusztán („nem zsidó”) üldözőkre és („zsidó”) üldözöttekre, de a tudományos figyelem fókuszsa csak az utóbbi két évtizedben irányult a nem zsidó szemtanúk, a társadalmi közeg szerepére, felelősségére.⁴⁹⁹ A *bystander* kifejezést a harmadik kategória megjelölésére következetesen és definíciószerűen Raul Hilberg használta először. Összefoglaló monográfiája első két kiadásában az áldozatok és a tettesek kettősségére fókuszált és csak a zsidómentőknek szentelt külön fejezetet.⁵⁰⁰ A szemtanúkat (kívülállókat) 1992-ben befejezett monográfiájában (*Perpetrators, Victims, Bystanders*) emelte egyenrangú kategóriává, egyben differenciált alkategóriákkal kísérletezett.⁵⁰¹ A nagymonográfia harmadik, egyben utolsó kiadásában a *bystander* kategóriát egy általánosabb és semlegesebb terminussal (*neighbors* – szomszédok) cserélte fel.⁵⁰²

Egyetértünk azzal, hogy a kifejezés összefoglaló kategóriaként is legfeljebb idézőjelesen használható.⁵⁰³ Véleményünk szerint magyar megfelelője, a szemtanúk (szemlélők) esetében is más kifejezés, esetleg idézőjelek használata volna indokolt, hiszen ez a szó a passzivitást, kívülállást hangsúlyozza.⁵⁰⁴ Ez megtévesztő, hiszen egyfelől a társadalom jelenős része önként lépett ki ebből a szerepből, másfelől a passzív vagy aktív magatartás önmagában is választás, állásfoglalás, amely minden esetben hatással van az események menetére. A három nagy kategória között nehezen vonható éles határvonal. A visszaemlékezők és elemzők közül sokan úgy látták, hogy a gyilkosokkal (kényszerből) együttműködő, őket kiszolgáló áldozatok (köztük a táborok kápói, a zsidó tanácsok és rendészeti szervek tagjai) maguk is tettesekké váltak, a két csoport között sajátos „szürke

---

⁴⁹⁹ Barnett 1999, Introduction

⁵⁰⁰ Hilberg 1961, Hilberg 1985.

⁵⁰¹ Hilberg 1993.

⁵⁰² Hilberg 2003, 1119-1126. o.

⁵⁰³ Cole 2005.

⁵⁰⁴ Lásd a kifejezés magyarázatát az Oxford szótárban: „a person who sees sth that is happening but is not involved” Hornby 2000, 163. o.

zóna” húzódott.⁵⁰⁵ Hasonlóan problematikus a végrehajtók és a szemtanúk elkülönítése. Az átmeneti zóna ebben az esetben még szélesebb társadalmi csoportot, változatos magatartási mintákat és felelősségeket fog át. Nyilvánvaló, hogy a náci Németország politikusai, végrehajtó apparátusai a holokauszt első számú felelősei, de szinte minden megszállt vagy náci befolyás alá került európai országban a helyi államgépezet és a társadalom nem jelentéktelen része kollaboránsként végrehajtvá, tettestárssá vált.

Aligha vitatható, hogy például egy lett *Schutzmannschaft* kivégzésekben közreműködő kommandói vagy a Budapesten garázdálkodó nyilas fegyveresek egyenrangú felelősséget viselő társ tettesek voltak, de vajon hogyan kategorizálható az a nagykunsági parasztgazda, aki szekérével (hatósági parancsra) a gettóba fuvarozta az üldözötteket? Mi volt a felelőssége egy állomásfőnöknek, a zsidó vagyontárgyakra aspiráló feljelentőnek, leltározó pénzügyőrnek vagy (ahogyan Száraz György önéletrajzi ihletésű esszéjében szerepel) a feltört zsidó üzlet polcáról tintásüvegeket elemelő kisdíáknak?⁵⁰⁶ Hol vonhatók meg a szemtanú kategória határai? Hilberg kései munkáiban egyéni történetekkel igyekezett megbontani a monolitikus és merev kategóriarendszert. Helyi esettanulmányokon tesztelve azonban ezek az alkategóriák is elmosódnak, újabbak alakíthatók ki és azt tapasztaljuk, hogy még az egyén szintjén is számos variáció és átfedés lehetséges. Helyesebb tehát nem konkrét embercsoportokról, hanem magatartási mintákról beszélnünk.

A „bystanders” a nemzetközi szaktudományban (többnyire idézőjelek nélkül) széles körben használt kategória. Általában tágabban értelmezik, beleértve a szövetséges és semleges országok vezetőit és közvéleményét, az egyházakat és a náci uralom hatókörén kívül élő zsidóságot. Az összefoglaló igényű munkák is ezt a globális fókuszot alkalmazzák, a Hitler Európájában élő szemtanúkat többnyire nem tekintve a téma részének.⁵⁰⁷ A kifejezést értekezésünkben szűkebb értelemben használjuk, a megszállt ország civil társadalmát értve alatta.

A magyar társadalom holokauszt idején tanúsított magatartása, felelőssége eddig nem volt áttekinthető, monografikus igényű történészi kutatás tárgya. Ez nem meglepő, hiszen a civilek cselekedetei jóval nehezebben ragadhatók meg tudományos eszközökkel, mint az állami intézmények működése, amelyek egyben iratképző szervek is, és tagságuk pontosan körülhatárolható. Ezért róluk jóval nagyobb mennyiségű, pontosabb adat áll rendelkezésre.

---

⁵⁰⁵ Levi 1989, 2. fejezet.

⁵⁰⁶ Száraz 1976.

⁵⁰⁷ Lásd például: Cesarani – Levine 2002.

Az átlagpolgárok, a társadalom zsidóüldözések idején tanúsított magatartásának, felelősségének elemzésére 1945 után számottevő társadalomelméleti, közéleti próbálkozások történtek.⁵⁰⁸ Néhány éven belül azonban az államszocialista diktatúra kiteljesedésének következményeként a „zsidókérdés” más aspektusaihoz hasonlóan a vészkorszak is a tiltott, elhallgatott témák közé került. A hatvanas évektől kezdődő enyhülés következtében először szűk értelmiségi körökben, majd a rendszerváltozás után immár korlátok nélkül megvitatható, kutatható kérdéssé vált.⁵⁰⁹ Az elmúlt két évtized történeti erőfeszítései, oktatási programok és közéleti viták után a téma továbbra is nélkülözi a társadalmi konszenzus minimumát. Domináns narratívának tekinthető az az álláspont, amely a magyar társadalmat összességében a külpolitikai körülmények és idegen megszállók áldozatának tekinti, a kollaboráció felelősségét maroknyi szélsőségesre hárítva. Az ilyesfajta magyarázat már a koalíciós időkben közös platformot teremtett a politikai pártok között.⁵¹⁰ Ez a szemlélet a rendszerváltozás után a legmarkánsabb formában a Terror Háza Múzeum (2002) koncepciójában nyilvánult meg.

A társadalmi felelősséggel foglalkozó újabb szaktörténeti kutatások ezzel a narratívával szemben megerősítették a magyar holokauszttal foglalkozó kortárs elemzések és korai szaktudományi munkák megállapítását: a náci tervek példátlanul hatékony megvalósításához a széles körű állami kollaboráció mellett szükség volt a civil társadalom elsöprő többségének közönyös vagy opportunista magatartására és egyesek lelkes együttműködésére is.⁵¹¹ Ezen az általános képen belül azonban tapasztalatok és felelőségek széles skálája bontakozik ki, amelyet legnagyobb mélységben és alaposággal a helytörténeti kutatás képes feltárni.

V.2. A kollaboráció feltételrendszere

A magyar társadalom felelősségét elemezve alapkérdés azoknak a tényezőknek a feltárása, amelyek biztosították a lakosság jelentékeny részének passzivitása mellett egy

---

⁵⁰⁸ A teljesség igénye nélkül említjük Bibó István, Szekfű Gyula és Horváth Zoltán tanulmányait valamint a Haladás lapjain 1946-ban folytatott vitát. Bibó 1984, Szekfű 1947, Mihályi 2007, Monori 2004.

⁵⁰⁹ A legjelentősebb korai tanulmányokra lásd: Száraz 1976, Juhász 1984., az 1990 utáni vitákra Braham 1997, 1303-1320 és Kovács A. 2006.

⁵¹⁰ A nemzetgyűlés határozata szerint például az „idegen eredetű” zsidótörvényekkel és zsidóüldözéssel szembehelyezkedő kevesek a „magyar nép egyetemének” ellenállását képviselték, amely „a reakciós rendszerrel szemben is mindaddig megakadályozta a faji üldözés nemzeti szocialista brutalitásainak maradéktalan érvényesülését, amíg a német megszállás és hatalmi erőszak teljessé válása be nem következett. Ez az ellenállás világossá tette, hogy a magyar nép nem azonosítja magát a faji üldözéssel.” 1946. évi XXV. törvény a magyar zsidóságot ért üldözés megbélyegzéséről és következményeinek enyhítéséről. *Magyar Törvénytár 1946.*

⁵¹¹ Karsai 1999, Karsai 1997, Kádár – Vági 2005, 248-258. o., Gerlach – Aly 2005, 159-179. o., Cole 2005.

kisebbség aktív szerepvállalását. A zsidók sorsa, a náci tervek sikere szerte Európában jelentős mértékben a lakosság kollaborációs hajlandóságától függött. Utóbbit alapvetően két tényező befolyásolta. Egyfelől a megszállók magatartása és a velük kapcsolatos attitűdök, másfelől az antiszemitizmus helyi tradíciói és gyakorlata.⁵¹²

1944-re a magyar-német viszonyt nagypolitikai és társadalmi szinten is súlyos konfliktusok terhelték. A magyarság a hitleri ideológiában a szlávokhoz hasonlóan *Untermensch*-nek minősült, a náci vezérek szövegeikben nem ritkán megvetéssel szóltak a magyarokról, országukat ingadozó, megbízhatatlan szövetségesnek tekintették.⁵¹³ Ugyanakkor Magyarország fontos elem volt a tengely rendszerében, nem szerény harcértékű hadserege, hanem geostratégiai helyzete és gazdasági erőforrásai miatt. A Reich szoros gazdasági és politikai szövetségi rendszert (valamint ügynökhálózatot) alakított ki az országban, és a háború vége felé, sok más, nem „árja” néphez hasonlóan, már magyarokat is toboroztak a Waffen SS-be.

A magyarok Németországhoz fűződő viszonyát hasonló ellentmondások jellemezték. Egyfelől létezett egy tradicionális németbarát attitűd, az első világháborús szövetségessel, majd a revíziós politika támogatójával szemben. Különösen a hadsereg felső vezetése körében volt magas respektusa a német katonai erényeknek és eredményeknek. Ezt az erőteljes német kulturális hatás, nyelvismeret, gazdasági érdekeltségek, katonai-technológiai függőségek is erősítették. A svábok és más német eredetű csoportok alkották a legnagyobb, egymillióس kisebbséget. A keresztény magyar középosztály, hivatalnoki és tisztikar jelentős arányban német származású volt.⁵¹⁴ Másfelől a magyar népi mozgalom, de a fajvédők egy része számára is Németország befolyása a nemzeti létet (sokuk szemében még a zsidóságnál is jobban) fenyegető veszedelemként jelent meg, a hazai németiséget dezintegráló tényezőnek tartották. Nem növelte a németek népszerűségét a doni katasztrófa sem, illetve többnyire bizalmatlan, lenéző magatartásuk magyar fegyvertársaikkal szemben.

Lényeges, hogy a „trójai módszerrel” megvalósult hatalomváltás miatt az átlagember 1944. március 19-ét nem élte meg traumaként.⁵¹⁵ A tisztikar és a középosztály egy része számára az invázió megaláztatást jelentett, de a német dominancia miatti

---

⁵¹² Deák 2000a, 6. o., Fein 1979.

⁵¹³ Lásd erre Edmund Veesenmayer fejtegetéseit a magyar történelemről és néplélekről a Külügyminisztériumhoz intézett 1943. december 10-i jelentésének bevezetőjében. Juhász et al. 1968, 743-744. o.

⁵¹⁴ Statisztikai kalkulációk szerint 1930-ban a közigazgatási tisztviselők egyharmada volt német származású. Karády – Kozma 2002, 127. o.

⁵¹⁵ A megszállásról lásd A megszálló hatóságok c. fejezetet.

aggodalmat szinte minden esetben részben vagy teljesen felülírta a szovjet befolyástól való (jogos) rettegés. Sikeresen működött a propagandagépezet is. Kevesen kérdőjelezték meg azt az értelmezést, amely szerint a keleti fronton a keresztény civilizációt védelmezik a keleti barbarizmussal szemben és a háború a magyarság létéről döntő élethalálharc. Ez döntően meghatározta az ellenállás lehetőségeit és támogatta a nácibarát propagandát.

Mindazonáltal a német megszállás a magyarországi holokausz szükséges, de nem elégséges feltétele volt. A szerves fejlődésű, a náci példától függetlenül létező magyar fajvédő, antiszemita ideológia azonos súlyú előfeltétel és tényező volt. Jellemző adat, hogy az 1939-es választáson a választók kevesebb mint egytizede támogatott nem antiszemita pártokat.⁵¹⁶ A túlélők visszaemlékezései hajlamosak retrospektív nézőpontból az 1938 előtti időszakot a zavartalan, békés együttélés korszakaként felidézni.⁵¹⁷ Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy a zsidótörvények nem okai, hanem következményei voltak az antiszemitizmusnak. A kirekesztő vélemények dominánsan voltak jelen a közéletben már jóval azelőtt, hogy a zsidók másodrendű állampolgárrá degradálása jogi szinten is megvalósult volna. A zsidók többsége az üldöztetések ellenére ragaszkodott magyar kultúrájához és identitásához, a társadalom túlnyomó része azonban már nem tekintette a zsidókat a nemzet részének.

A zsidóellenes politikának erkölcsi autoritást biztosított az egyházak és az értelmiség jelentős részének támogatása. Bár az emberi alapjogokat megsértő zsidóüldözést többségükben elleneztek, a támogatás nyilvános és egyértelmű megvonására sohasem került sor. Az értelmiség ideológiai iránymutatása hozzájárult ahhoz, hogy a zsidókérdést a társadalom mérsékeltebb felfogású része is alapvető és megoldandó nemzeti sorskérdésként kezelje.⁵¹⁸ Az átlagemberek hozzáállását sajátos rutinizálódás jellemezte: egyre többen tekintették természetesnek, hogy a gyarapodás legkézenfekvőbb útja zsidó polgártársaik vagyonának, pozíciójának megszerzése. A propaganda a jogos tulajdon visszaperléseként kommunikálta egy kisebbség kisemmizését, ezzel is eliminálva a résztvevők erkölcsi fenntartásait. Családok százezrei számára vált a társadalmi felemelkedés bevált útjává a kérvény, a petíció és a feljelentés. Ehhez szorosan kapcsolódott a dehumanizáció jelensége: az „örségváltás” nyertesei többnyire csak áttételesen kapcsolódtak a folyamatba.⁵¹⁹

---

⁵¹⁶ A kormánypárttól balra álló pártok 260-ból 24 mandátumot szereztek. Pintér 1999, 197-203. o.

⁵¹⁷ Csősz 2001.

⁵¹⁸ Juhász 1984.

⁵¹⁹ Ezekről a jelenségekről lásd: Szekfü 1947, 52-59. o., Bibó 1984, 146-149. o.

A vészkorszak idején történtek természetesen nem függetleníthetők attól a ténytől, hogy az ország ekkor már negyedik éve háborúban állt. A szenvedések és nélkülözések következményeként mélypontra került a társadalmi szolidaritás általános szintje, mint arról számos forrás tanúskodik. Szolnokon például a bombakárosultaktól a helyiek csillagászati összegű bérleti és fuvardíjakat követeltek, a főispán internálás terhe mellett tiltotta ezt meg.⁵²⁰ A nem kifejezetten ellenséges szomszédok zöme is közömbös, politikailag passzív magatartást tanúsított, ennek lehetséges magyarázata a háború százezernyi áldozatát gyászoló, elszegényedett és éhező lakosság fásult közönye.

A terület-visszacsatolásokkal kapcsolatos „hidegháborús” hisztéria, majd az ország háborúba lépése tovább növelték a zsidóság lojalitásával kapcsolatos előítéleteket. A hatékony propagandának is betudható, hogy a zsidóság az ellenségkép központi elemévé vált. 1944-re a közelgő vereség árnyéka, az „egyedül vagyunk” komplexus (különösen a határvidékeken) tovább erősítette a mindenütt ellenséget kereső, szinte már paranoiás nacionalista attitűdöket. Az eseményeknek nyilván volt egy sajátos „önbeteljesítő” logikája is: a jórészt hazafias álláspontot követő és lojális zsidóság jó része az üldöztetések és a fenyegetettség hatására a háború vége felé már valóban a szövetségesek győzelmében reménykedett, ezzel tápot adva a zsidókat „ötödik hadoszlopként” megbélyegző propagandának. 1944-ben érték Magyarországot az első igazán súlyos bombatámadások. A polgári áldozatok, az ellenséges légi tevékenységgel kapcsolatos eltúlzott híresztelések a zsidóellenes hangulatkeltést segítették: a sajtó a zsidóságot az angolszász „légi terroristákkal” azonosította. A keleti frontot megjáró magyar katonák egy része is erőteljes zsidóellenes „munícióval” érkezett haza.⁵²¹

A vidéki társadalom zsidó és nem zsidó csoportjait összetartó szálak meggyengülését, elszakadását számos adat alátámasztja. A szakmai egyesületek, ipartestületi szakosztályok például évtizedeken át a társadalmi integráció fontos tényezőjét és fórumát jelentették. A visszaemlékezések is alátámasztják, hogy a kollegialitás, a közös érdekek gyakran felülírták a politikai és ideológiai elkötelezettségeket. Egy jászberényi túlélő felidézte, hogy elhunyt nagyapja sírjánál 1939-ben díszőrséget álltak az ipartestület nyilas formaruhás tagjai, a családtagok nagy megrökönyödésére.⁵²² Ugyanitt a festő szakosztály 1944 júniusában hajszát indított egy zsidó származású tagjának keresztény felesége ellen, aki munkaszolgálatos férje helyett vezette az üzemet, nem zsidó

⁵²⁰ Urbán Gáspár főispán rendelete, 1944. április 20. JNSZML Jászkisér k. ir. 2730/1944.

⁵²¹ A Nemzetvédelmi és Propaganda Minisztérium 1943 tavaszán készült bizalmas hangulatjelentése, idézi Karsai 2001, 99-100. o.

⁵²² B. György visszaemlékezése. Kertész Gyűjtemény.

alkalmazottakkal. Valószínűleg ez a fellépés is közrejátszott abban, hogy bár a minisztériumi határozat – ellátandó keresztény családtagokra tekintettel – augusztus végéig kivételes méltányosságot tett volna lehetővé, a város már két hónappal korábban bezáratta az üzemet.⁵²³

1944 márciusában Magyarországon minden feltétel adott volt ahhoz, hogy zsidóellenes pogromok történjenek, akár csak az első világháború alatt és után. A szabolcsi Nyírbogáton április elején a vendéglőben italozó német katonákat a község kisbírója vezette koholt vádak alapján a vagyonosabb zsidók házaikhoz. A rablásban és a zsidók (idősebb férfiak és nők) bántalmazásában leventék is részt vettek.⁵²⁴ Több példa van ilyen esetekre Jász-Nagykun-Szolnok megyéből is.⁵²⁵ Egy túlélő szerint Dévaványán a zsidók a paraszti lakosság magatartása miatt a megszállás után az utcára sem mehettek ki, „mert különböző inzultálásoknak voltunk kitéve. Napirenden volt, hogy ablakainkat követelték”.⁵²⁶

Lényeges, hogy az ismert esetekben a lakosok minden alkalommal német katonák támogatását is igénybe vették. Önálló akciókra nem volt példa és halálos áldozatok sem voltak. Miután a német parancsnokok visszafogták a hasonló akciókat, és a magyar hatóságok is felléptek a kilengések ellen, az atrocitások abbamaradtak. Elszigetelt próbálkozások történtek csak önbíráskodásra, de ezeket csírájában elfojtották. Egy kisújszállási polgár például kijárt a gettósítás idején a Mózes utcába és gúnyolta, sőt tettleg is bántalmazta a zsidókat. Kedvtelésének nem sokáig hódolhatott, mert a rendőrök elkergették.⁵²⁷ Röviden: a német megszállás alá került Magyarországon azért nem történt tömeges zsidóellenes erőszak, mert szemben a keleti területeken alkalmazott módszerekkel, itt a megszállóknak a „békés” megoldás állt érdekében. Az államapparátus szilárdan a helyén maradt és „monopolizálta” a zsidóellenes akciókat.

Vitatott kérdés az is, hogy mennyit tudott egy átlagos szemtanú a zsidóellenes művelet valódi céljáról. A magyar politika irányítói már 1942-ben bizonyosan tudták, hogy

---

⁵²³ JNSZML Jászberény pm. ir. 11.383/1944.

⁵²⁴ A viszonyokra jellemző, hogy a rend helyreállítására a helyszínre érkező csendőrök végül azt a cigány zenészt tartóztatták le, akit a katonák erőszakkal hurcoltak magukkal. Az áldozatok vallomásai alapján végül szabadon engedték. Balogh Géza pere. HBML XXV. 1. Debreceni Nb. ir. 649/1945.

⁵²⁵ Lásd A megszálló hatóságok c. fejezetet.

⁵²⁶ MZSL DEGOB 628. jkv.

⁵²⁷ A zsidó tanács elnöke szerint a férfin kívül csak egy olyan ember akadt a városban, „aki a zsidók szomorú sorsán örvendett”. Schwartz Béla tanúvallomása. Tóth Lukács pere. JNSZML, Nb. ir. 45/1946. Ennek ellentmondani látszik a saját perében tett kijelentése, mely szerint számos feljelentés futott be a hatóságokhoz a gettó lakói ellen. Schwartz Béla vallomása. JNSZML, Nb. ir. 125/1946.

mit jelent a nácik zsidópolitikája a gyakorlatban.⁵²⁸ Az államigazgatás alsóbb régióiba, az átlagemberekhez ilyen pontos információk nem jutottak el, de a keleti frontot megjárt férfiak beszámolóiból, a szövetségesek rádióhíreiből a közvélemény is értesülhetett a német tömeggyilkosságokról. Ha ezeket a híreket sokan nem is hitték el, az legalábbis gyanút kellett hogy keltsen az események minden jobb érzésű résztvevőjében, hogy a zsidók – az aktív korú férfiak munkaszolgálatára miatt – munkára nagyrészt alkalmatlan tömegét utolsó személyes tárgyaitól is megfosztva, láthatólag véglegesen szállítják el az országból. Petíciók, újságcikkek „elszólásai” jelzik, hogy sokan tudták/sejtették a művelet valós konzekvenciáit. A magyar kormány és a sajtó magyarázatai szerint a zsidókat dolgozni vitték Németországba. Az öregek és gyermekek elhurcolását azzal indokolták, hogy jobb a munkamorál, ha a családok együtt vannak. A hazugság átlátszó volt: vidékről Németországba a korábbi években is nagy számban indultak (főleg mezőgazdasági) idénymunkások, ám ott szó sem volt a család kiutazásáról.

V.3. Civil végrehajtók

1944 tavaszán és nyarán a magyar közigazgatás és rendvédelem szinte minden más feladatot félretéve intézte a zsidóellenes akcióval kapcsolatos teendőket. Közel félmillió ember hetek alatt megvalósuló összegyűjtése, kirablása és elhurcolása messze meghaladta az apparátus teljesítőképességét, ezért jelentős számban kellett igénybe venniük más állami alkalmazottak (egészségügyi dolgozók, vasutasok) és magánszemélyek (többnyire nem önkéntes) szolgálatait. Az üldözöttek javainak átvétele, leltározása és egyéb feladatok (szállítás, értékbecslés) ellátására a hivatalnokok mellé számos tanárt, tanítót és más értelmiségi beosztottakat is kirendeltek. Bevetették a polgári rendfenntartó erőket, beleértve a községi rendőröket, légoltalmi és egyéb segédrendőröket, tűzoltókat, sőt a tizenhat-húsz éves fiatalokból álló leventealakulatokat is. Mindezzel a társadalom széles rétegeit tették, ha áttételes formában is, bűnrészessé. Az erőteljes ideológiai alapú kiképzés, a kevés kivétellel szélsőségesen nacionalista és antiszemita leventeoktatók tevékenysége miatt a fiatalok nem ritkán lelkes végrehajtóknak bizonyultak. Egyes visszaemlékezések fontos tényezőként hangsúlyozták a társadalmon belüli generációs különbségeket, az első világháború után felnövekedett generáció radikalizmusát.⁵²⁹

A végrehajtásban részt vevő civilek többsége apolitikus civil és állami alkalmazott volt. Ezt azért is fontos kiemelni, mert a háború utáni felelősségre vonások során

---

⁵²⁸ Lásd erről A magyar közigazgatás c. fejezetet.

⁵²⁹ USC SHOAH Judit M. visszaemlékezése, MZSL DEGOB 3148. jkv.

(leegyszerűsített választ kínálva a kollaboráció összetett problémájára) a vidéki deportálásokban történő közreműködésért is gyakran a nyilasokat tették felelőssé. A mozgalom tagjai, a népi németekkel együtt a háború után a „nemzet alibijét” szolgáltatták, akárcsak Németországban az SS.⁵³⁰ A nyilas párttagok kollektív felelősségre vonása központi szerepet kapott a háború utáni eljárások során és a kollaboráció vádjával kétszázezer német származású polgárt kitelepítettek.⁵³¹

Szemben a szomszédos nácibarát országokban tapasztalható gyakorlattal, ahol a szélsőjobboldali mozgalmakhoz kötődő milíciák és a német kisebbség paramilitáris alakulatai (a horvát *Ustaša*, a szlovák *Hlinková Garda* és *Dobrovina*, a népi német *Freiwillige Schutzstaffeln*) aktívan együttműködő végrehajtók voltak, Magyarországon a nemzetiszocialista-nyilas pártok tagsága a vidéki deportálások során (1944 tavaszán-nyarán) jelentéktelen szerepet játszott. A deportálást végző csendőrök illetve rendőrök mellé ún. bizalmi férfiakat kellett kijelölnie a közigazgatásnak, politikailag megbízható civilekből. Alkalmanként erre a célra a nyilas párt helyi híveit vették igénybe, de ez nem volt jellemző.⁵³²

A megszállási rendszer fentebb vázolt sajátosságai miatt a pártszolgálatok és más önkéntes alakulatok szervezése ekkor nem került napirendre illetve ezek 1944 októberéig nem játszottak lényeges szerepet. A vidéki nyilas párszervezetek, amelyek aktivitása és tömegbázisa 1944 elejére a legtöbb helyen számottevően csökkent, a megszállás után aktivizálódtak. Politikai tervezeteket készítettek és megkezdték pártszolgálatos alakulatok felállítását.⁵³³ Paramilitáris alakulatok szerveződtek a MMP kebelében is, fedőszervüket az 1943-ban alapított, de csak a német megszállás után legalizált Keleti Arcvonal Bajtársi Szövetség jelentette.⁵³⁴

Hasonló volt a helyzet a volt kormányhoz hű erők esetében. Az erőszakos hatalomátvételi kísérletektől tartva egyes kormányzati körök 1943-ban szintén tervbe vették

---

⁵³⁰ Reitlinger 1957.

⁵³¹ Karsai 2000, Deák 2000a, 4-5. o.

⁵³² Kunszentmárton jegyzője a gettó elszállítása előtti napon telefonon kapott utasítást a járás főszolgabírójától, hogy másnap hajnalra rendeljen ki bizalmiként tisztviselőket, ha nincsen elég embere, bárki mást. Állítása szerint ekkor az éppen a szobája előtt várakozó nyilas párttag Schlaefern Jenőt kérte fel közreműködésre. A 18 „bizalmi egyént”, köztük a Schlaefern által kijelölt párttagokat, késő este berendelték a főjegyzői irodába és közölték velük a feladatot. Másnap hajnalban ott is voltak a gettóban, „munkájukért” ők is díjazást kaptak. Molnár Lajos községi jegyző vallomása. JNSZML Szolnok megyei Ig. biz. ir. 2.d. 97/1947.

⁵³³ Lásd erről például a sajtó jelentéseit: *Nagyvárad*, április 26/27, 6. o., *Debreczen*, április 18. 4. o., április 28. 2. o.

⁵³⁴ Sipos 1999, 58. o.

irreguláris rendfenntartó erők szervezését.⁵³⁵ Az ezzel kapcsolatos kommunikáció során csak általában szóltak a törvényes rend fenntartásáról, de nyilvánvaló volt, hogy elsősorban a szélsőjobboldali mozgalmak által képviselt fenyegetésre reagáltak.⁵³⁶ Egy politikailag lojális civil „gárda” létrehozását célozta az 1943 júliusában keletkezett kormányrendelet a kiegészítő karhatalom létrehozásáról. Az egyenruhás testületek „erkölcsi megerősítésére” hivatott polgári ruhás, karszalagos fegyveres alakulatról volt szó. Tagjai katonaviselt és megbízható férfiak, különösen vitézek, hazafias egyesületek tagjai, volt csendőrök, rendőrök és vadászok lehettek. Feladatuk alkalmanként segédrendőri szolgálat ellátása volt, önállóan vagy rendőrökkel együtt.⁵³⁷ Az ideológiai alapú válogatás biztosította (volna), hogy szükség esetén a rendvédelmet ne csak támogatni, de ellenőrizni is tudják. Megfelelő szervezettség és tömegbázis híján azonban a szervezet nem érte el célját. Nem volt annak realitása, hogy a civil karhatalmisták a volt kormányzathoz hű erők fegyveres bázisát jelentsék. Viszont ezeket az egységeket is széles körben használták fel a gettósítás és más kiegészítő feladatok során.

A civil végrehajtók mozgásterének elemzésekor is lényeges kérdés, hogy a üldözötteken segíteni próbáló vagy vonakodó civileknek milyen büntetéssel kellett számolniuk. A zsidók elleni műveletekben résztvevő polgárokat hivatalosan honvédelmi munkaszolgálatra rendelték ki. A mulasztókat esetenként internálással is fenyegették, ilyen esetre azonban nem találtunk példát. Azokat, akik nem voltak hajlandók közreműködni a zsidó vagyon leltározásában, házkutatásokban, szakértői vagy egyéb feladatokban, viszonylag alacsony összegű, 5-től 50 pengőig terjedő rendbírsággal sújtották. Ezt Jász-Nagykun-Szolnok megyében eddigi adataink szerint mindössze három-négy ember kísérelte meg. Nincsen adatunk arra, hogy egyéb büntetéssel sújtották volna őket.⁵³⁸ A tekintélyelvű politikai-társadalmi rendszerben és bürokratikus struktúrában szocializálódott polgárok közül azonban kevesekben merült fel a kételkedés, az ellenállás lehetősége. Ugyanakkor vannak példák lelkes végrehajtásra is. A zsidó nők belső motozására kirendelt szülésznők többsége szolgálatkészben, sőt kíméletlenül hajtotta végre feladatát, még akkor is, ha módja lett volna „elszabotálni” a vizsgálatot.⁵³⁹ „Eddig ti voltatok a nagyságos

---

⁵³⁵ A tervekről részletesebben lásd: Kádár 1978, 522.

⁵³⁶ Lásd Hajdú vármegye főispánjának levele Berényi István vitézi székkapitányhoz. 1943. március 18. HBML Hajdú vm. főisp. levelezés, 2/1943.

⁵³⁷ Lásd a 3810/1943 ME sz. a „közbiztonság fokozott védelméről” szóló valamint az azt kiegészítő 173500/1943. BM sz. rendeletet. *Budapesti Közlöny*, 161. és 185. sz.

⁵³⁸ Királdi Károly ügye. JNSZML Szolnok v. Ig. biz. ir. 2.d. Iskolai alkalmazottak ü., Dévaványa k. ir. 7812/1944.

⁵³⁹ USC SHOAH Ágnes S. visszaemlékezése. Volt, akinek nem volt más választása, mert a vallatásra kijelölt helyiségben mellette álltak a csendőrök. Lásd erről A magyar rendvédelem c. fejezetet.

asszonyok, pizsok zsidók, most majd mi leszünk” – mondta egy tiszaföldvári bába a túlélők tanúvallomásai szerint.⁵⁴⁰ Eddigi kutatásaink szerint egyedül Kisújszálláson fordult elő, hogy – Pólya Kálmán városi orvos és az egyik bába emberségének köszönhetően – a zsidó lányok és asszonyok egy része megmenekült a megalázó tortúrától.⁵⁴¹

V. 4. Önkéntes kollaboránsok

A zsidóüldözésbe önszántukból bekapcsolódó civilekről kevés konkrét adatunk van. A „hivatásos” csendőrségi és rendőrségi besúgók valószínűleg továbbra is működtek.⁵⁴² Hozzájuk csatlakoztak az alkalmi informátorok. A megszállás után íródott tömeges feljelentésekről a szakirodalomban szereplő 25 és 40 ezer közötti adatokat az újabb kutatások nem igazolták.⁵⁴³ Ebben a kérdésben további kutatásokra van szükség, annál is inkább, mert több más európai országból is ismerünk hasonlóan bizonytalan alapokon álló állításokat a feljelentők óriási számáról.⁵⁴⁴ A (különböző motivációk alapján írott) feljelentéseknek kevés nyoma maradt a levéltárakban. A helyi közigazgatáshoz és a központi hatóságokhoz (például Endre László belügyi államtitkárhoz) Jász-Nagykun-Szolnok megyei polgárok által írott levelek közül alig tucatnyi maradt fenn.⁵⁴⁵ A források csak közvetetten utalnak a feljelentések nagy számára. „A lakosság egy tekintélyes része ... a zsidók elleni ügyekben besúgó szerepre szívesen vállalkozott” vallotta a kisújszállási kapitányság vezetője.⁵⁴⁶ Már a rendeleteket, az üzletek bezárását, a csillag viselését, a vagyon bejelentését „önkéntesek” ellenőrizték, a hatóságoknak jelentettek, de az is előfordult, hogy megzsarolták a „vétkeseket”.⁵⁴⁷ Fuchs Jakab jászakiséri kántor április elején családjá ruháit vitte át a szomszéd varrónőhöz, hogy sárga csillagot varrasson rájuk. Egymástól függetlenül hárman is feljelentették: árurejtegetésért.⁵⁴⁸ Sok mentési, segítő kísérletet akadályoztak meg a (többnyire névtelen) feljelentők és zsarolók.

---

⁵⁴⁰ Utassy László csendőr főtörzsőrmester és Vörös Mátyás törzsőrmester vizsgálati anyaga. JNSZML Szolnoki Nü. ir. 73/1947.

⁵⁴¹ Barna Gyula pere. BFL Nb. ir. B. 16915/1949.

⁵⁴² A csendőrségnél alkalmazott „B” egyénekről lásd a nyomozó alosztály töredékesen fennmaradt iratait: HBML VI. 4. A debreceni VI. csendőrkerület 6. nyomozó alosztály-parancsnokságának iratai, 1931–1943.

⁵⁴³ Harnung József, a politikai rendőrség detektívje szerint bár kétszer is újra kezdték a számozást, a sorsszámok elérték a 25.000-et. (Karsai L. 1999, 117. o.) Vágó Béla 30-35.000 levélről tud. (Vágó 1966, 97. o.) Ennek az adatnak a forrása bizonyára Stern Samu visszaemlékezése, aki a németektől kapott információ alapján úgy tudta, hogy a nácik sehol sem kaptak annyi feljelentést, mint Magyarországon. Stern 2004, 311. o.

⁵⁴⁴ Bedő – Illényi – Schweitzer 2009; Karsai L. 2002.

⁵⁴⁵ Utóbbiakra lásd: MZSL, 65.1095. 9. és 32. sz.

⁵⁴⁶ Barna Gyula pere. BFL Nb. ir. 16915/1949.

⁵⁴⁷ Nyilas János és Tóth Boldizsár pere. JNSZML Szolnoki Nb. ir. 16/1946. Az ország más pontjain sem voltak ritkák a hasonló esetek, lásd: MZSL DEGOB 1692, 3038 és 3625. sz. jkv.

⁵⁴⁸ JNSZML, Jászági alsó j. fősz. ir. 76/2560/1944.

A feltárt feljelentések jelentős része ugyanakkor megalapozatlan volt, erre utalnak az országszerte kibocsátott hatósági felhívások. A jászberényi kapitányság arra intette a lakosságot, hogy „a névtelen levelek írásától tartózkodjék s szüntesse be azt a kellőleg el nem ítélt magatartást, hogy bosszúból semmivel sem igazolható névtelen levelet írjon pusztán csak azért, hogy haragosának kellemetlen órákat szerezzen.”⁵⁴⁹ Úgy tűnik, hogy a „hazafias” buzgalom vagy személyes sérelmek által motivált feljelentők zömmel az alsóbb társadalmi rétegekből kerültek ki.

A szolnoki *SD Aussenkommando* 1944. május közepén kelt jelentése csalódottan állapította meg, hogy a városban csak az egyszerű emberek és a katonatiszti kar idősebb tagjai részéről tapasztaltak „igazán őszinte” zsidóellenes megnyilvánulásokat. A parancsnoksághoz érkezett feljelentéseket (németellenes kijelentések és ellenséges adók hallgatása miatt) zömmel egyszerű munkások és cselédek írták. Hivatalnokok, kereskedők és más középosztálybeliek viszont csak akkor ragadtak tollat, ha közvetlen gazdasági előnyre (lakás, üzlet, állás megszerzése) számítottak. Az ún. jobb társadalmi körökhöz tartozó polgárok rendkívül visszafogottan, óvatosan nyilatkoztak a zsidókérdésben és nagy többségük úgy vélekedett, hogy a német nyomás alatt meghozott rendelkezések túl szigorúak.⁵⁵⁰

A középosztálybeliek aktivitását túlnyomórészt a haszonszerzés és a szakmai féltékenység mozgatta. A leginkább feltűnő egyes orvosok radikalizmusa és végül már a gyógyítás alapvető erkölcsi elveivel is szembehelyezkedő tevékenysége. A szolnoki dr. Szabó Elemér kórházigazgató főorvos egy feljelentés szerint eljár egy vegyes házasság család deportálása ügyében.⁵⁵¹ Erről nincsenek további forrásaink, korábbi antiszemita közéleti tevékenységéről azonban tudunk. Szabó a Turul Bajtársi Szövetség dominusa volt. Képviselőtestületi tagként például kezdeményezte, hogy a zsidókat tiltsák ki a fürdőkből, de a többség leszavazta.⁵⁵² Földessy Zoltán tisztiorvos, aki a Délvidékről néhány hónappal a megszállás előtt érkezett Szolnokra, a gettósítás idején mindent elkövetett, hogy zsidó származású kollégái (beleértve a kivételezetteket is) ne dolgozhassanak tovább, annak ellenére, hogy pontosan ismerte a helyi egészségügy ellátási nehézségeit.⁵⁵³

⁵⁴⁹ *Jász Hírlap*, 1944. június 3. 3. o.

⁵⁵⁰ Veessenmayer jelentése a Külügyminisztériumba, 1944. május 20. Braham 1963, Doc. No. 269.

⁵⁵¹ Telefonált a cukorgyárba, hogy vizsgálják meg az egyik tisztviselő származását, mert ha csak egy nagyszülője is zsidó származású, zsidó feleségét és kislányát is a gyűjtőtáborba kell vinni. Bergel Vilmos ügye. JNSZML Külön Ig. biz. ir. 4.d.

⁵⁵² JNSZML EJK, 1948. 2. d., Szabó Ferenc polgármester és társai pere. BFL Nb. XVII/1016/1948.

⁵⁵³ Földessy Zoltán beadványa, 1944. június 6. JNSZML Szolnok pm. ir. 11.474/1944.

Sajtó és propaganda

A népirtó program sikerének egyik feltétele volt, hogy a szemtanúk többsége egyetértéssel vagy legalábbis közömbösen fogadja, hogy mi történik az üldözöttekkel. A közvélemény befolyásolása érdekében a németek ösztönözték az antiszemita sajtóhadjáratot.⁵⁵⁴ A magyar sajtó és a propagandagépezet átállítása közvetlen német „kézi vezérléssel” történt, bár a kulcspozíciókba olyan elkötelezett kollaboránsokat sikerült megnyerni, mint amilyen az új „médiaügyi” kormánybiztos, Kolosváry-Borcsa Mihály volt. Hivatalba lépése után összesen 186 napilapot és folyóiratot tiltottak be.⁵⁵⁵ A nemzetiszocialista sajtó a zsidóellenes program végrehajtásának éber őre volt. Nagy figyelmet fordítottak a vidéki eseményekre, elítélve a nem elég következetes végrehajtást és az enyhítési próbálkozásokat.

A Jász-Nagykun-Szolnok megyei sajtó „gleichschaltolása” nagyrészt már 1939-re végbement, amikor Szolnokon és Karcagon a baloldalinak (valójában inkább konzervatív-liberális) és tulajdonosi-munkatársi köre szerint „zsidónak” tekintett lapok megszűntek, újságíróik jó részét kizárták a sajtókamarából.⁵⁵⁶ Ezután minden megyei lap jobboldali beállítottságú, zömében a kormánypártot szervilis módon támogató, politikai véleményformálásban kevés önállóságot mutató sajtótermékké vált. A markáns kivétel a *Kunszentmártoni Híradó*, a kisgazda ellenzék és a helyi antináci katolikus középosztály fóruma volt. Szerkesztője, Kövér János „szembetegségére” hivatkozva a megszállás után lemondott, a lapot pedig 1944 áprilisában betiltották.

A megmaradt sajtóorgánumok egy része esetében is változtak a munkatársak, és ezzel együtt a stílus is. Jász-Nagykun-Szolnok megye lapjai a központilag közlésre leküldött ún. nyomatos cikkek mellett öntevékenyen is publikáltak uszító, antiszemita írásokat. Az újdonsült nácibarát „újságírók” (képeségeikre számos helyesírási és nyelvhelyességi hiba utal) mellett régi kormánypárti figurák is csatlakoztak a gyűlöletkampányhoz.⁵⁵⁷ A jászberényi Kiskun József – minden bizonnyal álnév – például ünnepelte, hogy „Moloch szolgálói külön városrészbe kerítették” és a „keresztény erkölcsökre alapozott életrend előtt ledőlt az akadály. A tiszta útra nem vet árnyékot az idegen faj lelki dzsungelének árnyéka. Indulhatunk teljes gőzzel a magunk útján...”⁵⁵⁸

⁵⁵⁴ Veessenmayer jelentése a Külügyminisztériumba, 1944. április 14. Braham 1963, Doc. No. 120.

⁵⁵⁵ Ránki 1978, 167-168. o.

⁵⁵⁶ Lásd még dolgozatunk történeti bevezetőjét.

⁵⁵⁷ Lásd Pápai István MÉP képviselő cikkei a *Kisújszállás és vidéke*, Fazekas Ágoston tanár írásait a *Jász Hírlap* hasábjain.

⁵⁵⁸ *Jász Hírlap*, 1944. június 3. 2. o.

„Nem vagyunk barbárok...”, írta R.J. két héttel a zsidók deportálása után, „de nem sajnálkozhatunk rajtuk”.⁵⁵⁹

Több megyei lap szerzői is kikeltek a nem kellően lelkes, a zsidók sorsán sajnálkozó közvélemény ellen. A keresztény könyörületességre hivatkozóknak így üzent a jászárokszallási F. Gy.: „*Le kell sujtani s múlják ki az élet*, mely nekünk legtöbb keserűséget okozott! Miért a zsidóság? Nem azért mert megszületett, nem a születés ténye, hanem egymás óvatos nevelése arra, amik lettek, az akarás furfangossága s az akarat végrehajtásának alatomossága teszi őket *egyenként és összességben bűnösökké*.”⁵⁶⁰ Kérdés, hogy a kegyetlen ítéletet mondó szerző valóban a maroknyi helyi zsidó meggyilkolását óhajtotta-e, illetve mennyiben sejtette, hogy az „ítéletet” hamarosan végrehajtják. Mindenesetre a megfogalmazás – és az elhurcoltak javai iránt megindult hajsza – gyengítik a végrehajtók és szemlélők azon közismert érvét, amely szerint úgy hitték, hogy a zsidókat munkára viszik. Az ehhez hasonló hangvétel alól kevés kivétel adódott. A katolikus egyház befolyása alatt álló, illetve egyházi személy szerkesztette lapok (a *Törökszentmiklósi Híradó* és a jászapáti *Jász Ujság*) megengedhették maguknak, hogy a zsidóellenes kampányt semmilyen formában ne kommentálják.

A rádió és a sajtó mellett egyéb propagandaanyagok, köztük plakátok és röpcédulák is gondoskodtak a zsidógyűlölet folyamatos gerjesztéséről. Gyakori eszköz volt a kollaboráció hazafias cselekedetként való feltüntetése. Kirohanásokat intéztek a zsidókat segítő „gyászmagyarok”, „aladárok” ellen.⁵⁶¹ Felszólították a lakosságot, hogy jelentsenek minden vagyon- és embermentési kísérletet, hiszen ez „a közösség minden tagjának nemzete és faja iránti kötelessége.”⁵⁶² Az ilyesfajta manipuláció mellett megjelent a burkolt, majd mind nyíltabbá váló fenyegetőzés is a zsidóellenes hajszát helytelenítő, az üldözöttekkel akár csak együtt érző polgárokkal szemben. A Keleti Arcvonal Bajtársi Szövetség röpcédulája például „utolsó figyelmeztetést” intézett a zsidók társaságában megjelenő keresztényekhez.⁵⁶³

A sajtó és a propaganda által hosszú évek óta közvetített antiszemita világkép és a valós háborús félelmek olyan légkört teremtettek, ahol hitelt adtak az olyasfajta híreknek, mint amilyen a szövetséges repülők által állítólag ledobott robbanó játékokról, mérgezett

⁵⁵⁹ *Jász Hírlap*, 1944. július 15. o.

⁵⁶⁰ *Jászvidék*, 1944. május 6. 1. o. Kiemelések tőlem, Cs.L.

⁵⁶¹ A honfoglalás-kori illetve hun mondakörből származó kifejezések a belső ellenség, az (idegen származású) hazaáruló kedvelt sajtóbeli szinonimái voltak.

⁵⁶² *Jász Hírlap*, 1944. június 3. 3. o.

⁵⁶³ HBML IV.b. 1406/b. Debrecen pm. ir. 26607/1944.

cukorkákról és hasonlókról szóltak.⁵⁶⁴ Széles körben terjedtek az ezzel kapcsolatos pletykák. Egy magánlevél szerint például a júniusi légitámadások során „szolnoki zsidó vezette a bombázókat. A lelőtt repülőgépben ráismertek egy Glück nevű szolnoki zsidó ügyvéd fiára. Azért tudtak azok olyan pontosan ott mindent”.⁵⁶⁵ Debrecenben már a támadás másnapján terjedt a szóbeszéd, amely szerint egy helyi zsidó irányította a repülőket, azért nem érte találat a gettót.⁵⁶⁶

V.5. Gettók és közvélemény

A propaganda intenzitása ugyanakkor arra is utal, hogy a részvétel és a segíteni akarás nem lehetett marginális jelenség. Míg a zsidók javait, pozícióit megcélzó politika tömeges egyetértésre számíthatott, a folyamat irányítóinak számolniuk kellett azzal, hogy a totális kitelepítés és fizikai üldözés nyugtalanságot, ellenkezést válthat ki. Az áldozatokat dehumanizáló, kriminalizáló, eltávolításukat nemzeti önvédelemként beállító propagandakampány ellenére országszerte sokakban keltett megdöbbenést az egyre kevesebbek számára kétséges végeredményű folyamat, a gyermekek, öregek, betegek elhurcolása, a kegyetlen bánásmód.

Már április elején arról számolt be egy német jelentés, hogy a magyar hatóságok erőfeszítései ellenére a vidéki lakosság nem teljesen ért egyet a megszálló hatóságok módszereivel. Elsősorban a nyílt bántalmazások és az üzletek kirablása, lefoglalása váltottak ki ellenérzéseket. A gazdagabbak elleni fellépést többnyire helyeselték, de a szegényebb zsidókkal együtt érzett a lakosok többsége.⁵⁶⁷ A negatív visszhangra utal, hogy a sajtó számos alkalommal igyekezett eloszlatni az ebbéli aggodalmakat. Míg a folyamat korábbi szakaszairól részletesen beszámolhattak, a gyűjtőtáborok és a deportálás már szigorú tájékoztatási tilalom alá estek, a fényképezést is tilalmazták.⁵⁶⁸ Szász Lajos miniszter sietett hangsúlyozni: „senki sem célozza a zsidók kiirtását, kipusztítását, sanyargatását”. Egyben hozzáfűzte: „nagy komolyságra, megfontoltságra ... van szükség a

---

⁵⁶⁴ A légkörre jellemző, hogy a propaganda által terjesztett hazugságnak még a magyar katolikus egyházfő is hitelt adott és tiltakozott az „ártatlan gyermekekre ledobott robbanó játékszerekkel” folytatott hadviselés ellen. Serédi Jusztinián bíboros pásztorlevele, 1944. június 29. Közli Gergely J. 1984, 611-613. o.

⁵⁶⁵ „Innen még nem vitték el a zsidókat, pedig már innen is vihetnék” – fűzte hozzá a jászapáti asszony. A hitközségnek egyébként egy Glück nevű tagja volt, egy gyermektelen kereskedő. JNSZML Szolnoki Népi. ir. 518/1947.

⁵⁶⁶ Abonyi Gyula pere. HBML XXV. 1. 510/1945.

⁵⁶⁷ Veesenmayer jelentése a Külügyminisztériumba, 1944. április 2. Braham 1963, Doc No. 247.

⁵⁶⁸ Mint arról számos hazai közgyűjteményben fennmaradt fotográfia tanúskodik, ezt a tilalmat gyakorta megszegték. Jász-Nagykun-Szolnok megyéből ilyen felvétel nem maradt fenn, bár egy visszaemlékezésből tudjuk, hogy például Túrkevéen a tisztek feleségei fényképezték a pályaudvar felé vonuló gettolakókat. JNSZML Szolnoki Nb. ir. 213/1945.

zsidókérdés megoldásánál, mert senkinek sem lehet célja, hogy népünk részvétét, szánalmát ébressze fel a zsidóság iránt.⁵⁶⁹

Jellemző, hogy a tiltakozók többsége (talán saját védelmében is) nem vitatta a zsidóellenes akció, a kollektív felelősségre vonás jogosságát, csupán annak módszereit, illetve szelektív módon (például a kikeresztelkedettek vagy a gyermekek érdekében) emelt szót. A beadványokban a keresztény alapelvekre való hivatkozás mellett megjelent a várható következményekkel, felelősségre vonással kapcsolatos aggodalom is.⁵⁷⁰ Bibó István szavaival a törvényes rend folyamatosságába vetett hit és évtizedes politikai félreneveltségük miatt még a magyar társadalom politikailag passzív, mérsékelt tömegei is hajlamosak voltak a zsidók elleni törvénytelenéseket alapvetően a jó ügyet szolgáló akció „elfajulásának” tekinteni és ha „sajnálták, vagy pláne segítették a zsidókat, akkor ezt ennek ellenére, megosztott, ingadozó lelkiismerettel tették”.⁵⁷¹

A Jász-Nagykun-Szolnok megyéből eddig feltárt esetekben a zsidók érdekében történt nyilvános tiltakozások mindig gazdasági-társadalmi érdekekhez kapcsolódtak. Dévaványán háziasszonyok⁵⁷², Kunszentmártonban a helyi értelmiségi elit több tagja tiltakozott orvosaik gettózása ellen. Az utóbbi csoport tagjait a főjegyző megfenyegette, hogy akciójuk súlyos következményekkel járhat, azonban arra nincs adat, hogy bármilyen retorziót szenvedtek volna.⁵⁷³ Az egyénileg tiltakozók többnyire kollégáik, beosztottaik további alkalmazása, gettózás alóli mentesítése érdekében kilincseltek. Számos próbálkozás történt a kulcsfontosságú pozíciókban vagy munkaerő-hiánytól sújtott ágazatokban (bankok, mezőgazdaság, hadiüzemek) a zsidók megőrzésére.⁵⁷⁴ A mentés lehetséges útjának látszott az is, hogy egyesek mezőgazdasági munkásként illetve cselédként leszerződve munkavállalás útján kerüljék el a gettósítást. Egy mezőtúri gazda földjén számos szarvasi zsidó dolgozott, ahol jó bánásmódban, ellátásban részesültek. A

---

⁵⁶⁹ *Új Magyarország*, 1944. május 24. 4. o.

⁵⁷⁰ „Ne akarjuk a zsidókra fogni, hogy Ők a bolsevizmus szálláscsinálói, de ne kergessük bele őket, hogy mind az legyen. Én félek, nem önmagam, de félttem hazámat. Félek, ha visszajönnek azok a zsidó férfiak, akik ma kint a fronton vagy fogságban ... vannak, és keresik az otthon, a szülő, a családot, és számon kéri tőlünk őket, mit fogunk válaszolni?” Ismeretlen hívő levele Shvoy Lajos püspökhöz, idézi Gergely A. 2003, 205.

⁵⁷¹ Bibó 1984, 164. o. (kiemelés az eredetiben)

⁵⁷² Barabás Bálint pere. JNSZML Nb. ir. 61/1947.

⁵⁷³ Közülük dr. Ruppert Miklós járásbírói elnök és dr. Szabó János ügyvéd nevét ismerjük. Szolnok megyei 1.sz. Ig.Biz. ir. 42/1948.

⁵⁷⁴ Soós József takarékpénztári igazgató nyilatkozata. Sz. megyei III. sz. Ig. Biz. ir.

főszolgabírónál, majd a főispánnál is kérvényezte, hogy a gazdaságban maradhassanak, és az utolsó napig igyekezett halogatni elszállításukat.⁵⁷⁵

Ezek a törekvések az értékes munkaerő megőrzésére tett erőfeszítések részét képezték csakúgy, mint országos szinten a munkaszolgálatosok megvédése. Ilyesfajta jelenségek valamennyi nácibarát közép-európai államban nyomon követhetők. Szlovákiában például munkatáborok, termelési központok létrehozásával igyekeztek a képzett munkaerőt a határokon belül tartani. Horvátországban is ezrek írtak kérvényeket szakemberek, többek között orvosok megmentése érdekében.⁵⁷⁶

A vidéki közvélemény zsidóüldözéssel kapcsolatos attitűdjeiben bizonyos időbeli hullámzás figyelhető meg, bár ennek igazolására további kutatásokra van szükség. Úgy tűnik, hogy a megszállás után sok helyütt megfigyelhető antiszemita buzgalom az akció totalitása, radikalizmusa és módszerei láttán valamelyest alábbhagyott. Sokan helytelenítették a túlzásokat, még többen aggódtak saját érdekeik miatt. A kormányzati kommunikáció és a remélt haszon időlegesen megnövelte a támogatottságot, de június közepére újabb fordulat állt be a lakosság hangulatában, alapvetően két okból. A zsidókérdés „megoldása” utánra ígért és remélt gyors javulás nem következett be. Ellenkezőleg: a zsidók eltávolítása nyomán a polgároknak újabb gazdasági és ellátási nehézségekkel kellett szembenézniük. Az elosztásban mutatkozó anomáliák és a késlekedés sokakat kiábrándított. Különösen a paraszti lakosságot érintette érzékenyen a fogyasztók és felvásárlók anyagilag számottevő részének eltűnése. A mezőgazdasági termékek ára csökkent, az iparcikkek jórészt elérhetetlenül drágák illetve beszerezhetetlenek maradtak, és az áruk jelentékeny része kikerült a gazdaság vérkeringéséből. A másik okot a súlyos bombatámadások jelentették, amelyek egyfelől segítették az antiszemita propagandát, másfelől viszont sokak számára valószínűsítették a háború elvesztését és a közelgő szovjet megszállást.⁵⁷⁷ Ez általánosságban csökkentette a kollaborációs lelkesedést, hiszen egyre többen gondolkodtak el azon, hogy a háború után el kell majd számolniuk a zsidóüldözések miatt.

„A zsidók összeszedése úgyszólván ez egész község szeme előtt történt, mert mindenki a zsidók kapujába ácsorgott és kíváncsiskodott” – emlékezett vissza egy

---

⁵⁷⁵ Cs. F. visszaemlékezése. USHMM Csató Collection. Az eset illusztrálja azt is, hogy a tekintély és a korrupció adott esetben a zsidók védelmében is kihasználható volt. A csendőrök rendszeresen ellenőrizték a munkásokat, de miután a gazda adott nekik fél kiló (hiánycikknek számító) vaját, az ellenőrzések megszűntek.

⁵⁷⁶ Rotkirchen 1983, Gitman 2009.

⁵⁷⁷ A debreceni KdS jelentése szerint a június 2-ai légitámadás súlyos pusztításai nyomán erős kritika érte a hatóságok felkészültségét, és sokan vélekedtek úgy, hogy a magyar hadsereg képtelen lesz az orosz offenzíva elhárítására. Veessenmayer jelentése a Külügyminisztériumba, 1944. június 15. Braham 1963, Doc. No. 281.

szabolcsi hivatalnok.⁵⁷⁸ A zsidók elkülönítése, összegyűjtése, majd deportálása Magyarországon (is) a nyílt színen zajlott, valamilyen szinten a nem zsidó társadalom valamennyi rétegét érintette. A folyamatban kényszerűségből vagy önszántukból közvetlen szerephez jutó civilekről már szóltunk. A lakosság más szempontból is jelentős befolyást gyakorolt a folyamatra. A döntéshozók legitimációs okokból a közvélemény reakcióira, véleményére is figyelemmel voltak. A zsidókérdés „megoldása” intenzíven foglalkoztatta a lakosok egy részét és a sajtót. A gettók létesítése és más döntések számottevően alakulhattak a „spontán” civil kezdeményezések, megmozdulások hatására.

A gettók ügyében fellépők többnyire a zsidók belvárosi, komfortos elhelyezése ellen, lakásaik igénybevétele ellen tiltakoztak. Szolnokon például a Keresztény Gazdasági és Szociális Párt helyi elnökének vezetésével népes küldöttség kereste fel a polgármesteri hivatalt. Fellépésük miatt elvetették azt a gettótervet, amely a pályaudvar melletti MÁV-kolónia kitelepítését irányozta elő. Több helyütt a vasút mellett lakók éppen a zsidók odatelepítését kérték, a széles körben elterjedt hiedelem miatt, amely szerint az általuk lakott negyedeket nem bombázzák.⁵⁷⁹ Karcagon a helyi polgárok közvetlenül a német városparancsnokságnál tettek panaszt a belvárosi gettóterv miatt.⁵⁸⁰ A megmozdulásokat és feljelentéseket kísérő publicitás és felsőbb hatósági lépések miatt több helyen megghiúsultak a helyi vezetők viszonylag humánusabb gettósítási tervei. Tehát az üldözöttek sorsát, a gettók életkörülményeit végső soron befolyásolta nem zsidó szomszédjaik magatartása is. A gettó helyének meghatározása a pragmatikus megfontolások, technikai lehetőségek, hatósági érdekek mellett attól is függött, hogy a helyi közvélemény és vezetők saját antiszemita forгатatókönyvük szerint hogyan képzelték el a zsidók „kívánatos” társadalmi pozícióját és lakóhelyét.

A gettó (jellemző, bár korántsem mindenütt alkalmazott) eleme volt a nácik Európa-szerte már kipróbált népiirtó programjának. Ezért Magyarországon is nyilvánvalóan szorgalmazták az áldozatok gettószerű elkülönítését. A gettó ugyanakkor a magyar szélsőjobb saját, organikus fejlődésű zsidóellenes programjának is része volt. A nyilas és Imrédy-párti parlamenti és önkormányzati képviselők más radikális tervezetek mellett a zsidók lakóhelyi szegregációjáról és készítettek terveket a háború éveiben. Sajátos „szociális forradalmat” vizionáltak, amelynek során „a zsidók” a külvárosi, szűkös, alacsonyabb komfortfokozatú, egészségtelen lakásokba kerülnek át, tágas és modern

---

⁵⁷⁸ SZSZMÖL Szabolcs alisp. ir. 14.567/1944.

⁵⁷⁹ Ez történt például Szegeden. Molnár 1995, 82-84. o.

⁵⁸⁰ BFL Nb. 18.809/1949. (dr. Sántha Miklós karcagi polgármester pere), 180. o.

belvárosi otthonaikat pedig a „magyar dolgozó osztályok” kapják meg.⁵⁸¹ 1944 tavaszán a helyi végrehajtók feltehetőleg sejtették, hogy rövid idejű „megoldásokról” van szó, a gettók tervezését ennek ellenére a korábbi években készült tervek, elképzelések is befolyásolták.

Több megyei városban zárt lakónegyed helyett a zsidó tulajdonú házakat akarták gettvá nyilvánítani, tehát a fővárosban és több környező városban alkalmazott „csillagos házak” modellje szerint. Ezt a megoldást a zsidó vezetők is támogatták.⁵⁸² Végül a terveket a rendőrpáncsnokok tiltakozása hiúsította meg. Akárcsak Budapesten, számos kérvény érkezett a közigazgatáshoz annak érdekében, hogy egyes házakat vegyenek ki a gettóból. Voltak, akik támogatták lakásaik igénybe vételét, mert előnyös cserében reménykedtek.⁵⁸³ A közvélemény nyomása hatással volt a gettórendszabályokra is. Az áruhiány, felhalmozás, a feketegazdaság jelenségeit sokan a zsidók gazdasági tevékenységéhez kapcsolták, így már a háború elején megjelent a bevásárlás korlátozásának igénye. Számos gettóban lakossági bejelentések nyomán több lépcsőben korlátozták a gettóból történő kijárást, illetve a bevásárlásokat. Utóbbit végül csak egy kijelölt bizottság számára tették lehetővé.⁵⁸⁴

A kollaboráns kormány számára fontos volt a közvélemény megnyerése, ezért hangsúlyozták, hogy a zsidók eltávolításának a „keresztény polgári érdekek” maximális figyelembevételével kell megtörténnie.⁵⁸⁵ Ennek jegyében igyekeztek minimálisra csökkenteni a költözésre kényszerített nem zsidók számát és ügyelni arra, hogy eredeti lakásuknál jobbat, nagyobbakat kapjanak. A költözés, renoválás költségeit is bőkezűen térítették meg, természetesen a zsidó vagyon kárára.⁵⁸⁶ Bár minden esetben anyagilag előnyös cseréről volt szó, olyanok is akadtak, akik – megszokásból, praktikus okokból, esetleg a nem várt juttatás következményei miatti aggodalomból – vonakodtak elhagyni lakásaikat, gazdasági épületeiket. A csekélyebb érdekérvényesítő potenciállal bíró lakosok szempontjai a jelek szerint kevesebbet nyomhattak a latban. Túrkevéen például a tervezett

---

⁵⁸¹ *Magyar Élet*, 1943. november 3. 6. o., Tervezet (aláírás és dátum nélkül) a zsidóság áttelepítéséről a belvárosokból a külvárosokba. HBML IV.B. 1406/b. Debrecen pm. ir. 14/1943.

⁵⁸² Például Szolnokon a hitközségi elnök, akinek házában keresztény bérlők is laktak. Mandel Sándor vallomása. Szabó Ferenc polgármester és társai pere. BFL Nb. ir. XVII/1016/1948.

⁵⁸³ HBML IV.B. 1406/b. Debrecen pm. ir. 22730/1944.

⁵⁸⁴ Péntes Sándor polgármester pere. BFL Nb. ir. 1209/1948.

⁵⁸⁵ Szabó Ferenc polgármester a gettó létesítésével kapcsolatos átirata. JNSZML Szolnok pm. ir. 11.030/1944.

⁵⁸⁶ Csősz 2002, 28. o. Zalaegerszegen a zsidók lakbért fizettek a gettóban lévő lakások után, de a saját korábbi ingatlanai után is. *Zalamegyei Újság*, 1944. május 6., közli Németh – Paksy 2004, 400. o.

gettó területéről azonnali hatállyal és tiltakozásukkal nem törődve költöztettek ki öt szegény parasztcsaládot és három napba telt, amíg elhelyezésükről gondoskodtak.⁵⁸⁷

V.6. Kérvényezőik és fosztogatók

A „kívülállók” jelentős csoportja anyagi vagy egyéb haszon mentén viszonyult a folyamathoz. Ez a tény aligha szorul bizonyításra, kérdéses azonban, hogy ténylegesen mekkora, milyen összetételű volt a haszonélvezők csoportja. A zsidók eltávolítását célul kitűző párt- majd kormánypolitika a társadalom jelentős, a gazdasági javak „újraelosztásában” reménykedő csoportjait tette gazdaságilag érdekeltté a kampányban és a zsákmányból ígért részesedéssel igyekezett támogatottságát növelni.⁵⁸⁸ A lakáshiány a korabeli Magyarország egyik legsúlyosabb szociális problémája volt, ezért nem meglepő, hogy a zsidók összeköltöztetését lakásügyi kérdésként kommunikáló, a kisemberek érdekeire hivatkozó kormánypropaganda tömegeket mozgatott meg. Országszerte tízezrek adtak be ingatlan-kiutalási kérelmeket a közigazgatáshoz, a hatósági felhívások ellenére.⁵⁸⁹ A zsidóság vagyonáért megindult hajszát csak részben magyarázza a lakosság súlyos gazdasági helyzete és a bombázások következtében fokozódó lakásínség. A kérvényezők közül sokan jó lakásviszonyaikat szerették volna még jobbra váltani, ezért minden alap nélkül, esetleg a hatóságokat megtévesztve adtak be kérvényt.⁵⁹⁰ A kérvényezők rossz lakáskörülményeikre, társadalmi státuszukra, hadi és más érdemeikre hivatkoztak. Akár meggyőződésből, akár opportunizmusból, de többnyire szerepelt a kérvényekben az antiszemita érvelés. A jogi alátámasztás, érvelés és stílus arra utal, hogy sokan ügyvédet fogadtak vagy a jegyzővel írták meg kérvényeiket.

A megüresedett zsidó lakások és üzletek hasznosításakor első helyen a közigazgatási, önkormányzatok és a véderő igényeit vették figyelembe, ezután következtek csak a magánszemélyek. Jász-Nagykun-Szolnok megye kisebb településein a lakásokért indított roham viszonylag szerényebb arányú volt, mint a nagyvárosokban, ahol jóval nagyobb volt a „zsákmány” és a bombakárosultak száma. Jászberényben a sajtó külön hangsúlyozta, hogy „csupán” kétszer annyian (300) voltak a kérvényezők mint a lakások száma (152). Dévaványán a „túljelentkezés” háromszoros volt.⁵⁹¹ Szolnokon,

⁵⁸⁷ Hamar Zoltán rendőrtanácsos pere. BFL Nb. ir. 1545/1948.

⁵⁸⁸ Ránki 1985, 88. o.

⁵⁸⁹ Szinte minden megyei levéltárban nagy számban maradtak fenn ilyen kérvények. A továbbiakra lásd: JNSZML Jászberény pm ir. 672-676. d., Szolnok pm ir. 502-506. d.

⁵⁹⁰ Nagyváradon több helyi hivatalnok ellen indult eljárás, mert hamis adatok bemondásával igényeltek lakást. *Nagyvárad*, 1944. június 15. 2. o.

⁵⁹¹ *Jász Hírlap*, 1944. július 29. 1. o., JNSZML Dévaványa k. ir. 28-30. d.

különösen azután, hogy a június 2-i szövetséges légitámadás több mint ötszáz házat döntött romba vagy rongált meg, ez az arány bizonyára jóval nagyobb lehetett.⁵⁹²

A kérvények jól tükrözik az akció támogatóinak várakozásait és elvárásait, valamint a kormányzati szociálpolitika céljait és gyakorlatát. Az elbírálásnál sokáig hiányzott az egységes szabályozás. Úgy tűnik, hogy a polgármesteri és főszolgabírói hivatalok elsősorban a háborús érdemeket szerzett személyek és családtagjaik igényeit teljesítették, szociális körülményeket csak ennek alárendelve vettek figyelembe.⁵⁹³ A hivatalához érkező sorozatos panaszok nyomán a leköszönt alispánt helyettesítő dr. Áts Ferenc főjegyző rendeletet adott ki, amelyben az „üresen maradt zsidólakások” igénybevételénél első helyre a háború áldozatait, hadiözvegyeket, árvákat és rokkantakat, majd a hadbavonultak családjait helyezte. Ezután következtek az állami tisztviselők és az egyéb igénylők. Utóbbiak között az ellátandó családtagok száma szerint kellett dönten.⁵⁹⁴ A kérvényekre adott hivatalos indoklásokban gyakorta szerepelt az is, hogy a bombakárosultak, légi veszély miatt kitelepülők, utóbb a hadműveleti területté vált Észak-Erdélyből és Kárpátaljáról érkezett menekültek számára akarják a lakásokat fenntartani.⁵⁹⁵

A kérvényezők illetve a kedvezményezettek társadalmi összetételét megvizsgálva az említett szándékokhoz és irányelvekhez képest némileg különböző, illetve összetettebb képet kapunk. Minden jelentősebb társadalmi csoport képviselőit megtaláljuk a szerzők között, egyértelmű azonban a középrétegek fölénye: a beadványok zömét kereskedők, kisiparosok és közalkalmazottak írták. Az utóbbi csoport volt a legnépesebb, köztük kishivatalnokok, tanárok, egyházi személyiségek, a rendvédelmi alakulatok tiszthelyettesei és tisztjei. A tömegjelenség értékelésekor azt sem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy a kérvények egy része a korábbi tulajdonossal történt megegyezésen alapult, tehát esetenként takarhatott segítő szándékot is. Erre utalnak a kérvényekhez csatolt támogató nyilatkozatok.⁵⁹⁶

A kiutalások arányai egyértelműen tükrözik azt a kormányzati szándékot, amely elsősorban a hozzá lojális közalkalmazottakat akarta jutalmazni. Ennek felméréséhez három megyei község iratanyagában fennmaradt kérvényeket illetve kiutalásokat

---

⁵⁹² OL K150 3566/IV/30/1944.

⁵⁹³ Lásd a Tiszai felső járás főszolgabírójának május 25-én kiadott rendeletét. JNSZML Dévaványa k. ir. 5390/1944.

⁵⁹⁴ 24.285/1944. sz. alispáni körrendelet. 1944. augusztus 1. JNSZML Kunszentmárton k. ir. 3939/1944.

⁵⁹⁵ Ezen belül is elsősorban katonák és tisztviselők részére. A Tiszai alsó járás főszolgabírójának utasítása. JNSZML Kunszentmárton ki. ir. 3265/1944.

⁵⁹⁶ JNSZML Szolnok pm. ir. 12.020 és 12.064/1944.

vizsgáltunk meg.⁵⁹⁷ A 92 kiosztható ingatlan egyharmadát (31) a közigazgatásban dolgozók (12) és csendőrök (kizárólag tiszthelyettesek, 6) valamint értelmiségiek, köztük tanárok (4), lelkészek és egyházi alkalmazottak (4), orvosok és gyógyszerészek (5) kaptak meg. További 22 lakás jutott a középosztály más tagjainak, köztük a kijelölt nagykereskedőknek (ide sorolva a Futura bizományosait), hadiüzemi alkalmazottaknak, állami vállalatok és volt zsidó cégek beosztottjainak és levanteoktatóknak. A lakások kevesebb mint felét (39) kapták csak a katonacsaládok és a szociális körülményeik miatt rászoruló, sőt úgy tűnik, hogy az utóbbi kategórián belül is a háborús áldozatvállalás honorálása fölébe emelkedett a karitatív szempontoknak. 22 lakást kaptak különböző szociális háttérű frontharcosok, 17-et bombakárosultak és más rászoruló.

A társadalom szigorúan hierarchikus struktúrái jól láthatóan érvényesültek a zsidó ingatlanok kezelése során. A döntéshozók gondosan ügyeltek rá, hogy mindenki szociális helyzetének megfelelő helyre költözzön, tehát előfordult, hogy miközben két bombakárosult családot zsúfoltak össze egy „volt zsidó fajú egyén” (sic!) kétszobás lakásában, a helyi elithez tartozó kérelmező négyszobás házat foglalhatott el.⁵⁹⁸ Egy református lelkész kérvényét azért utasította el a kisújszállási polgármesteri hivatal, mert a papok nem tekinthetők közalkalmazottnak, másrészt pedig jelenleg nincsen a lelkész „társadalmi állásának megfelelő színvonalú” lakás.⁵⁹⁹ A vármegyei elit egyes tagjai szintén nem hagyták ki a lehetőséget, hogy életkörülményeiken javítsanak. Komfortos törökszentmiklósi zsidó lakásba költözhetett Urbán Gáspár főispán titkára, Mohay Márton. Jászberényben pedig az új rendőrparancsnok, Baky László államtitkár sógora kapott lakást teljes berendezésével együtt.⁶⁰⁰ A helyi döntéshozók személyes ismerősei is jó eséllyel pályázhattak zsidó lakásra.⁶⁰¹ A bérleti díjakat az 1939-as, „békebeli” árak szerint határozták meg.

A megszüntetett cégek helyiségeinek és berendezéseinek kiutalásakor a fogyasztási- és hitelszövetkezetek, gazdasági felügyelők és a Légoltalmi Liga szerepeltek az elsődleges kedvezményezettek között. Hivatalos közlemények tudatták a lakossággal, hogy zsidó üzlet és áru iránti kérelmet csak a vagyonok számbavétele után érdemes beadni és vállalatvezetőt is csak a honvédelmi vagy közellátási szempontból jelentős üzletekhez rendelnek ki. Ennek ellenére sok ilyen kérvény íródott május-június folyamán. Többnyire

⁵⁹⁷ JNSZML Dévaványa k. ir. 28-30. d., Kunhegyes k. ir. 153-154. d., Kunszentmárton k. ir. 349-350. d.

⁵⁹⁸ JNSZML Kunhegyes k. ir. 5055, 6354 és 6355/1944.

⁵⁹⁹ JNSZML Kisújszállás pm. ir. kk. 4566/1944.

⁶⁰⁰ JNSZML Szolnoki Nü. ir. 292/1947. (dr. Szarka Gyula főszolgabíró vizsgálati anyaga) és BFL Nb. ir. 1243/1948. (dr. Tóth Lajos rendőrkapitány pere)

⁶⁰¹ JNSZML Kunszentmárton k. ir. 3359/1944.

már működő kereskedések tulajdonosai pályáztak jobb helyen lévő és nagyobb üzlethelyiségekre, jóval csekélyebb volt az új vállalkozást tervezők száma.

A beadványok stílusát és céljait jól példázza egy textilkereskedés és temetkezési vállalat iránti kérvény. A kérelmező, „Ízig-vérig magyar kisújszállási kisgazda család sarja”, nemesi származású, „vitéz, a belső front rendíthetetlen katonája” a vállalat tulajdonosánál tanulta a mesterséget és hat éven keresztül volt alkalmazottja, majd az „óriási zsidó tőke és konkurencia” miatt vidéken nyitott üzletet. Beadványát a következőképpen zárta: „Ma már elég erősnek és bátornak tartom magam ahhoz, hogy a saját városomban megálljam a helyem, úgy, mint bármelyik kisújszállási kereskedő”. Sokakhoz hasonlóan azt is kiemelte, hogy kérvényével kizárólag a közösség érdekét kívánja szolgálni.⁶⁰² Kérelmét a polgármesteri hivatal a fenti közleményre hivatkozva elutasította. Az erről szóló rendelet értelmében az új bérlők kijelölésekor előnyt élveztek a szakmailag megbízható helyi, illetve bombakárosult kereskedők, új iparendély esetén pedig a hadviseltek és hadigondozottak.⁶⁰³

Tehát korántsem a „nyilasok és lumpenelemek” (ahogyan az a háború utáni magyarázatokban gyakran szerepelt), inkább a középosztály és az értelmiség – köztük orvosok, tisztviselők, tanárok és papok – alkották az élcsapatot a zsidó vagyonért tülekedők tömegében. Az értékesebb lakásokat, vagyontárgyakat jelentős részben nem a hajléktalanná vált, vagy nyomorgó rétegek, hanem a nagyobb önérvényesítési képességgel bíró középrétegek kérvényezték és kapták meg, tudatos kormányzati klientúra-építés részeként. Persze, akadtak kivételek is. Az egyik legnagyobb Szolnok megyei nagykereskedés tulajdonosa, Konsitzky Gusztáv egy tanúvallomás szerint azzal tagadta meg egy zsidó kollégája raktárkészletének átvételét, hogy „hullarablásban nem vesz részt”.⁶⁰⁴ A tömeghangulattal humanitárius okból vagy józan megfontolásból szembehelyezkedők helyzete sem volt könnyű. A jászberényi dr. Fiala Endrét, a zombori tanítóképző igazgatóját azért jelentették fel a tantestület tagjai, mert nem volt hajlandó az intézmény nevében zsidó lakásokat és berendezési tárgyakat igényelni nekik.⁶⁰⁵

A zsidó lakások mellett az üzletek, egyéb cégek, valamint az ingóságok is izgalomban tartották a közvélemény nem jelentéktelen részét. Az átlagpolgárok közül

⁶⁰² JNSZML Kisújszállás város pm. ir. 3825/1944. (idézet a helyesírási hibák mellőzésével) Megjegyzendő, hogy a kérvényező 1945 nyarán újabb kérelmet adott be, ekkor már nemesi és vitézi címe mellőzésével. Zsidó konkurensei ebben a kérvényben már a „kisembert” elnyomó tőkéseként szerepeltek.

⁶⁰³ 2120/1944. M.E. sz. rendelet a zsidók üzlethelyiségeinek hasznosításáról. *Budapesti Közlöny*, 1944. június 14. 132. sz. Benoschofsky – Karsai E. 1960, 146-150. o.

⁶⁰⁴ JNSZML Szolnok m. III. sz. ig. biz. ir. 1945-46. Ez utal arra is, hogy 1944 júliusában a helyi közvéleményben kevés volt a kétség a deportáltak sorsa felől.

⁶⁰⁵ JNSZML Sz. megyei IV. sz. Ig. Biz. 1947-48. 8. d.

sokan csatlakoztak a korrupt hatóságok és a katonaság rablásaihoz, de zömük inkább a vagyonszerzés “törvényes” útjában bízott. A sajtó és a rendőrségi felhívások nem győzték hangsúlyozni: minden zsidó holmi az államé, azt gondosan leltárba veszik, felhasználásáról később döntenek, és osztogatásról szó sincs. Ennek ellenére zsidó ingókkal kapcsolatban is sok kérvény érkezett a polgármesteri hivatalba. A megalapozatlan igények miatt országszerte előfordultak spontán népi megmozdulások a zsidó vagyonért. Jászberényben például egy újra megnyitott kereskedésnél tumultuózus jelenetek játszódtak le, mert elterjedt, hogy kedvezményes kiárúsítás van. A tömeg feloszlatásához karhatalmat kellett kivezénielni.⁶⁰⁶

A kérvényáradat mellett gyakoriak voltak a nyerészkedés, ügyeskedés egyéb formái is. Egy túrkevei lakatos a számára kiutalt gépeken felül is nagy mennyiségű szerszámot vitt el zsidó kollégái műhelyéből, sőt arra sem sajnálta a fáradságot, hogy levágassa a Dávid-csillagokat a zsinagóga kerítéséről. Akadt, aki zsidónak eladott házát akarta visszaszerezni töredék áron.⁶⁰⁷ Az államilag irányított rablás végeredménye sokakat nem elégitett ki, és még jóval a tulajdonosok deportálása után is beszédtema volt a zsidó vagyon sorsa. Jászberényben „a gettólakások leltározása csalódást okozott azoknak, kik azt remélték, hogy ott sok elrejtett s be nem jelentett értéket fognak találni” – írta a helyi sajtó. „Az egész gettóban alig találtak valami értékes dolgot.” Pénzt egyáltalán nem, arany és ezüst tárgyakat is alig, mindössze hét értéktelen női bundát, „noha köztudomású, hogy az eltávozottaknak (*sic!*) sok, nagyon értékes bundájuk volt”.⁶⁰⁸ Sokan fogtak ekkor „ásatásokba”, kevés eredménnyel. Egy túlélő szerint a gettóban minden kertet felástak a kincsvadászok. 1945 után, sőt még az 1960-as években is előfordult, hogy befalazott, elásott zsidó vagyontárgyakat találtak.⁶⁰⁹

A fosztogatás mértékeiről jó tájékoztatást nyújt egy községi jegyző feljegyzése, aki szerint „a községi lakosok lopási hajlandóságára való tekintettel a zsidó lakások őrzésére nem csak az éjjeliőröket állítottam fel, hanem ... minden házhoz két állandó levente őrséget állítottunk fel.” (...) „[Azonban] mint az később kiderült, egy-két lakás kivételével az összes zsidó lakásokat ... maguk a szolgálatot teljesített leventék törték fel és fosztották ki”.⁶¹⁰ Gyakran fordultak elő betörések az elsötétítés alatt a hatalmas kockázat ellenére (az

⁶⁰⁶ JNSZML Sz. Nb. ir. 120/1946.

⁶⁰⁷ JNSZML Szolnoki Nb. ir. 428/27/1947. (Varga Ferenc pere), Dévaványa k. ir. 6627/1944.

⁶⁰⁸ *Jász Hírlap*, 1944. szeptember 9. 1. o.

⁶⁰⁹ JNSZML Kárpótlási Akták 456/1993.

⁶¹⁰ Zselinszky József főjegyző pere. HBML XXV. 1. 86/1950.

ekkor elkövetett betörésekért haditörvényszék, halál járhatott). A zártörés és önkényes lakásfoglalás is mindennapos eset volt a pénzügyőrség jelentései szerint.⁶¹¹

A raktárakban, gettókban összegyűjtött javak jelentős részét a front közeledtével nem sikerült elszállítani. A „rendet” addig többé-kevésbé fenntartó hatóságok elmenekültek és a német vagy magyar alakulatok a helyiségeket elfoglalták, feltörték.⁶¹² Megjegyzendő, hogy ezen esetekre hivatkozva 1945-ben a közigazgatás a zsidó javak eltulajdonítását a „cigányok és egyéb felelőtlen elemek” nyakába igyekezett varrni, miközben nyilvánvaló, hogy a kollektív bűncselekménybe legutolsóként bekapcsolódó legszegényebb rétegeknek csak morzsák jutottak a zsákmányból.⁶¹³

V.7. Mentők és támogatók

A zsidóüldözések széles körű és folyamatos társadalmi támogatottságával kapcsolatos kortárs véleményeket és szakirodalmi megállapításokat a helytörténeti kutatások egészében megerősítették. Ugyanakkor ez az általános kép esettanulmányunk alapján több vonatkozásban is árnyalható.⁶¹⁴ A közvélemény 1944-es állapotáról megfelelő források hiányában csak hozzávetőleges becslések lehetségesek, ezért biztonsággal aligha állapítható meg, hogy a magyar lakosság milyen arányban és mértékben támogatta a zsidók üldözését. Pontosabb lenne talán az a megállapítás, hogy a zöm közönye, tömegek haszonleső mohósága és egy kisebbség aktív kollaborációja alapozta meg a zsidóellenes kampány sikerét 1944 tavaszán és nyarán. A különösen kedvezőtlen feltételek ellenére ugyanakkor a szimpatizánsok és segítők aránya sem volt jelentéktelen. A zsidóüldözés társadalmi támogatottsága már ebben a „csúcsidőszakban” is mutatott bizonyos időbeli változásokat, a deportálások után pedig folyamatosan csökkent. Úgy véljük ennek alapvetően három oka volt. Megnövekedett azok száma, akik nem bíztak a háború győzelmes befejezésében, a sikeres propaganda ellenére erősödött a kollektív büntudat és a következmények miatti aggodalom és, nem utolsósorban, csalódást okozott a zsidók eltávolításától remélt közvetlen haszon elmaradása. 1944 októbere után tovább növekedett a háború, a német szövetség és a zsidóellenes kormánypolitika ellenzőinek száma. A nyilasok a harcba belefáradt lakosság jelentős részét is fenyegették, terrorizálták, így a

---

⁶¹¹ A szolnoki pénzügyigazgatóság jelentése a Pénzügyminisztériumnak, 1944. június 3. JNSZML Pü. ig. ir. res. 60/1944.

⁶¹² A szolnoki pénzügyigazgatóság jelentései a Pénzügyminisztériumnak 1945 nyarán. JNSZML Pü. ig. ir. res. 1/1945. VI. főn. sz. és 9/1945. főn. sz.

⁶¹³ Jelentések zsidó ingóságok megőrzéséről, 1945. JNSZML alisp. ir. 684/1945.

⁶¹⁴ Vágó Béla véleménye szerint a magyar társadalom egészében (*as a whole*) a háború utolsó percéig a zsidóellenes propaganda támogatója volt, még inkább, mint a náci Németországban. Ugyanakkor hozzátette, hogy a közvélemény 1944-es szintje tudományos módszerekkel aligha mérhető fel. Vágó 1985. 98-99. o.

zsidók sorsa a többség szenvedéseinek részévé válhatott. A főváros emellett több lehetőséget nyújtott a mentésre, és nagyobb volt a zsidó és nem zsidó kapcsolatok száma is. Óriási jelentősége volt annak, hogy a vidéki deportálások után a diplomáciai testületek és egyházi szervezetek is jelentősen fokozták aktivitásukat.

Szolidaritás és vagyonmentés

A folyamatba valamilyen formában bekapcsolódó civilek jelentős részét az anyagi haszonszerzés vezette. Nem meglepő, hogy a segítség messze leggyakoribb formája is az ingóságok rejtegetése volt. Ma már ritkán állapítható meg, hogy a segítő szándék, nyereségvágy és egyéb motivációk közül egy adott ügyben melyik érvényesült. Alig akadt olyan zsidó család, amely nem kísérletezett volna vagyona, vagy egyes tárgyai megmentésével. Sokan találtak olyan ismerőst, aki vállalta a megőrzés feladatát. A vagyonrejtegetőket pénzbüntetéssel és internálással fenyegették meg, többször is megújítva a bejelentés határidejét. Ennek nyomán voltak, akik beismerték a vagyonrejtegetést, de a többség vállalta a kockázatot.⁶¹⁵ Jász-Nagykun-Szolnok megyében nem egy sikeres és tisztességes vagyonmentő akadt, elsősorban a középosztály köréből.⁶¹⁶ Sokan voltak azonban azok is, akik később nem tudtak elszámolni a gondjaikra bízott javakkal. Ők többnyire háborús pusztításra, fosztogatásra, megélhetési nehézségeikre hivatkoztak. Természetesen sok esetben jogosan. Ez azonban már akkor sem volt pontosan megítélhető és a kérdést kölcsönös bizalmatlanság, vádaskodások és feljelentések kísérték.⁶¹⁷ A vagyontárgyak és ingatlanok visszaadása körüli konfliktusok jelentették a háború után ismét felerősödő antiszemitizmus egyik fő hajtóerejét.⁶¹⁸

Az üldözötteket más formában segítőket a vagyonmentőknél szűkebb, társadalmi állás és motiváció szerint erősen rétegzett csoportot alkottak. Ezen belül az élelmet, üzenetet továbbító, vagy egyszerűen csak biztatást, együttérzést nyújtó polgárok voltak a legtöbben. Az utazási és információs korlátozások bevezetése után sokan számíthattak nem zsidó közvetítőre.⁶¹⁹ Az akkor gyermek visszaemlékezők szerint a sárga csillag kitűzése

---

⁶¹⁵ Faragho Gábor altábornagy, a csendőrség felügyelője szerint csak Nagyváradon több mint ezer eljárás indult vagyonrejtegetési ügyben, köztük ügyészek, papok és bírák ellen. Minisztertanácsi jkv. 1944. június 21. Karsai L. – Molnár 2004, 750. o.

⁶¹⁶ Közéjük tartozott a szolnoki dr. Molnár László törvényszéki bíró és Kiss András banki alkalmazott, Türkeveről Madarász Sándor főkönyvelő és Dr. Bense István ügyvéd. JNSZML Szolnok megyei 1.sz. Ig. biz. ir. 5.d., Szolnok m. III. sz. Ig. biz. ir. 1945-46. 6. d., Türkeve Ig. biz. ir. 1. d.

⁶¹⁷ Péner Jenő ügye. JNSZML Szolnok megyei 1.sz. Ig. biz. 2.d. (Kunszentmárton), Kálmán Árpád és Katona József ügye. III.sz. Ig. biz. ir.

⁶¹⁸ A vagyoni jogi ügyekre és konfliktusokra lásd még dolgozatunk zárófejezetét.

⁶¹⁹ USC SHOAH József S. visszaemlékezése.

után a járókelők többsége, félelemből vagy közömbösségből elkerülte megbélyegzett ismerőseit. Az üldözöttek melletti demonstratív kiállásra is volt azonban példa. „Ne törődj vele, szégyellje az, aki odatette” – mondta L. L.-nak egy ismeretlen asszony.⁶²⁰ Varga Béla történelemtanárával találkozott az utcán, aki Varga memoárja szerint „előbb a szemembe nézett, majd a csillagomra, aztán átölelt és karonfogva kísért a megyeházaig... Életében akkor szégyellte először, hogy magyar.”⁶²¹

A sajtóhírekből tudjuk, hogy rendszeresen és nagy mennyiségben élelmet hordtak több vármegyei gettóba. A kisújszállási lap cikkírója a „magyar gerinc” elhajlásaként értékelte a jelenséget. „A gettó kerítésén keresztül ... csomagok repülnek be, névvel ellátva, s a zsidó szolidaritás kézbesíti azokat annak, akinek a nevére címezve vannak a velük érző keresztény ember által”. A szerző sürgette, hogy a zsidókat a vármegyei gettóba gyűjtsék, az őket támogató magyarokat pedig internálják.⁶²²

A társadalmi érintkezés ilyen eseti demonstratív gesztusai inkább a polgári rétegek körében voltak jellemzőek. A mentesítésért, egyéb kedvezményekért közbenjárni igyekvő középosztálybeliek sem lehettek kevesen. Erre utal az a jelentés, amely szerint a megszállás után Szolnokon „lázás zsidómentés” folyt és ezért Alexander Imre alispán néhány hét után „zsidó ügyben (gettó ügyben) nem fogadok” szövegű táblát függesztett ki irodája elé.⁶²³ A felső tízezer körében is nyomon követhetők a kijárás, a kedvezmények és mentesítés iránti próbálkozások esetei, de ezek, éppúgy mint a magyar civil ellenállás általában, szervezetlenek, bizonytalanok és szerény hatékonyságúak voltak. Ifj. Bethlen Istvánné például a dévaványai Herzog birtokban fennálló tulajdonrészének felhasználásával igyekezett ott a kikapcsolt vonal helyett új telefonállomást létesíteni, hogy fenntarthassa a mindennapi kapcsolatot zsidó származású rokonaival, de nem járt sikerrel.⁶²⁴

Annak ellenére, hogy az elithez tartozó segítők sem érezhették biztonságban magukat, a gyakorlatban az alacsonyabb társadalmi rétegekhez tartozók mégis nagyobb kockázatot vállaltak, ha segítettek, vagy akár csak együtt éreztek a zsidókkal. Az 1944. június 2-i szolnoki bombázás után romot takarító zsidó értelmiségieket látva Polónyi Margit sírva fakadt és kijelentette hogy „sokkal jobb dolgunk volt amíg a zsidók adtak

⁶²⁰ L. L. visszaemlékezése. USHMM Csató Collection.

⁶²¹ Varga B. 1984, 36. o. Hasonló esetekre az ország más részeiből lásd: MZSL DEGOB 132. és 2374. jkv.

⁶²² *Kisújszállás és vidéke*, 1944. június 4. 2-3. o. Az idézet arra is utal, hogy június elején milyen információkkal rendelkeztek a helyiek a zsidók további sorsáról.

⁶²³ Besúgóí jelentés, 1944. május. OL K 148. 1200. cs. 485-488. o.

⁶²⁴ A volt miniszterelnök menyje, gr. Parravicini Mária Izabella 1939-ben vált el első férjétől, br. Herzog Andrástól, aki ekkor már nem élt: munkaszolgálatosként tűnt el a keleti fronton. A fősolgabírói hivatal a zsidótörvények kijátszásának minősítette a kérelmet és elutasította. JNSZML Dévaványa k. ir. 4428/1944.

nekünk munkát”. Feljelentették és nemzetgyalázásért vádat emeltek ellene.⁶²⁵ Egy szolnoki cseléd lányt a csendőrök megverték, mert volt háziasszonyának néhány süteményt vitt be a szandai gettóba. Egy jászberényi fiatal nőt kínvallatásnak (ujjszorító alkalmazásával) vetették alá a rendőrök vagyonrejtegetés, levelek és élelemcsempészs miatt.⁶²⁶

Embermentés

A legnagyobb rizikót a személyek mentése, rejtegetése jelentette, ezért az ezzel próbálkozók száma jóval kevesebb volt, és szinte mindig rokoni, baráti kapcsolatban álltak az üldözöttekkel. Az egyes kategóriák létszáma csak hozzávetőlegesen mérhető fel. A regionális adatok alátámasztják Karsai László becslését, aki szerint több ezren próbáltak meg embereket, több tízezren anyagi javakat menteni, míg százezres nagyságrendű volt a zsidóüldözés miatt sajnálkozók száma.⁶²⁷ A zsidókat rejtegetők Magyarországon „csak” szabadságvesztést (rendőri felügyelet alá helyezést, internálást), bántalmazást, megaláztatást, komoly pénzbírságot kockáztattak. Eltérően például a keleti megszállt területektől, ahol a segítők nem ritkán maguk és családjuk, sőt szomszédjaik életével fizettek.⁶²⁸ A veszély aktuális mértéke azonban nehezen volt felmérhető, senki sem lehetett biztos abban, hogy milyen konzekvenciája van a zsidókat segítő, vagy akár csak velük szimpatizáló magatartásnak. A „zsidóbarát” vagy pragmatikus okokból segítő kisebbségre óriási nyomás nehezedett.

Nem meglepő, hogy közvetlen embermentéssel kizárólag az üldözöttek rokonai, barátai, szerelmei, lekötelezettjei próbálkoztak. A magas kockázat bizonyítéka, hogy a megyében ismert esetek többsége végül kudarccal zárult, és volt olyan is, aki életét adta zsidómentő hőstettéért. A jászberényi Kiss Ferenc zsidó származású szerelmét bújtatta a városban „árja” papírokkal. Amikor feljelentették és internálták őket, a férfi is zsidónak vallotta magát, osztozva társa sorsában.⁶²⁹ A szolnoki Poljanec Nándor zsidó feleségét bújtatta sikerrel barátja segítségével, aki a törökszentmiklósi csendőrőrs parancsnoka volt.⁶³⁰ Poljanec másoknak is igyekezett segíteni.⁶³¹

---

⁶²⁵ JNSZML Szolnok v. ig. biz. ir. 5. d. (bíróági alkalmazottak)

⁶²⁶ Homoki László csendőr százados pere. BFL Nb. ir. 23487/1949. 33. o., JNSZML alisp. ir. 15.672/1945. Hasonló esetekre az ország más részeiből lásd: MZSL DEGOB 1491. és 1743. jkv.

⁶²⁷ Karsai 1999, 120. o.

⁶²⁸ Bauer 1978, 59.o., Hilberg 2003, 1122. o.

⁶²⁹ Az internálótáborból sikerült megszökniük, de Budapesten, novemberben egy újabb feljelentés nyomán Kisst a németek kivégezték. A fiatalasszony túlélte az ostromot, de röviddel később az elszenvedett gyötrelmek következtében meghalt. JNSZML, EJK ir. 268/1946.

⁶³⁰ Az őrsparancsnok szerepéről lásd még A magyar rendvédelem c. fejezetet.

Baghy István bér gazdaságában bújtatta Schweiger Albert intéző fiát, de két cselédje megzsarolta, és Baghy a további feljelentésektől félve végül nem merte tovább vállalni a kockázatot.⁶³² D. Éva ismerősei segítségével vészelte át az üldöztetéseket: először Budapesten majd Jászberényben, üresen maradt lakásokban bujkálva. Ugyanitt keresztény rokonoknak sikerült a Bercsényi utca 6. számú gettóház ablakán kicsempészní a három éves K. Juliskát, nagyon valószínű, hogy a rendőrség tudtával. Egy másik anyának is felajánlották ezt, ő azonban nem merte vállalni, hogy elszakad gyermekétől.⁶³³

1944 augusztusa után a front közeledése miatt a megyében megnőtt az embermentési próbálkozások száma. Kivételezett, mentesített vagy munkaszolgálatos zsidókat bújtattak több településen. A rejtegetők valamennyien „kisemberek” voltak.⁶³⁴ Jászberényben dr. Németh Ferenc ügyvédet, Jásziskisén majd Tószegen Goldmann Tibort rejtegették helyi lakosok. Pintér Gyula becsüs egy hónapig szolnoki lakásába fogadta be Surányi Imrénét és Sándort.⁶³⁵

V. 8. Következmények

Miközben tömegek vetélkedtek a zsidó vagyonért, a nem zsidó társadalom széles rétegei váltak a kampány kárvallottjaivá, sőt olykor maguk is üldözötté. A szakirodalom eddig kevés figyelmet szentelt a zsidóüldözés veszteseinek. Az utóbbi csoportba tartoztak a „vegyes” családok tagjai, akiket az érzelmi csapás mellett vagyoni károk is értek. Például azt a türkevei férfit, akitől a zsidó feleségét elhurcoló csendőrök a házkutatás során közös szerzemény címén elvették a nála talált készpénz felét.⁶³⁶ Ennél többen voltak a zsidók üzletfelei, hitelezői, kliensei, alkalmazottjai, munkatársai, de általában mindazok, akiket hátrányosan érintett a zsidók eltávolítása. Közéjük tartoztak Szolnokon a bombatámadások sebesültjei (miközben a zsidó orvosok csak hullaszállítást végezhettek) és a

---

⁶³¹ Villanyszámlák beszédese ürügyén többször üzeneteket és csomagokat vitt be a szolnoki gettóba. Pénzt, ékszert, vagyontárgyakat vett át és figyelmeztette a zsidókat a várható elszállításra. A túlélőknek mindent visszaadott, bár maga is elvesztette lakását és vagyontárgyait. Kollegájával együtt annak gettóba vitt felesége érdekében bement a Gestapóhoz is, ahol némettudását felhasználva próbálta elérni kiszabadítását, sikertelenül. Poljanec Nándor ügye. Szolnok városi Igazoló Biz. 1945-1948. 2.d. (magánalkalmazottak)

⁶³² JNSZML Szolnoki Nb. 16/1946. 1945 után a két cseléd földbirtokot kapott a Baghy gazdaságból és kommunista párttagként a népbíróság felmentette őket a vádak alól. Lásd még az Epilógus c. fejezetet.

⁶³³ Nagyapja Kalocsán élő „árja” rokonainál élte túl a háborút, ahol a háziasszony elkötelezetten jobboldali érzelműként volt közismert, ezért a kis jövevény nem keltett gyanút. K.J. visszaemlékezése. Kertész Gyűjtemény.

⁶³⁴ A vármegye területén működő legalább egy tucatnyi embermentő közül csak Király Vince tószegi honvéd szakaszvezető és családja kapta meg a Világ Igazainak (*The Righteous Among the Nations*) járó kitüntetését a Jad Vasém Intézetől. Frojimovics – Molnár 2009, 212-213. o.

⁶³⁵ JNSZML Szolnok városi Ig. Biz. ir. 1945-1948. 4. d. (városi tisztviselők)

⁶³⁶ Sebestyén Kálmán pere. JNSZML Szolnoki Nb. ir. 213/1945. Hasonló esetekre lásd még: A Zsidók Anyagi és Vagyonjogi Ügyeinek Megoldására Kinevezett Kormánybiztos ir. OL I. 72. tek.

csecsemőotthon „lakói”, akiket 1944 nyarán Budapestre kellett evakuálni, miután az egyetlen szakképzett gyermekorvost eltiltották hivatása gyakorlásától.⁶³⁷

A zsidók eltávolításának hatása a gazdaság szinte minden szférájában érezhető volt, egyes ágazatokban illetve régiókban pedig válságos helyzetet idézett elő. A helyzet különösen a közegészségügyben és a közellátásban volt kritikus, de a gazdaság működését jelentősen akadályozta a zsidó iparosmesterek, kereskedők és egyéb specialisták, például mérnökök hiánya is. Nagy mennyiségű nélkülözhetetlen technológia (gépek, műszerek) és árukészlet került ki a gazdaság vérkeringéséből.⁶³⁸ A tömeggyilkosságért materiális értelemben is igen drága árat kellett fizetni. A végrehajtók eredeti elgondolása szerint az akció költségeit a zsidók állami tulajdonba vett vagyonából kellett volna fedezni. Azonban ezt a roppant összeget (a magyar nemzeti össztermék 20-25 %-áról volt szó)⁶³⁹ felmérnie, összeírnia sem sikerült maradéktalanul a magyar közigazgatásnak. A népirtás a gyakorlatban nem vált önfinanszírozóvá (Braham), ugyanakkor már rövid távon is komoly gazdasági-társadalmi károkat okozott.

V. Áldozatok

VI. 1. Ismeretek és reakciók

Magyarország náci megszállásának napján több mint háromnegyed millió (addig súlyos diszkriminációnak kitéve, de relatív létbiztonságban élő) zsidó polgár került közvetlen életveszélybe. Helyzetüket és az üldöztetésre adott reakcióikat meghatározta az a körülmény, hogy más közép- és kelet-európai országokhoz képest nagyobb mértékben integrálódott, nagyrészt magyar nyelvű, kultúrájú és identitású közösségekről volt szó. Különösen igaz volt ez a neológ dominanciájú alföldi területekre. Ez nem csak az üldözöttek viszonyulását határozta meg, de azt is jelentette, hogy nem volt jelentéktelen azon nem zsidók (például vegyes házások) száma, akik személyesen is érintve voltak, sőt maguk is áldozattá vál(hat)tak a zsidóüldözés során. A deklaráltan antiszemita politikai kurzus ellenére a „békebeli” együttélést megalapozó, konzervatív-liberális tradíció egyes elemei megőrződtek. A zsidók és nem zsidók, különösen Budapesten és a neológ vidékeken számos üzleti, szakmai, rokoni szállal kapcsolódtak össze. A védekezésnek,

---

⁶³⁷ JNSZML Szolnok pm. ir. 7976/1944., Szabó I. – Szabó L. 1989, 280. o.

⁶³⁸ A gazdasági-társadalmi krízisről részletesebben lásd: Csősz 2005, 76-82. o.

⁶³⁹ Az ezzel kapcsolatos számításokra lásd: Kádár – Vági 2004, 22-32. o.

ellenállásnak tehát nem jelentéktelen potenciális bázisa volt. A magas integrációs szint és a hazafias önértelmezés azonban súlyos veszélyeket is hordozott: a zsidók túlságosan bíztak a magyar elittel és középosztállyal fennálló kapcsolataikban.

Az áldozatok a katasztrófa előtt és alatt tanúsított magatartásának elemzésekor az a fő kérdés, hogy mit, mikor és hogyan tudtak a rájuk leselkedő veszélyről és módjukban állt-e többet vagy másképp cselekedni a tragédia méreteinek csökkentése érdekében. A szervezett, aktív, fegyveres ellenállás egyébként is korlátozott lehetőségei a zsidók számára Hitler Európájában talán 1944 tavaszán-nyarán, Magyarországon voltak a legrosszabbak. Ennek számos oka volt. Nem létezett (illetve csírájában elfojtották) egy nemzeti ellenállási mozgalom, amelyhez csatlakozni lehetett volna. A fegyverforgató zsidó férfiak zöme munkaszolgálatosként otthonától, sokszor az országtól is távol tartózkodott. A magyarországi kampány rekordsebességű végrehajtása sem tett lehetővé semmifajta szervezkedést.⁶⁴⁰ Az időtényező olyan értelemben is szerepet kapott, hogy 1944-ben, amikor a háború vége karnyújtásnyi közelségben volt, az ellenállás problematikája Magyarországon a „lőni vagy túlélni” kérdés formájában jelentkezett, szemben például az 1943-as varsói vagy białystoki eseményekkel, ahol a zsidó harcosoknak nem maradt más választásuk.⁶⁴¹ A vidék Magyarországon csak szórványos adataink vannak ellenállási próbálkozásokra, annak ellenére, hogy a magyar és német hatóságok kiemelt figyelmet fordítottak azok feltárására, hiszen segítette volna a kampány legitimációját.⁶⁴²

Az ellenállás, védekezés módjai közül csak a szökéssel, bujkálással próbálkozhattak a vidéki zsidók valamelyes eséllyel. Keresztények (önzetlen vagy opportunisták) segítségével, a hatóságok megvesztegetésével, hamis iratokkal igyekeztek menekülni vagy családtagjaikat megmenteni. Az utazási tilalmak és a kockázat ellenére viszonylag sokan próbáltak a zsidó tanácstól illetve a helyi hatóságoktól szerzett utazási igazolványokkal vagy illegálisan (vásárolt, kölcsönadott, hamisított okmányokkal) utazni.⁶⁴³ Feljelentések, razziák következtében sokakat elfogtak.⁶⁴⁴ A menekülők többnyire

---

⁶⁴⁰ A magyarországi zsidó ellenállás és önmentés feltételeiről és történetéről lásd Ronén 1998, Cohen 1986, Novák 2007, Rozett 1997.

⁶⁴¹ A problémáról lásd: Karsai 1999.

⁶⁴² A 19 éves Fried Ferenc Tibor és társai Nyíregyházán fegyvereket és lőszert rejtettek, partizán ellenállást szerveztek. A nyíregyházai rendőrkapitányság közbiztonsági jelentése, 1944. május 3. SZSZMÖL IV. B. 404. Szabolcs vm. Közig. Biz. ir. 12. 12/1944. Miskolcon 1944 nyarán a városban bujkáló fiatal zsidók (szökött deportáltak és munkaszolgálatosok) állítólag szabotázsakciókkal próbálkoztak, például cukrot töltöttek német katonai gépkocsik tankjába. HBML XXV. 1. Miskolci Nb. ir. 66. d. 224/1945.

⁶⁴³ A türkevei Polatsek Istvánné már a megszállás másnapján elindult hamis papírokkal lányáért a fővárosba. Március 21-én a németek lezárták a Tisza vonalát, ezért titokban, csónakkal keltek át a folyón. JNSZML Türkevei r. kap. ir. 68/1944.

⁶⁴⁴ JNSZML Nb. V. 4674/1948.

a fővárosba törekedtek. Karcagról például három fiatalnak sikerült megszöknie és Pesten keresztény papírokkal bujkálni.⁶⁴⁵ Ugyanakkor ellenkező irányba is nagy volt a népmozgás. Sokan a bombázások miatt a vidéket tekintették biztonságosabbnak.⁶⁴⁶ A nagyobb létszámú gettókon belül történtek próbálkozások rejtekhelyek kialakítására.⁶⁴⁷ Ez a kisebb vidéki gettóban még kevésbé volt reális lehetőség.⁶⁴⁸ Az Alföldön inkább tanyákon, gazdaságokban igyekeztek megbújni. Ezek a próbálkozások többnyire kudarcot vallottak, mert szinte mindig akadt szemtanú, aki feladta a menekülőket.⁶⁴⁹ Az ország, különösen az Alföld földrajzi adottságai sem kedveztek ezeknek a próbálkozásoknak. Bujkálásra kevesebb alkalom kínálkozott, külföldre is csak két irányban, Szlovákia és Románia felé lehetett valamelyes eséllyel próbálkozni. A helyi kisvárosok pár száz fős zsidó közösségének tagjait szinte mindenki ismerte, ebben a közegben a lakosság zömének segítő attitűdjére, jóindulatú semlegességére lett volna szükség, de a helyzet többnyire ennek a fordítottja volt.

„1944. március 19-e vasárnap. Anyám délután vendégeket fogadott. Közben egy barátunk érkezett lélekszakadva a szörnyű hírrel: megszállták az országot a németek. Kétségbeesetten rohant haza mindenki”. A gyermek Varga Béla naplója így örökítette meg a szolnoki zsidó elithez tartozó családok reakcióját.⁶⁵⁰ A zsidó visszaemlékezők többsége tanácstalanságról, zavarodottságról, félelemtől számolt be, néhány öngyilkosság is történt.⁶⁵¹ Karcagon május elején egy rendőri jelentés szerint a „legteljesebb kétségbeesés” jellemezte a zsidóság hangulatát.⁶⁵² Ugyanakkor akadtak olyanok is, akik a politikai fordulatot ideiglenesnek, a közelgő frontra tekintettel átvészélhetőnek tartották.⁶⁵³ Az országban más vidékein az is előfordult, hogy a beszállásolt „szövetséges” katonákat udvariasan fogadták, megvendégelték.⁶⁵⁴

⁶⁴⁵ Egyikük, Vámos Miklós később tagja volt a nyilas egyenruhában zsidómentéssel foglalkozó ellenálló csoportnak. Herskó 1977, 157. o.

⁶⁴⁶ Mezőtúron például a nyár folyamán négy alkalommal tartóztattak le Budapestről szökött zsidókat. *Nemzeti Jövőnk*, 1944. június 30. 3. o., július 4. 3. o., július 25. 2. o., augusztus 1. 4. o.

⁶⁴⁷ Nagyvárad, Kassa és Munkács gettóiban is találtak elrejtőzött embereket hetekkel a deportálás után. Braham 1963, 285. sz.

⁶⁴⁸ *Orosházi Friss Hírek*, 1944. július 21. 2. o., augusztus 8. 2. o.

⁶⁴⁹ Lásd a Szemtanúk c. fejezetet.

⁶⁵⁰ Varga B. 1994, 36. o.

⁶⁵¹ Karcagon a megszállás éjjelén egy házaspár öngyilkos lett. Herskó 1977, 152. o. Jászberényben később egy köztisztviselő álló orvos vetett véget így életének. *Jász Hírlap*, 1944. május 20. 3. o. Szolnokon ugyanakkor a halottvizsgálati jegyzőkönyvek szerint ebben az időszakban csak természetszerű halálos esetek történtek. JNSZML Szolnok pm. ir. 3173/1944.

⁶⁵² Schmidt 1994, 52. o.

⁶⁵³ Egy karcagi túlélő például viszonylag optimista reakciókról számolt be családtagjai és ismerősei körében. Gergely J. 2006.

⁶⁵⁴ Isaacson 1990, 41-42. o.

A zsidó középosztály Jász-Nagykun-Szolnok megyében is többnyire engedelmes, törvénytisztelő módon asszisztált a jogsértésekhez. A védelmet nyújtó állam iránti lojalitás évszázados tradíciója, a jogkövető polgári ethosz mellett azért is, mert sokan veszélyérzetük ellenére reménykedtek a háború közeli végében. A magyar zsidók túlnyomó része nem volt tisztában azzal, hogy a megkülönböztető jel elfogadása a halálos ítélettel egyenértékű. Vezetőik is arra figyelmeztették őket, hogy tartsák be a rendelkezést.⁶⁵⁵ Még a moszkvai rádió magyar nyelvű adása is, amely partizán ellenállásra buzdított, azt javasolta számukra, hogy „viseljék emelt fővel a sárga csillagot”.⁶⁵⁶ Nyugat-európai sorstársaikhoz hasonlóan a magyar zsidók túlnyomó többsége is alávetette magát a rendelkezésnek. A szolnoki Varga Béla szerint „...volt, aki megalázva, lehajtott fejjel osont a falak mellett, mások azonban önérzetesen, sértett büszkeséggel hordták a foltot. A megkeresztelkedettek, a szentmisék buzgó látogatói pedig tanácstalanul, csalódással és kétségbeeséssel...”⁶⁵⁷

A többség a védekezés és tiltakozás legális, jogi-adminisztratív útját vélte járhatónak. Ennek egyéni módjai az állampolgársági és illetőségi bizonyítványok, mentesítési iratok beszerzése, kikeresztelkedés, bevett közösségi formája pedig a hatóságokhoz írott petíció volt. Sokan igyekeztek igénybe venni bejáratott felső kapcsolataikat és kedvezményekért kilincseltek, szerény eredménnyel.⁶⁵⁸ Elterjedt, hogy a fizikai munkát végző zsidókat nem szállítják el, ezért egyes gettókából tömegesen jelentkeztek munkásigazolványokért.⁶⁵⁹ Ezek mellett illegális eljárásokhoz is sokan folyamodtak, főként vagyonuk megmentése érdekében. Ritka volt az olyan család, aki valamilyen formában ne próbálta volna meg vagyontárgyai legalább töredékét kivonni az állami rabló-hadjárat hatóköréből. Eladták, zálogba adták, elajándékozták, elrejtették legértékesebb javaikat. Vannak példáink a kisemmizésre adott szélsőséges reakciókra, indulatkitörésekre. Egy hadirokkant például földbirtokának elkobzásakor „a nemzet becsületét sértő kitételeket használt”.⁶⁶⁰ Mások vagyontárgyaikat, pénzüket semmisítették meg.⁶⁶¹ A többség azonban fegyelmezetten, szolgálatkészen asszisztált a jogfosztáshoz.⁶⁶²

⁶⁵⁵ *Magyar Zsidók Lapja*, 1944. április 6.

⁶⁵⁶ A Kossuth Rádió kommentárja, 1944. április 1. Benoschofsky-Karsai E. 1958, 90-91. o.

⁶⁵⁷ Varga B. 1994, 81. o.

⁶⁵⁸ Lásd erről A magyar közigazgatás c. fejezetet.

⁶⁵⁹ *Kisújszállás és vidéke*, 1944. április 30. 4. o. A munkaerő-kérdésről lásd még a Szemtanúk c. fejezetet.

⁶⁶⁰ *Nemzeti Jövők*, 1944. május 16. 3. o.

⁶⁶¹ M. Á. visszaemlékezése, Kertész Gyűjtemény.

⁶⁶² Amiről például ilyen szövegű kérvények tanúskodnak: „Nagyságos polgármester Úr! Tisztelettel bejelentem, hogy a M. Kir. Kereskedelmi és Közlekedésügyi Miniszter Úr 50.500/1944. K.K.M. rendelete értelmében üzletemet lezártam és tisztelettel kérem, hogy a kifüggesztésre szánt táblácskát lepecsételni méltóztassék. (...) Alázatos tisztelettel...” JNSZML Túrkeve pm. ir. k.k. 2968/1944.

Az üzletek lezárása után „megrohamozták a zsidó kereskedők a polgármesteri hivatalt, hozták üzleteik kulcsát és kérdezték, hogy mi a teendőjük”. Akadt, aki ügyvédhez fordult tanácsért, „hogyan szabad-e leltározni és hogyan”.⁶⁶³ A szolnoki zsidó tanács precízen jelentette a polgármesternek, hogy befejeződött a gettóba költözés: „Természetesen kötelességünknek tartjuk (...), [ha] valamely csillag viselésére kötelezett zsidó még nem vétetett be a gettóba, ezt azonnal jelenteni fogjuk”. Egy zsidó özvegyasszony önként jelentkezett a tanácsnál, hogy a „beutaló bizottság még nem kereste fel”.⁶⁶⁴

A megszállók csak egyetlen zsidó sajtótermék, a fővárosi, neológ *Magyar Zsidók Lapja* megjelenését engedélyezték, azt viszont kötelező jelleggel. A hetilap a Központi Zsidó Tanács hivatalos közlönyeként működött, a németek Hermann Krumei irányításával szigorúan cenzúrázták.⁶⁶⁵ A vidéki hitközségek számára (ahol a felekezeti sajtót már 1938-39-ben felszámolták) már korábban is ez volt az egyedüli információforrás. A lap kiadója és szerkesztői kényszerűen teljesítették a parancsokat és nevüket adták a nyilvánvalóan hazug, manipulatív közleményekhez. A megszállás utáni első szám például biztosította olvasóit, hogy „zsidó volta miatt senkit nem tartóztatnak le, és ha egyes letartóztatások szükségesek, ez más okból történik”.⁶⁶⁶ Április 6-án a lap több oldalon keresztül közölte a zsidóellenes rendeleteket, vezércikke pedig az ellenszegülés ódiumát az egyénekre terhelve felhívta a figyelmet a hatóságok parancsainak készséges teljesítésére. Ennek alapján a tíz nappal később megindult akció során a vidéki zsidók döntő többsége engedelmesen bevonult a gettókba.⁶⁶⁷ Az első zónában május közepén megindult deportálásról terjengő hírek ellenére a többi régióban a zsidók nyugodtak maradtak, köszönhetően a zsidó tanácstól (természetesen német nyomásra) kapott tájékoztatásnak, mely szerint csak a keleti területek asszimilálatlan zsidóságát telepítik ki, a többieket nem fenyegeti ilyen veszély.⁶⁶⁸

Mint arra korábban utaltunk, 1944-ben a magyar zsidók számos információval rendelkeztek a náci „végső megoldás” realitásáról. Más kérdés, hogy a magyarországi zsidók többsége számára ezek az információk nem internalizálódtak, nem váltak meggyőződéssé, tudássá.⁶⁶⁹ Sokan úgy vélték, hogy ami megtörtént keleten, nem fordulhat

---

⁶⁶³ A debreceni Kerületi Kereskedelmi és Iparkamara értekezletének jegyzőkönyve, 1944. április 22. HBML IX. 851/b. 654. cs. 1601/1944.

⁶⁶⁴ JNSZML Szolnok pm. ir. 12.142/1944.

⁶⁶⁵ DEGOB 3647. jkv.

⁶⁶⁶ *Magyar Zsidók Lapja*, 1944. március 23. 1. o.

⁶⁶⁷ *Magyar Zsidók Lapja*, 1944. április 6. 1. o.

⁶⁶⁸ Thadden jelentése a külügyminisztériumnak, 1944. május 26. Braham 1963, Doc. No. 166.

⁶⁶⁹ A kérdéshez lásd: Bauer 1994, 150-151. o., Braham 2004, 27. o., valamint Yehuda Bauer és Randolph Braham levélváltását, *YVS*, Vol. 33. (2005), 479-489. o.

elő a „civilizált” Magyarországon. Ezért hitték el sokszor a nyilvánvaló vészjelek és balsejtelveik ellenére a hatósági porhintést arról, hogy csak munkára szállítják el őket. Ezt a magatartást erősítette a nácik és magyar segítők korábbi tapasztalatok alapján kimunkált, igen hatékony stratégiája is, amely az ígérek és fenyegetések párhuzamára, az áldozatok megnyugtatóására és (a példátlanul gyors tempó ellenére) a fokozatosságra épült. Ezzel akarták biztosítani, hogy a zsidók ne lázadjanak fel, mint egy esztendővel azelőtt Varsóban és más lengyel városokban. A „takaréklángon tartott remény” taktikája is hozzájárult ahhoz, hogy az üldözöttek többsége átvészelve érezte az eseményeket, és nem gondolt arra, hogy ellenálljon, vagy elrejtőzzön.⁶⁷⁰ A családhoz, közösséghez való kötődés miatt is sokan mondtak le a szökés lehetőségéről.

A szolnoki üzletember, Nádor Gyula naplója jól illusztrálja, hogy az asszimiláns megyei elithez tartozó férfiak hogyan látták helyzetüket.⁶⁷¹ A szentgyörgypusztai internáló táborba zárt társaival együtt leginkább a bombatámadások miatt aggódtak hozzátartozóikért. Levelezésükben sem esett szó komoly félelmekről. Még az ausztriai munkatáborba történt megérkezésük után is úgy hitték, hogy hozzátartozóik valahol a közelben, szintén munkatáborokban vannak. Szentgyörgypusztán olyan menekültek is raboskodtak, akik pontos információkkal rendelkeztek a deportálás következményeiről. Egyikük, Teitelbaum felvidéki ügyvéd elszállításuk előtt a birtok egyik cselédjét megvesztegetve szökést kísérelt meg, de az őrség elfogta.⁶⁷² A meglőtt, súlyosan sebesült embert az SS-ek ezután még bántalmazták is, és csak hosszú idő után engedtek hozzá orvost. Nádor Gyulát és társait a kétségbeesett lépés és a brutális retorzió sem győzte meg arról, hogy társuk félelmeit jogosnak lássák.

A kampány sikerének fontos elemét képezte az információ és kommunikáció korlátozása. A zsidó közösségek és egyének közötti információáramlás csatornáit folyamatosan apadtak el. Először a telefonokat, majd a rádiókat szerelték le. Ezután az utazási tilalom is életbe lépett.⁶⁷³ Ekkortól egyesek a közigazgatási vezetőkkel fennálló kapcsolataikra támaszkodva illetve megvesztegetéssel utazási engedélyeket szereztek, és így igyekeztek fenntartani a közösségek közötti kapcsolatot.⁶⁷⁴ Az akció utolsó fázisában, amikor megszűnt a postaforgalom és a szigorúan lezárt gettókat és táborokat senki sem

⁶⁷⁰ Ennek a pszichológiai jelenségnek érzékletes leírását adja Ember Mária *Hajtűkanyar* c. tényregénye. Lásd Ember 1994, 84-85. o.

⁶⁷¹ A továbbiakra lásd: Nádor Gyula határidőnaplója, 1944. USHMM RG 10 Acc. 2000.13. Gyula Nádor Collection.

⁶⁷² HBML XXV. 1. 22/b. Debreceni Népi. ir. Gavallér András vizsgálati anyaga. 1209/1946.

⁶⁷³ A rendeletekre lásd A népiirtás folyamata c. fejezetet.

⁶⁷⁴ Ferenczy II/2. sz. eseményjelentése (1944. május 29.) például beszámolt az Ungvár-Budapest között működő futárszolgálat felszámolásáról. Karsai – Molnár 1994, 509. o.

hagyhatta el, munkaszolgálatosok és cionista aktivisták hozták-vitték az üzeneteket, óriási kockázatot vállalva. Szolnokon például a zsidók gyűjtőtáborba szállítása után két ízben is fogtak el Budapestről érkezett szökött munkaszolgálatosokat.⁶⁷⁵ Karcagon a helyi rendőrök közreműködésével töltött el egy napot családjánál a gettóban a munkaszolgálat elől korábban Budapestre menekült Balog Dezső.⁶⁷⁶ Kunhegyesen Király Tibornak nem volt ilyen szerencséje: miközben élelmiszereket akart becsempészni rokonaihoz, a csendőrök elfogták. Fényképezőgépet is találtak nála, így elképzelhető, hogy egyike volt a Központi Zsidó Tanács vagy más szervezet számára információkat szállító vállalkozóknak.⁶⁷⁷

A népirtással kapcsolatos információk ellenére a tömeges megsemmisítés mint fenyegetés kevesek fejében konkretizálódott. A gettók lakóit a (józan ésszel felfoghatóbb) „hétköznapi” veszedelmek foglalkoztatták. Elterjedt például, hogy a hajadon lányokat a németek tábori bordélyokba szállítják, ezért közülük sokan kötöttek (formális) házasságokat a munkaszolgálatra napokon belül távozó férfiakkal.⁶⁷⁸ A kisújszállási zsidó vezetők biztonságérzetét fokozta, hogy az (egyébként jóindulatú) helyi rendőrség nagy erővel őrizte a gettót. Úgy érezték, hogy ez védelmet nyújt a radikális helyiek és a német katonák esetleges inzultusaitól. Utóbbiaktól elsősorban a fiatal lányokat féltették, akiket nappal a faiskolában bűjtattak. Azt is pozitívként értékelték, hogy a rendőrök meggátolták a leventekorú fiatalok behívását, ami pedig végső soron az életben maradás nagyobb esélyét jelenthette.⁶⁷⁹

VI.2. A gettók „társadalma”

A zsidóüldözés különböző társadalmi helyzetű és vagyonú, kulturálisan-vallásilag is heterogén embercsoportot egyesített egyetlen kategória alatt. A gettók zárt világában nem voltak ritkák a konfliktusok a szegényebb és gazdagabb, vallásos és szekularizált, egyéb törésvonalak mentén megosztott zsidók között. Ugyanakkor a forrásokban sok példát találunk az áldozatok közötti szolidaritásra, összetartásra és a belső kohézió erősítésével túlélni igyekvő stratégiákra.

A magyar holokauszt történetének egyik sajátja, hogy a vidéken összegyűjtött és deportált népességből szinte teljesen hiányoztak a katonaköteles korú férfiak, akiknek nagy

⁶⁷⁵ Csendőrségi jelentések. MZSL 65. 1102. 208. és 201. o.

⁶⁷⁶ Balogot visszaemlékezése szerint az a „felfoghatatlan belenyugvás” döböntette meg, amivel „a gettó lakói felvérték magukat a megmászhatatlannal szemben” Herskó 1977, 155. o.

⁶⁷⁷ Ugyanígy járt Kopolovics Rózsi Dévaványán. JNSZML Kunhegyes k. ir. k.k. 4534 és 4547/1944.

⁶⁷⁸ B. Zs. visszaemlékezése. Kertész Gyűjtemény.

⁶⁷⁹ Lakos Manó vallomása. Barna Gyula rendőrtanácsos pere. BFL Nb. ir. B. 16915/1949.

többségét már a gettózás előtt, majd a gettókba is behívták munkaszolgálatra.⁶⁸⁰ A családfők jelentős részének távolléte, olykor végleges elvesztése a háború kitörése után a zsidó családok többségének alapélményévé vált.⁶⁸¹ A férfiak elbocsátása, gazdasági ellehetetlenülése hozzájárult egy sajátos „egyenlősödéshez”. Módosultak a társadalmi nemek közötti viszonyok, szerepek és a munkamegosztás is.⁶⁸² A gettóban maradt kevés javakorabeli férfinak „nem volt semmi lényeges, rendszeres elfoglaltsága. Ezért azután volt, aki nappal aludt, éjszaka pedig a tornácon szunyókált. Szerintem ez az állandó tétlenség, a semmittevéskor kárhóztatás, és az ebből következő ’felesleges vagyok’ érzése és valósága is komoly tényezőként játszott közre a gettóba bezárt tömeg testi és lelki elnyomódásában”.⁶⁸³ Mivel a gettóban maradt kiskamasz fiúk és 50 feletti férfiak közül csak kevesen éltek túl a szelekciót és a koncentrációs táborokat, a magyar vidéki gettók és gyűjtőtáborok tapasztalata dominánsan „női narratívává” vált.⁶⁸⁴

A nők a tétlenségre, tehetetlenségre kárhóztatott férfiakhoz képest hagyományos szerepeik alapján többet tehettek a közösségért. Számukra a gettók belső rendjének megszervezése, a lakhelyek berendezése, ételkészítés, a gyermekek körüli teendők állandó feladatot, ezzel erkölcsi tartást és támaszt nyújtottak. Megszervezték a gyermekek oktatását, foglalkoztatását, közkonyhákat, alvóhelyeket. Az összezsúfoltságban megszűnt a privát szféra, a családok együtt aludtak, az öltözködés, tisztálkodás hevenyészett parvánok, takarók mögött volt csak lehetséges. A visszaemlékezések a családanők többségének az extrém körülményekhez alkalmazkodó, önfeláldozó, helyenként kreatív stratégiáiról tanúskodnak.⁶⁸⁵

Ennek is köszönhető, hogy az akkor gyermek túlélők számára a gettó sokszor nem maradt meg traumatikus élményként.⁶⁸⁶ A radikálisan új helyzet a kiszolgáltatottság mellett több önállóságot, felnőtt feladatokat is jelenthetett. A tehénistálló padlásterében „berendezett”, alapvető higiénés feltételeket nélkülöző szandai gettóban élő kislány például úgy emlékezett vissza, hogy suszter apja cipőket javított a parasztnak élelemért cserébe, a 14 év feletti nők kapálni jártak, közösen főztek, „szép csendesen meglettünk volna”.⁶⁸⁷ A

⁶⁸⁰ Lásd a Jaross-listák adatait. Utóbbiakról lásd A népiirtás folyamata, a munkaszolgálatos behívókról A magyar közigazgatás c. fejezetet.

⁶⁸¹ B. Zs. és M. Á. visszaemlékezése. Kertész Gyűjtemény.

⁶⁸² Hilberg megállapítása szerint a lengyelországi gettók társadalmát hatalmukat veszített férfiak és támasz nélkül maradt nők alkották. Hilberg 1992, 126-130. o.

⁶⁸³ Kovács L. 2004, 42. o.

⁶⁸⁴ A holokauszt mint sajátos női tapasztalat kérdéséről lásd: Ofer – Weitzman 1998, különösen a bevezetőt és a 9, 19-20. fejezeteket.

⁶⁸⁵ USC SHOAH Emery K. visszaemlékezése és M. Á. visszaemlékezése, Kertész Gyűjtemény.

⁶⁸⁶ USC SHOAH Judit M. visszaemlékezése.

⁶⁸⁷ L.L. visszaemlékezése. USHMM Csató Collection.

szolnoki belvárosi gettóban egy házban ötvened magával élő Balázs Márta is hasonlóan nyilatkozott: „Akár hiszitek, akár nem, én a ghettóban boldog voltam. Községnek éreztem a kényszerűen összezsúfolt embereket és találtam magamnak partnert, Lázár Jutka nevű 14 éves kislány személyében, akiben ugyanúgy buzgott a segíteni vágyás, mint bennem. Folyton kerestünk magunknak elfoglaltságot, kisbabákra vigyáztunk, reggelenként mindenkinek megtisztítottuk a cipőjét, meg hasonló jócselekedeteket hajtottunk végre és ettől voltunk boldogok. Nem is nagyon értettük, hogy a felnőttek miért panaszkodnak annyit.”⁶⁸⁸ Az „idealizált” kép nyilván annak is tulajdonítható, hogy a későbbi szenvedések fényében elhalványultak a gettóélet kényelmetlenségei.

A férfiak számára a fő feladat a belső rendfenntartás volt. A nagyobb gettóban mindenütt zsidó rendőrség (vagy más nevű rendészeti egység) alakult. A karszalaggal, bottal felszerelt tagok, többnyire fiatalok kapuőrzést, légoltalmi szolgálatot, az esetleges konfliktusok kezelését látták el. Az utóbbi esetek az eltérő társadalmi-kulturális háttérű, összezsúfolt tömegben a létbizonytalanság és a civilizációs lehetőségek hiánya miatt természetesen gyakorta előfordultak. Ezekről az esetekről az antiszemita sajtó különös kárörömmel számolt be, talán mert ebben az „összeférhetetlen”, „irigy” zsidókról szóló sztereotípiák igazolását látták. Kunmadarason például nem állítottak fel gettót, a zsidók egy részét (köztük hitközségi vezetők és más prominensek) a hatóságok Karcagra, a többieket Dévaványára vitték. A döntést a helyi sajtó kárörvendő kommentárja szerint az előzte meg, hogy a szegényebb zsidók azzal vádolták a gazdagabbakat: ők tehetnek a zsidóüldözésről.⁶⁸⁹

A gettón belüli elhelyezkedést a zsidó tanácsok intézték, ezt hatóságok a többnyire a zsidók „belügyének” tekintették. A férőhely elosztása többnyire egyenletes volt, bár egyes helyeken az orvosoknak és más prominenseknek több hely jutott.⁶⁹⁰ Az egyházak fellépése miatt gyakran külön lakóépületben helyezték el a keresztény vallású gettólakókat.⁶⁹¹ Volt példa kor, nem, szociális státusz és vallási-kulturális törésvonalak szerinti szegregációra is.⁶⁹²

---

⁶⁸⁸ Balázs, Márta, *Memoirs*. USHMM RG 10.207. 2001.142. 35-36. o.

⁶⁸⁹ *Jász-Nagykun-Szolnok megyei Lapok*, 1944. május 27. 3. o. „az egész országban veszekednek, lopnak, csalnak, élnek továbbra is megszokott életüket, de hála Istennek most már egymás között.”

⁶⁹⁰ Keszthelyen például, ahol szempont volt, hogy mindenki társadalmi helyzetéhez mért férőhelyet kapjon. A keszthelyi zsidó tanács jelentése. MZSL, XX-A, D 5/1.

⁶⁹¹ Az egyházi vezetők ezt nem ritkán antiszemita érveléssel indokolták. Sarlós Mihály plébános-helyettes kérvénye szerint például „a megkeresztelkedettek fajtestvéreik részéről állandó zaklatásnak és gyalázkodásnak vannak kitéve”. 1944. május 13. ZML Zalaegerszeg város polgármesteri ir. 1682/1944. Németh-Paksy 2004, 414-415. o.

⁶⁹² Például külön utca a 60 évnél idősebbeknek (Beregszász), női-férfi barakkok (Csepel), neológ-ortodox gettó (Bonyhád).

A magyarországi gettók legfeljebb néhány hétig álltak fenn, ezért az évekig létező lengyelországi gettókat jellemző sajátos, hierarchizált mikrotársadalom és belső élet nem alakulhatott ki, de a rövid idő alatt kialakult kezdeményekből látható, hogy hasonló struktúra volt kibontakozóban. A legkisebb vidéki közösségek is igyekeztek megszervezni az adminisztrációt, vallási életet (például a szűk férőhelyből is áldozva imaszoba kialakítására), egészségügyet és közellátást. A gazdaságilag vagy katonailag fontos munkahelyeken dolgozók engedéllyel kijárhattak a gettóból, hasonlóképpen a kereskedők és ügyvédek is cégeik felszámolására, átadására. Állandó kijárási engedélyt kaptak a tanácsok vezetői. Sok helyütt mezőgazdasági munkára vették igénybe a gettók lakóit. A földműves munkához többségében nem szokott zsidó polgároknak ez nehéz feladatot jelentett, de élelmet kaptak és a munkavezetők vagy a velük dolgozó parasztok nem bántották őket.

A hatóságok viszonylagos jóindulatától kísérve az élelem beszerzés lehetőségei kezdetben a legtöbb helyen jók voltak. A legtöbben feles mennyiségben vihettek be a kényszerlakhelyre élelmet és bizottságok útján bevásárolhattak a piacon. Széles körben folyt a gettóknál élelem-árusítás és csempészés is. A környékbeli jó üzletet remélve a gettókapukhoz vitték terményeiket. Ezek a lehetőségek a rendszabályok és az ellenőrzés szigorodásával május végétől-június elejétől fokozatosan apadtak el, de az idő rövideje miatt a legtöbb gettóban elegendő élelem maradt, amint arról a leltárak tanúskodnak. Kisebb és szegényebb közösségek esetében azonban már korán komoly ellátási nehézségek alakulhattak ki. Jászapátiban például a főszolgabíró jelentette, hogy a helyi zsidók közül egy 14 gyermekes házaspár és egy félkarú, hadirokkant újságárus valamint két Jászkisérrel behozott család minden élelme elfogyott. A jelentés szerint „a gettóba szállítás előtt sem volt vagyonuk, csak abból tartották fenn magukat, hogy úgy a családfő, mint a gyermekek már évek óta mint gazdasági cselédek (kondások) voltak elszegődve.” Az alispáni hivatal több mint egy hét múlva csak annyit válaszolt, hogy a szegény zsidók élelmezéséről „illetékes hitközség” gondoskodik.⁶⁹³ Hasonló eredménnyel jártak a szolnoki külső gettó vezetőinek panaszai is.⁶⁹⁴

---

⁶⁹³ A jászvári alsó járás főszolgabírójának jelentése, 1944. május 27. JNSZML Jászvári alsó j. fősz. ir. 229/1944.

⁶⁹⁴ A szolnoki gettók ellátásáról és körülményeiről lásd: Csósz 2002, 232-237. o.

VI. 3. Zsidó Tanácsok

Az Európa-szerte már bevált modellnek megfelelően a német hatóságok Magyarországon is Zsidó Tanácsokat (*Judenrat*) hoztak létre a közösségek vezetőiből parancsaik gördülékeny és pontos végrehajtása érdekében. A vidéki tanácsok elvben a budapesti Központi Zsidó Tanács fennhatósága alá tartoztak, a gyakorlatban azonban a viszonyok nem tettek lehetővé központi irányítást. Veessenmayer birodalmi megbízott elégedetten állapíthatta meg, hogy zsidó vezetők mindenütt lelkiismeretesen igyekeztek a megszállók követeléseit teljesíteni.⁶⁹⁵ Ez különösen igaz volt a (hazafias, integrációpárti) alföldi közösségekre. Vezetőik az engedelmesség és enyhítés kettősségével jellemezhető stratégiát követték.⁶⁹⁶ A szolnoki neológ hitközségkerület elnöke, dr. Mandel Sándor ügyvéd például elvitte a németeket a nagy zsinagógába, és megmutatta nekik az első világháborús emléktáblát, bizonygatva a közösség hazafias érdemeit.⁶⁹⁷ A hajdúszoboszlói Zsidó Tanács „hazafias szolgálatként” önként ajánlotta fel a helyi zsidóság munkaerejét bármilyen fizikai munkára.⁶⁹⁸

A háború után téves helyzetértékelésként, sőt kollaborációként értékelve súlyos kritikával illették ezt a fajta magatartást. Persze kérdéses, mi volt, mivel kecsegtetett ennek a stratégiának az alternatívája. A megszállás után elrejtőző, elszökő budapesti ortodox vezetők aligha használtak többet a gondjukra bízott embereknek, mint a helyükön maradó, a helyzetet ezzel mintegy legitimáló neológok. A parancsok teljesítésére, petíciókra, halogatásra, apró engedményekre épülő taktika csak akkor lehetett volna hatékony, ha a felszabadulás jóval hamarabb bekövetkezik. Azonban a népiirtó akció páratlan gyorsaságára a hitközségi vezetők nyilvánvalóan nem lehettek felkészülve.⁶⁹⁹ Az Alföld (zömmel magyar ajkú, hazafias) zsidó vezetői közül eddigi ismereteink szerint senki sem kísérelt meg elmenekülni, vállalták a megszállás után rájuk kényszerített feladatot. Olyan, hősiességnek is nevezhető döntésre is van példa, mint Kain József kiskvárdai hitközségi elnöké. Ő amerikai állampolgársága miatt mentesült volna a gettózás alól, de önként lemondott erről, hogy rokonaival, barátaival maradhasson. Vállalta a Zsidó Tanács elnöki tisztét és végül osztozott a közösség többségének sorsában.⁷⁰⁰

⁶⁹⁵ Veessenmayer távirata Ritternek, 1944. április 2. Braham 1963, 247. sz.

⁶⁹⁶ Hilberg 1992, 105-117. o.

⁶⁹⁷ „A német tisztek mosolyogva bólogtattak. Ők jól tudták, hogy az I. világháború német zsidó hőseinek és hadirokkantjainak az ő hazájukban sem írgalmaztak” kommentálta az esetet a túlélő Varga Béla. Varga B. 1994, 81. o.

⁶⁹⁸ HBML V.B.474/b. Hajdúszoboszló pm. ir. 4813/1944.

⁶⁹⁹ A tanácsok tagjai ebben a helyzetben voltaképpen csak rossz döntések közül választhattak. Lásd erről Kádár – Vági 2009.

⁷⁰⁰ SZSZMÖL V.B. 347. Kiskvárd k. ir. III. tét. 4012/1944.

Dr. Mandelt 1944. március 28-án Budapestre, a Pesti Izraelita Hitközség Síp utcai központjába rendelték. Az ott a németektől kapott utasításoknak megfelelően alakította meg elnöklete alatt az öttagú Zsidó Tanácsot.⁷⁰¹ Megbízatusuk Szolnok városára terjedt ki, de a gyűjtőtáborba tömörítést követően hatáskörükbe került a vármegye egész zsidósága.⁷⁰² A nagyobb zsidó hitközségek (Jászberény, Karcag) esetében a tanács szintén öttagú volt, és a megszállás után néhány nappal már létrejött. Hosszabb távra rendezkedtek be, ennek jele az is, hogy a tanács számára hivatalos pecsét is készült. A kisebb településeken hasonló testület („hatósági megbízott” illetve „gettóvezető” megjelöléssel) létrehozására csak közvetlenül a gettósítást megelőzően került sor és többnyire csak 2-3 főből állt. A megyeszékhelyen kívül a tanácsokat a városi elöljáróság vagy a főszolgabíró nevezte ki, a hitközségi vezetők, illetve jól ismert, vagyonos polgárok közül. Tehát itt nem volt példa a Központi Zsidó Tanács vagy közvetlenül a németek által kinevezett tanácsokra. Olykor szükség volt egy-két hónapon belül újabb Zsidó Tanács alakítására (például Jászberényben), többnyire a munkaszolgálatos behívók miatt, olykor pedig azért is, mert a németek előszeretettel hurcoltak el túsul hitközségi vezetőket, rabbikat és más prominenseket.

A tanácsok mindennapi feladataira nézve itt Kisújszállás esetét ismertetjük bővebben. A polgármester és a rendőrkapitány Schwartz Béla és Strasser Sándor kereskedőket jelölték ki a gettó ügyeinek intézésére. Schwartz népbíróági perében tett vallomása szerint az eleve hálátlannak látszó feladatot nem akarták vállalni, csak internálási fenyegetés hatására voltak arra hajlandóak. A rendelkezések betartásáért halálbüntetés terhe mellett feleltek.⁷⁰³ A gettósítás tényét és a kinevezést Schwartz közölte a zsinagógában egybegyűlt hittestvéreivel.⁷⁰⁴ A hatósági megbízottak feladata az utasítások átvétele és végrehajtása mellett a gettó belső szervezetének irányítása volt. Meg kellett szervezniük a rendfenntartást, a lakások illetve férőhelyek elosztását, a gettó tisztán tartását és az egészségügyi ellátást. A gettók közegészségügyi követelményeit az alispán rendelete szabályozta. Előírta például kórház, járványkórház és szülészoba létesítését, a védőoltások,

---

⁷⁰¹ Lásd még A megszálló hatóságok c. fejezetet. A tanácskozásról és a vidéki hitközségeket összefogó Országos Bizottság terveiről lásd: Molnár 2000, 135-136, a vidéki tanácsok megalakulásáról és tevékenységéről uo. 140-155.

⁷⁰² Varga 1994, 80-81. o.

⁷⁰³ Ezzel az állítással Schwartzék nyilván szerepüket is magyarázták. Ellenszegülés esetére a közvetlenül a megszállás után kiadott német parancsok valóban fenyegetőztek ilyesmivel, a későbbi illetve a magyar civil hatóságok által kiadott rendeletek és utasítások kevésbé voltak szigorúak. Lásd A magyar közigazgatás c. fejezetet.

⁷⁰⁴ A kinevezés körülményeivel kapcsolatban lásd Schwartz Béla vallomását saját perében és a népbíróshoz intézett beadványát. JNSZML Nb. ir. 125/1946.

tetűirtás, gyógyszer- és műszerellátás biztosítását.⁷⁰⁵ Mindezeket az üldözötteknek kellett önköltségen előteremteniük, de alapfeltételt jelentett a hatóságok jóindulata. Az élelmiszer, ivóvíz, egyéb létfontosságú cikkek (például tüzelő) beszerzése, a posta szállítása és szétosztása is a tanács hatáskörébe tartozott.⁷⁰⁶ A város vezetősége felé képviselték a közösség érdekeit, bármely hivatalos ügyben csak rajtuk keresztül lehetett eljárni.

A visszaemlékezések és az iratanyag is arról tanúskodnak, hogy az irányítás, a feladatok és így a felelősség túlnyomó része is Schwartz Bélára hárult. Ebben valószínűleg a két ember eltérő egyénisége játszhatott közre. Strasser a népbíróság előtt kijelentette, hogy a feladatok elosztásakor ő a közellátási teendőket vállalta, míg az összes többi funkció társa kezében összpontosult.⁷⁰⁷ Schwartz a per során így emlékezett vissza az eseményekre: „egy hónap alatt éjjel-nappal futkostam, tárgyaltam, kilincseltem sorstársaim érdekében. Még vízvezeték is sikerült a gettóba bevezettetni – a saját anyagomból és a saját pénzemem –, ami a gettólakóknak megfizethetetlen könnyebbséget jelentett.”⁷⁰⁸ A gettóba tömörítés és az ott tartózkodás költségei az utolsó fillérig a helyi zsidóságot terheltek, ez meghaladta a kisebb vidéki hitközségek anyagi erejét. Egy-két héten belül súlyos ellátási problémák keletkeztek, ennek megoldása hatósági lépések híján szintén a közösségek vezetőire, vagyonosabb tagjaira várt.⁷⁰⁹ Beszámolt az egykori gettóvezető arról is, hogy a lakónegyeden belül napirenden voltak az (olykor tettelegességgig fajuló) összetűzések, állandó panaszáradat árasztotta el a vezetőket és ilyen körülmények között igen nehéz volt a rend fenntartása.⁷¹⁰

A legsúlyosabb erkölcsi konfliktus a gyűjtőtáborban várt a helyi zsidó vezetőkre. A IV. zóna táboraiban a deportáltakat két csoportra osztották és más-más úti céllal indították el: az első csoport ausztriai munkatáborokba, a második Auschwitzba került.⁷¹¹ 1944. június 23-án Theodor Dannecker SS-Hauptsturmführer, a szolnoki gyűjtőtábor parancsnoka mindössze egy órás határidőt adva utasította dr. Mandel Sándort, a vármegyei Zsidó Tanács elnökét, hogy az általa adott irányelvek alapján ossza két egyenlő csoportra a

---

⁷⁰⁵ Jász-Nagykun-Szolnok vármegye alispánjának gettórendelete, 1944. május 16. JNSZML Kisújszállás pm. ir. 4566/1944.

⁷⁰⁶ Jász-Nagykun-Szolnok vármegye tisztai felső járása főszolgabírójának 2427/1945. sz. körrendelete, 1944. május 17. I. pont. JNSZML Nb. ir. 61/1947.

⁷⁰⁷ Schwartz Béla pere. JNSZML Nb. ir. 125/1946.

⁷⁰⁸ Schwartz Béla pere. JNSZML Nb. ir. 125/1946. A tanács fizetett például az elhasználódott árnyékszékek javításáért is, amelynek engedélyezése érdekében a megbízottak május 30-án írásos beadvánnyal fordultak a polgármesterhez. JNSZML Kisújszállás pm. ir. 4566/1944.

⁷⁰⁹ *Túrkevei Hírlap*, 1944. május 21. 3. o.

⁷¹⁰ Schwartz Béla pere. JNSZML Nb. ir. 125/1946.

⁷¹¹ Lásd A népirtás folyamata c. fejezetet.

zsidókat.⁷¹² Mandel a helyi gettók vezetőinek bevonásával látott a listák összeállításához. Az első, „kivételezett” csoportba a Központi Zsidó Tanácstól érkezett direktívák alapján elsősorban a hitközségek vallási és kulturális életében vezető szerepet játszó személyek, hadiérdemesek, kivételezettek és családtagjaik kerülhettek be, ezen kívül orvosok, mérnökök és szakmunkások, a fennmaradó keretszám erejéig pedig a munkaképesek, illetve a munkaszolgálatosok hozzátartozói. A Budapestről érkezett újabb távirati utasítások 10-12 családot név szerint is felsoroltak. Mivel az utóbbi két kategóriába tartozott a tábor lakóinak kétharmada, a döntés komoly dilemmát okozott. A deportálási értekezleten megtiltották, hogy a szállítmányokról névjegyzéket készítsenek, és a zsidók írószert vigyenek magukkal. Ennek ellenére a zsidó vezetők népbírósági tanúvallomásaikban határozottan állították, hogy ekkor hátizsákjaikon ülve (sietve, ceruzával) deportálási listákat készítettek. Úgy tűnik, az íróeszközt a németektől kaphatták. A türkevei igazoló bizottság irataiban fennmaradt két lista, amely ezen névjegyzékek emlékezetből készített másolata.⁷¹³

A zóna más városaihoz hasonlóan a csoportok kialakításakor itt is drámai jelenetek játszódtak le. A szerelvények irányáról az üldözötteknek nem volt tudomásuk, bár sokan sejtették, hogy az első csoport tagjai jobb körülmények közé kerülnek. Voltak, akik információik és sejtéseik mindenképpen el akarták kerülni a második szerelvényt.⁷¹⁴ Mások számára viszont éppen az utóbbi tűnt biztonságosabbnak, mert elterjedt, hogy annak utasait a németek gyógyszerért fogják elcserélni Svájcban.⁷¹⁵ Voltak, akik az első csoportban pozíciójuk alapján járó biztos helyüket érzelmi okokból adták fel. Kertész Ignác, a dévaványai szentegylet elnöke például lányától és unokájától, Madarász Lipót, a szolnoki zsidó elemi igazgatója tanítványaitól nem tudott elszakadni, így Auschwitzban pusztultak el.⁷¹⁶

A megegyezés részeként Kasztnerék egy közel 1700 „prominens” zsidóból álló listát is összeállítottak. Ebben a csoportban az I. deportálási zóna kivételével szinte valamennyi jelentősebb város zsidó vezetői és fontos személyiségei képviselve voltak,

---

⁷¹² Neumann Andor vizsgálati anyaga. JNSZML Szolnoki Nü. ir. 28/1947.

⁷¹³ Schwartz Béla pere. JNSZML Sz. Nb. ir. 125/1946., Szolnok megyei III. sz. Ig. biz. ir. 1947-48. 7. d. 103/III.

⁷¹⁴ A mezőtúri B. Erzsébet visszaemlékezése szerint kisgyermekével át akart szökni a másik szerelvénybe, de a hitközség elnöke azzal a figyelmeztetéssel küldte vissza őket hogy „azonnal menjetek vissza, ez a halál vonata”. USC SHOAH Elizabeth B. visszaemlékezése.

⁷¹⁵ Schwartz Béla pere. JNSZML Sz. Nb. ir. 25/1946. A mentőakcióról és annak szegedi vonatkozásairól lásd Molnár 1995, 146-151. o.

⁷¹⁶ Dr. Neumann Andor ügyvéd vizsgálati anyaga. JNSZML Szolnoki Nü. ir. 104/1947., Varga B. 1994, 92. o.

köztük a szolnoki gyűjtőtáborból a történetírói, hittudományi és szépirodalmi munkásságáról is ismert dr. Heves Kornél szolnoki és dr. Herskovits József törökszentmiklósi rabbik családjukkal együtt. Őket a deportálást megelőző napon a gyűjtőtáborból Budapestre szállították.⁷¹⁷ Az események sajátos paradoxonja, hogy Heves Kornél és más neves vallási vezetők (például az ultraortodox szatmári Teitelbaum rabbi) személyében a cionisták mozgalmuk elszánt ellenfeleit és ostromozóit mentették meg.⁷¹⁸

Visszatérésük után az üldöztetéseket túlélő zsidó vezetők helyi szinten is gyakran szembesültek súlyos vádakkal. Nem egy közülük az igazoló bizottság előtt kényszerült magyarázkodni, de egyesek ellen vádat is emeltek, és (bár az ügyek végül felmentéssel zárultak) éveket töltöttek vizsgálati fogságban.⁷¹⁹ Az áldozatok hozzátartozói lényegében ugyanazzal (a nyilvánvalóan abszurd) váddal illették a zsidó tanácsok tagjait, mint később Kasztnéréket: a szerelvények utaslistájának összeállításával bűnrészesek voltak az áldozatok halálában. Korábbi személyes sérelmek és konfliktusok, a hitközségi vezetők lágerekben játszott szerepe, magatartása további vádpontokat jelenthettek. A döntéshozók a válogatásnál természetesen előnyben részesítették családtagjaikat, barátait, mert az első szerelvényt kedvezményezett helyzetűnek vélték, de csak sejtéseik lehettek arról, hogy ez a döntés mások halálos ítéletét jelenti. A népbíróságon zsidók ellen indított perek második hullámát azok jelentették, ahol a zsidó táborparancsnokok, elöljárók és kápók kerültek a vádlottak padjára. A debreceni népbíróságon tucatnyi ilyen ügyet tárgyaltak.⁷²⁰

A hiányos adatokból úgy tűnik, hogy a megyei zsidó vezetők többsége a rendkívül szűk korlátok között (bár emberi gyengeségektől, elfogultságoktól terhelten) mindent megtett a közösségek érdekében. Nem menekültek el, vállalták a közös sorsot a rájuk bízott emberekkel. A legtöbben nagy aktivitást tanúsítva igyekeztek könnyíteni a gettók helyzetén és kedvezményeket elérni a közigazgatásnál. Ahol nem történt „őrségváltás”, ott a tanácsok kérvényeikkel, fellépésükkel valamelyest befolyásolhatták a gettók kialakítását, életkörülményeit. Mandel Sándornak például összeköttetéseivel sikerült elérnie, hogy lakásában maradhatott és egy ideig bejáratos maradt a városházára is. Láthatólag tájékoztatták a gettósítással kapcsolatos elképzelésekről, ezt bizonyítja, hogy előzetesen a zsidó vezetők is szemrevételezték a tervbe vett helyeket és igyekeztek befolyásolni a

---

⁷¹⁷ Egy visszaemlékezés szerint a többiekkel együtt vitték el, majd Budapesten emelték ki őket a szállítmányból. USC SHOAH József S. visszaemlékezése.

⁷¹⁸ A szolnoki rabbi írásában és beszédeiben a cionistákat több ízben a hazafias magyar zsidóság árulóinak bélyegezte. Lásd: Heves 1943.

⁷¹⁹ Schwartz Bélát a szolnoki népbíróság első fokon 2 év fegyházra és mellékbüntetésekre (politikai jogok 5 éves felfüggesztése, 3000 forint pénzbírság) ítélte 1946. december 19-én. Fellebbezése nyomán a NOT 1947. július 19-i ítéletében felmentette. JNSZML Sz. Nb. ir. 125/1946.

⁷²⁰ HBML XXV.1. Debreceni Nb. ir. 1945-46.

polgármesteri hivatal a gettók kijelölésével kapcsolatban.⁷²¹ „Méltóságos uram, ha ... oda kihajtanak bennünket, kimegyünk valamennyien a bejáráthoz, ott leülünk és ott fogunk éhen-szomjan megdöglenni, mintsem tovább tartó pusztulásnak tennők ki magunkat.” – szolnoki hivatalnokok vallomásai szerint így reagált a hitközségi elnök, amikor megtudta, hogy egy üres külvárosi üzemcsarnokba akarják őket költöztetni.⁷²² Más szempontok mellett ez a (korlátozott) befolyás is hozzájárult, hogy a szolnokiak zöme végül a belvárosban került gettóba.

A tanácsokon belüli konfliktusok sem voltak ritkák. Mandel Sándor a hitközségi irodát az irattárral és pénztárral együtt lakására szállíttatta át. Az idős rabbi, az ekkor már gettóban lévő Heves Kornél a zsidó tanácshoz intézett beadványban tiltakozott hatáskörének illetlen megsértése ellen és azzal fenyegetőzött, hogy kérvényezni fogja a hatóságoktól, illetve a Magyarországi Zsidók Szövetségétől az elnök felmentését. Ugyanekkor kérvényezte a polgármesteri hivatalban, hogy helyezték vissza lelkészi és anyakönyvvezetői hivatalába, mivel érvelése szerint szinte naponta vannak vallásváltoztatások és a gettóban nincs módja az ezzel kapcsolatos ügyek intézésére.⁷²³ A kicsinyesnek és érthetetlennek tűnő hatásköri vita leginkább azt látszik bizonyítani, hogy az események gyorsasága nem adott lehetőséget a zsidó vezetők számára reális helyzetértékelésre, a hatalomhoz fűződő viszonyuk és bevált stratégiáik átgondolására, módosítására. Továbbra is a törvénytisztelet és lojalitás határozta meg lépéseiket, pedig a kormány intézkedései immár fizikai létüket veszélyeztették.

VI. Epilógus

A Jász-Nagykun-Szolnok megyei zsidók sorsa a náci lágerbirodalomban további feldolgozás tárgya kell hogy legyen, ezért erre a kérdésre itt csak röviden térhetünk ki. Az Auschwitzban kényszermunkára kiválasztottak, túlnyomórészt nők többek között az alsó-sziléziai Peterswaldau, Langenbilau és Parschnitz valamint a felső-ausztriai Lenzing

---

⁷²¹ A szolnoki zsidó tanács jelentése, 1944. május 14. MZSL, XX-A, D 5/1., Homoki László csendőr százados pere. BFL Nb. ir. 23487/1949. 101. o. Hasonló alkudozást folytattak a makói zsidó hitközségek vezetői is. Molnár 1995, 125. o.

⁷²² Szabó Ferenc polgármester és társai pere. BFL Nb. ir. XVII/1016/1948.

⁷²³ Heves kérvénye ügyében a gettót felügyelő rendőrfőnök úgy határozott, hogy a mentesítés nem indokolt, mert teendőit a rabbi a gettóban is elvégezheti. JNSZML Szolnok pm. ir. 13.087/1944.

hadiüzemeiben dolgoztak, repülőgépgyárban, textilüzemekben, romeltakarításon.⁷²⁴ Voltak Szolnok megyeiek abban az 1700 magyar nőből álló kontingensben is, akik kegyetlen munkakörülmények között Frankfurt-am-Main repülőterét építették.⁷²⁵ Sokan kerültek Buchenwald altáborába, többek között Allendorfba és Duderstadtba.⁷²⁶ A későbbi kiürítések során Ravensbrückbe, Günskirchenbe, Bergen-Belsenbe hurcolták őket, sokan a kimerültség, éhezés és fertőzések következtében ezekben a táborokban haltak meg, akadt, aki már a felszabadulás után.

A munkaszolgálatra vitt fiatal és középkorú férfiak közül sokan szintén megjárták a birodalom lágereit. A nyugati határszélen erődítési munkálatoknál dolgoztatták őket, innen gyalogmenetekben az Alpokon át ausztriai Mauthausenbe, majd Günskirchenbe hajtották. Megfelelő szállás, ellátás híján és az őrség gyilkosságai miatt sokan nem éltek túl az utat. Néhányan munkaszolgálatosként fogságba esve szovjet és román fogolytáborokban, kórházakban töltöttek el hónapokat, olykor éveket.⁷²⁷ A birkenauai rámpán munkára szelektált idősebbek és kamasz fiúk többnyire Buchenwaldba és altáborába kerültek, ahol gyárakban, vegyi üzemekben, építkezéseken dolgoztak. Voltak, akiket végül szintén Günskirchenbe evakuáltak, mások a csehországi Theresienstadt lágerében éltek meg a felszabadulást.

A deportáltak egy része, összesen 15 ezer alföldi zsidó a strasshofi elosztón át ausztriai munkatáborokba került, amely az életben maradás jóval nagyobb esélyét jelentette. Köztük voltak a szentgyörgypusztai internáló tábor foglyai is.⁷²⁸ Bécs és Bécsújhely környéki munkahelyekre, számos más helyszín mellett Floridsdorfba, Stranzendorfba és Neukirchenbe kerültek, ahol gyárakban, építkezéseken és romeltakarításon dolgoztak.⁷²⁹ A front közeledtével tovább vitték őket, többségük Bergen-Belsen és Theresienstadt lágereiben szabadult fel.

A vármegye zsidóságának holokauszt idején elszenvedett emberveszteségei jelentős területi eltérést mutattak. Szolnokról és a megye keleti területeiről deportált zsidók

---

⁷²⁴ F. S. visszaemlékezése a HDKE gyűjteményében, M.A., K.J. B.Zs. és mások visszaemlékezései, Kertész Gyűjtemény.

⁷²⁵ Sorsukat A kifutópálya (Malte Rauch – Bernhard Türcke, *Die Rollbahn*, 2003) címmel dokumentumfilm is megörökítette.

⁷²⁶ B.T. és A.J. visszaemlékezése a HDKE gyűjteményében, MZSL DEGOB 628, 3495. jkv.

⁷²⁷ A törökszentmiklósi Fried Dezső például 1942-ben esett fogságba és 1947-ben került haza a Szovjetunióból. Varga B. 1994, 168. o.

⁷²⁸ Hasznos Zsigmond, Gere Lajos, Gombos Árpád ügyvédek, Kormos Jenő a Tiszamenti Fakereskedelmi Rt. igazgatója, Katona József papírgyári tisztviselő, és Schwarzhall Alfonz gazdatiszt igazoló nyilatkozata, JNSZML Ig. biz. ir., Nádor Gyula feljegyzései, Stranzendorf, 1944. augusztus. USHMM RG 10 Acc. 2000.13. A strasshofi akcióról lásd A népiirtás folyamata és az Áldozatok c., a szentgyörgypusztai táborról A megszálló hatóságok c. fejezeteket.

⁷²⁹ H. B. visszaemlékezése a HDKE gyűjteményében, MZSL DEGOB 1767. jkv.

jelentős része elkerülte a megsemmisítő táborokat. A megyeszékhely zsidóságának többsége túlélte az üldöztetést, míg az erre a területre eső kisvárosokban a veszteség 50-60%-os volt. Ugyanakkor az áldozatok aránya a Jászságban és a Tiszazugban valamint a falusi közösségekben (akiknek minimális esélyük volt a „strasshofi” vonatokba kerülni) a 80-90%-ot, sőt esetenként ennél többet is elérte. A vármegyei zsidóság vesztesége összességében az országos átlaghoz (vidéken 78%)⁷³⁰ képest valamivel kisebb volt, 60%-osra becsülhető. 1949-ben – az 1944-es területre vetítve – még tizenöt hitközségben és tizenkilenc szórványban 1657 izraelita vallású lakost írtak össze a vármegyében.⁷³¹ A közösségek nagy részében azonban az istentiszteletekhez szükséges lélekszám is alig volt meg és a vallási élet néhány éven belül megszűnt. A szórványokból a túlélők lelki és megélhetési okokból is a nagyobb közösségekbe törekedtek. A gyermekek és idősek ebben a megyében viszonylag nagyobb arányban maradtak életben, de természetesen itt is megfigyelhető a korfa radikális megváltozása. A hagyományos családi szerkezet széttöredezett.⁷³² A többi strasshofi akció által érintett vármegyéhez (és Budapesthez) hasonlóan Szolnok megyében is a nők voltak többségben a túlélők között, szemben a többi vidéki vármegyével.⁷³³

Voltak, akik a táborokból azonnal külföldre kerültek vagy Budapesten (esetleg más vidéken élő rokonoknál) folytatták életüket. A túlélők többsége azonban, becsléseink szerint több mint kétezer ember, „hazatért” a vármegyébe. Voltak, akik a már a hazatérés után haltak meg a deportációban szerzett betegségükben, mások hónapokig-évekig kórházban voltak, vagy szociális intézmények segélyein tengődtek. A többség azonban óriási erőfeszítésekkel igyekezett lerombolt egzisztenciáját (és az országot) újjáépíteni. Az újrakezdéshez itt is az amerikai zsidó segélyszervezet, a Joint nyújtott nélkülözhetetlen segítséget, ingyen konyhákkal, ruházati akciókkal, kölcsönökkel.⁷³⁴ Vannak példák a hatóságok támogatására, „pozitív diszkriminációjára” is az üldözöttek iránt.⁷³⁵ Az is előfordult azonban, hogy a közigazgatás a közmunka és jóvátételi megváltás fizetésekor a zsidókra is a deportálás előtti társadalmi státuszuknak megfelelő adót vetett ki, és nem

---

⁷³⁰ A Zsidó Világkongresszus adatai szerint. Braham 1997, 1248. o.

⁷³¹ Az adatok forrása: Kepecs 1997, 168-169, 500-527. o.

⁷³² Karády 1984, 71. o.

⁷³³ Kepecs 1993, 7. o.

⁷³⁴ Teljes nevén American Jewish Joint Distribution Committee. Tevékenységéről lásd: Frojimovics 2004.

⁷³⁵ A kiskereskedői hitelakcióról szóló 1945. júniusi 15.030/1945, 10.341/1945. és 31.497/1945. sz. KKM rendeletek szerint a közszükségleti cikkeket árusító kiskereskedők 25 ezer, a deportált, hadifogságból hazatért kereskedők 50 ezer pengő hitelt kaphattak. Az utóbbi kategóriába tartozók előnyt és külön elbírálást élveztek. Politikai megbízhatóságukat igazolniuk kellett. Az összeg felét fél év, a többit egy év alatt kell visszafizetniük. JNSZML alisp. ir. 12139/1945.

vette figyelembe, hogy a legtöbben minden vagyonukat elveszítették és gyakran fizikailag is alkalmatlanok voltak a munkára.⁷³⁶

Akárcsak másutt, a zsidó közösségek és magánszemélyek vagyontárgyait az állam, a megszálló hadseregek és a lakosság nagyrészt elrabolták, üzleteiket kiürítették, lakásaikat elfoglalták. Az újonnan alakult zsidó szövetségek és hitközségek első feladatai közé tartozott, hogy kezdeményezték a javak visszaadását.⁷³⁷ Ezt a közigazgatás az új kormány zsidóüldözéseket elítélő törvényeinek és rendeleteinek szellemében elméletben támogatta, a gyakorlatban azonban a folyamat súlyos nehézségekkel és konfliktusokkal járt.⁷³⁸ Szerepet játszottak ebben adminisztratív és jogi nehézségek, például az a tény, hogy a zsidóktól elvett pénz és értékek a községi pénztárakban közös letétként szerepeltek, ezért nem adhatták ki őket magánszemélyeknek. Néhány hónapos késedelem után pedig az eljárás az infláció miatt okafogyottá vált.⁷³⁹ Gyakorlati akadályok is szerepet játszottak, elsősorban a szovjet csapatok tevékenysége, akik a „hivatalos” rekvirálások és spontán zabrállás során nem voltak tekintettel a tulajdonosok személyére.

A keleti fronton a szovjetek nem tettek különbséget az ellenük harcoló magyar katonák és a munkaszolgálatosok között.⁷⁴⁰ A zsidók is tízezrével kerültek hadifogságba és hosszú évek után kerültek csak haza a táborokból. Hasonlóképpen, az 1944-45-ös megszállás során elkövetett szovjet háborús bűnök és önkényeskedések a zsidókat is sújtották. Megmaradt áruikat és holmijaikat elhurcolták, lakásaikat megszállták a katonai alakulatok, és természetesen a zsidó lányok és asszonyok sem voltak biztonságban a nőket korra és egészségi állapotra való tekintet nélkül tömegesen megerőszakoló katonák támadásaitól.⁷⁴¹ A zsidó szervezeteknek ismételtelen kellett kérvényezniük, hogy a szovjet erők „a zsidókat ne tekintsék elmenekült fasisztáknak, hanem ellenkezőleg, a zsidókban a fasiszta rendszer leginkább sújtott áldozatait lássák.”⁷⁴²

Az egyik legsúlyosabb akadályt és konfliktus-forrást a polgári lakosság birtokába került javak jelentették. Sokan vonakodtak visszaszolgáltatni az elrabolt vagy „törvényes” úton megszerzett (hatóságilag kiutalt) vagyontárgyakat, lakásokat, üzleteket. Sok esetben pereskedni kellett az ingatlanok és bérleti jogok (üzlet, gyógyszertár) visszaadásáért,

---

⁷³⁶ JNSZML alisp. ir. 13554/1945.

⁷³⁷ JNSZML alisp. ir. 675/1945, 966/1945, 967/1945.

⁷³⁸ A vagyoni jogi és restitúciós ügyekről általában lásd: JNSZML EJK ir, 1945-1950, 1-6. d.

⁷³⁹ JNSZML alisp. ir. 16736/1945, 7038/1945.

⁷⁴⁰ Karsai L. 2001, 222. o.

⁷⁴¹ Kertész Gyűjtemény. Ungváry Krisztián becslése szerint Budapesten a nők legalább tíz százaléka esett nemi erőszak áldozatául. Ungváry 1998, 275-282. o.

⁷⁴² A kisújszállási hitközség beadványa. JNSZML alisp. ir. 684/1945.

kártérítésért.⁷⁴³ A helyzetet természetesen súlyosbította az általános nyomor, hiszen sokan az elfoglalt zsidó lakásokból nem is tudtak volna hová menni, illetve valóban szükségük volt a kiutalt, ellopott bútorokra, ruhaneműkre. Az infláció, áruhiány és feketepiac jelenségeire a bejáratott sztereotípiák mentén az antiszemita magyarázatok kínáltak leegyszerűsített választ.

Az anyagi természetű viszályok és politikai konfliktusok (és talán a kollektív büntudat) tradicionális antijudaista előítéleteken alapuló irracionális félelmeket hoztak felszínre. A 20. század közepén Magyarországon az 1880-as évek után ismét széles körben újjáéledt a középkori eredetű vérvád.⁷⁴⁴ A közismert, három halálos áldozattal járó kunmadarasi pogrom csak a jéghegy csúcsa volt.⁷⁴⁵ A debreceni népbíróság 1946-ban 14 olyan ügyet tárgyalt, ahol különböző tiszántúli települések lakói a zsidókat vádolták keresztény gyermekek rituális meggyilkolásával, megmérgezésével és kannibalizmussal. 1947-ben újabb öt ilyen perre került sor. Előfordult, hogy a szóbeszéd hatására a zsidók házáinál gyülekező tömeget a rendőrségnek kellett feloszlatnia.⁷⁴⁶ A politikai atmoszférát jellemzi, hogy Kunmadarason a pogrom után a pártok vezetői közös közleményt adtak ki, amelyben felszólították a zsidókat a községből való távozásra, ezzel őket tették felelőssé a tragédiáért.

A hazatérő zsidó szakemberek fontos szerepet játszottak az egészségügy és a közellátás újjászervezésében. Szolnokon dr. Elek István, aki kivételezettként megmenekült a deportálástól, de származása miatt kollégái nyomására eltiltották a nem zsidók gyógyításától, velük ellentétben a front megérkezésekor is a városban maradt és (akárcsak 1918-19-ben) egyedül, személyes biztonságával sem törődve látta el az orvosi teendőket. A zsidók részt vettek az önkormányzatok, a pártok, a közigazgatás és a rendvédelem újjáalakításában. A Szolnokon újjáalakult törvényhatósági bizottság 94 tagjából például öten voltak zsidó származásúak.⁷⁴⁷ Nem meglepő, hogy a közéleti aktivitást tanúsító zsidók szinte kizárólag a baloldalhoz (Szociáldemokrata Párt, Polgári Demokrata Párt, Kommunista Párt) csatlakoztak, hiszen ezek a mozgalmak jelentették számukra annak garanciáját, hogy az 1945 előtti rendszer nem térhet vissza. Sok zsidó reménykedett abban, hogy a szocialista ideológia által vizionált osztálynélküli társadalomban a „zsidóprobléma”

---

⁷⁴³ Magánszemélyek kérelmei. JNSZML alisp. ir. 16556/1945, 16582/1945, 16457/1945.

⁷⁴⁴ Pelle 1996.

⁷⁴⁵ Jelentés a kunmadarasi pogromról. MZSL XXXIII-5-b. 4. d. Lásd még: USC SHOAH Judit M. visszaemlékezése, valamint Kőbányai 1990, Pelle 1990. A háború utáni pogromokról általában: Standeisky 2007, 131-173. o.

⁷⁴⁶ HBML XXV.1. Debreceni Nb. ir. 1946-47, 20-26. és 27-39. d.

⁷⁴⁷ JNSZML alisp. ir. 14333/1945.

is megszűnik majd. Ismert tény, hogy a zsidók felülreprezentáltak voltak és helyenként kulcsfontosságú posztokat töltöttek be 1945 után a rendőrségben és az igazságszolgáltatásban. Ennek részben az volt az oka, hogy megfelelő képzettségű és végzettségű, viszont a korábbi rendszerben nem kompromittálódott tisztviselőkre volt szükség. Sokakat ugyanakkor az elégtétel-keresés szándéka is vezetett ezekbe a pozíciókba.⁷⁴⁸ Ez a helyzet nyilvánvalóan megnehezítette az objektív és elfogulatlan ítélezést.

Bibó István joggal állapította meg, hogy politikai bátorságra lett volna szükség annak kimondásához, hogy a zsidóüldözésekkel kapcsolatos eljárásokban az üldözésekben érintettek egyáltalán ne kaphassanak szerepet. A számonkérés során jelentkező arány- és mértékvesztésre érzékletes példaként hozta fel, hogy a családját veszített munkaszolgálatosról, aki a számonkérés folyamatában részt vesz, azt állítani, hogy „lényegtelen az ő zsidó megalázottsága és szenvedése, hanem az egyszerűen egy magyar demokrata a sok közül ..., ez a legenyhébb szóval mondva fikció”.⁷⁴⁹ Ilyen esetek természetesen Jász-Nagykun-Szolnok megyében is előfordultak. Kunszentmártonban például az igazoló bizottságot az egész családját elvesztett holokauszt-túlélő, Neuberger Rezső vezette. Nánási Ferenc és volt munkaszolgálatos társai Tiszaroffon hónapokon keresztül önhatalmúlag és teljhatalommal intézték a felelősségre vonást, számos embert megalapozott vádak nélkül is letartóztattak, bántalmaztak, megfélemlítettek.⁷⁵⁰

A bosszúállás egyéni szinten tehát nyilvánvalóan létezett. Fontos hangsúlyozni, hogy közösségi szinten azonban nem, még kevésbé igaz ez a teljes magyar zsidó közösségre vonatkoztatva. A felelősségre vonás sem volt kollektív jellegű.⁷⁵¹ Az üldöztetésekre válaszul indított bosszúhadjáratnak már csak azért sem tekinthető a háború utáni igazságszolgáltatás, mert a tömeggyilkosságban való bűnrészesség ritkán került a vizsgálódás fókuszába, csak egy volt a „nép egyes rétegei” ellen irányuló „horthysta” büntettek sorában. A népbíróságok jelentős politikai (elsősorban kommunista) nyomás alatt működtek. Ezért a volt rendszerhez kötődő prominens helyi személyiségeket és rajtuk keresztül az egész korszakot igyekeztek vádlottak padjára ültetni és diszkreditálni.⁷⁵² A zsidóüldözés csak a vádpontok egyike (és ritkán azok legfontosabbja) volt.

---

⁷⁴⁸ A jelenségről részletesebben lásd: Karády 1984, 110-153. o.

⁷⁴⁹ Bibó 1984, 270-272. o. Bibó azt a véleményt is megkockáztatta, hogy „szinte kár hogy a rendezett és szabályozott számonkérő eljárást nem előzte meg az elégtételkeresésnek valamilyen robbanásszerű és fejetlen módja”.

⁷⁵⁰ JNSZML alisp. biz. ir. 5/1945, 7786/1945.

⁷⁵¹ Varga 1992, 63. o.

⁷⁵² Karsai L. 2000.

Ugyanakkor más magatartási minták is regisztrálhatók. Sok volt üldözött mentő tanúként szerepelt a népbíróságon, igazoló nyilatkozattal állt ki a vádlottak mellett. Kevés olyan gyanúsított vagy terhelt volt, aki nem tudott egy-két zsidó származású mentő tanút felvonultatni. Mint említettük, a végrehajtók közül nem egy mentő vagy enyhítő szerepben is feltűnt, és még a zsidókkal kegyetlenkedő csendőrök és rendőrök közül is egyesek (a nyilas korszakban) életüket mentették.⁷⁵³ Volt olyan üldözött is, aki azért került a népbíróság elé, mert (a következményektől, újabb zsidóellenes akcióktól tartva) arra igyekezett rábírni sorstársait, hogy ne tanúskodjanak egy háborús bűnökkel vádolt személy ügyében.⁷⁵⁴

További fontos körülmény a zsidók felelősségre vonásban játszott szerepének értékelésekor, hogy az említett szervek személyzetének túlnyomó többségét természetesen nem zsidók alkották. A törvénytelenések és túlkapások során származási alapon nem tehető különbség az 1945 utáni erőszakszervezetek tagjai között. A gyanúsítottakat bántalmazó, megkínzó és hatalmaskodó rendőrtisztek, az elfogult, következtelen, és ideológiailag befolyásolt ítélkezési gyakorlatért felelős ügyészek és bírák között egyaránt találunk zsidókat és nem zsidókat. Nem volt ritka a perek vádlottjainak utcai megfenyegetése, meglincselése sem, ezekben az esetekben a tetteseket nem ismerjük.⁷⁵⁵ Fordított eset is előfordult, amikor a vádlott mellett tüntettek, a legismertebb eset a karcagi Nagy János leventeoktatóé, akinek pere volt a kunmadarasi pogrom közvetlen kiváltó oka.⁷⁵⁶

Mindemellett a népbíróságok és igazoló eljárások anomáliái nemritkán sújtottak zsidó származásúakat, zsidókkal szimpatizáló és zsidómentő személyeket is. Közéjük tartozott például Kayser Anna, aki súlyos beteg nagybátyját, dr. Konrád Jenőt, a szolnoki Bábaképző alapító igazgató-főorvosát mentette meg Budapesten. Hogy kettejük számára élelmiszerjegyhez és fizetéshez jusson, letette az esküt a nyilas kormányra, ezért az igazoló bizottság állásvesztésre ítélte.⁷⁵⁷ Róna Manó városi adótiszt, akit a német megszállás után elbocsájtottak és deportáltak, hazatérése után azért veszítette el állását, mert 1944 előtt hivatalában állítólag „a kisemberekkel gorombáskodott”.⁷⁵⁸ Számos zsidó vezetőt és a táborokban (kápóként, tábor- vagy blokkparancsnokként) szerepet vállaló deportáltakat vetettek alá igazoló és népügyészégi eljárásnak, több ilyen népbírósági perre is sor

⁷⁵³ Lásd még a Magyar rendvédelem c. fejezetet.

⁷⁵⁴ HBML XXV. 1. Debreceni Nb. ir. 696/1946.

⁷⁵⁵ Barna Gyula pere. BFL B. 16915/1949. Dudás István rendőr törzsőrmester pere. Szolnoki Nb. ir. 51/1946

⁷⁵⁶ JNSZML Szolnoki Nb. ir. 161/1946.

⁷⁵⁷ JNSZML Szolnok városi Ig.Biz ir. 2. d.

⁷⁵⁸ JNSZML Szolnok m. III. sz. Ig. biz. ir. 4.d.

került.⁷⁵⁹ Ugyanakkor a zsidóüldözések során együttműködők, feljelentők közül nem egy megmenekült a felelősségre vonástól, mert utóbb „demokratikus gondolkozásnak adta tanújelét” és belépett a kommunista vagy más baloldali pártba.⁷⁶⁰

Az 1956-os forradalom újabb kivándorlási hullámot indított el. Az események helyenként antiszemita jelenségekkel jártak, azonban a pogromszerű kitörések elmaradtak és nem mondható, hogy az antiszemitizmus az események integráns részét képezte volna.⁷⁶¹ Az üldöztetésektől való félelem azonban kétségtelenül szerepet játszott a döntésekben.⁷⁶² Az 1960-as és 70-es években a legtöbb megyei településen megszűnt a közösségi élet, a többség kivándorolt (Izraelbe, Észak-Amerikába, Svédországba) vagy Budapestre költözött. Napjainkban (2010) csak Szolnokon és Karcagon működik kicsiny zsidó közösség. A Magyarországon maradók többsége az üldöztetések emlékével együtt igyekezett elrejteni, elfeledni zsidó származását is. Gyakori volt a vegyes házasság és a névmagyarosítás. Az elhagyott zsinagógákat több településen viszonylag jó műszaki állapotuk ellenére lerombolták. Az állam szocialista rendszer „modernizációs” hevülete mellett a népiirtás emlékezetétől való szabadulás törekvése is szerepet játszhatott ezekben a döntésekben. Egyes helyeken történtek próbálkozások 1990 után az elhagyott zsinagógák és temetők megőrzésére, másutt ezeket az emlékhelyeket továbbra is az enyészet fenyegeti. A temetőkben a túlélők által állított emlékművek mellett néhány emléktábla, Szolnokon három helyen ún. emlékező macskakövek (*Stolpersteine*) őrzik az áldozatok emlékét.⁷⁶³

---

⁷⁵⁹ Lásd a szolnoki Zsidó Tanács tagja, Török László igazoló eljárását. JNSZML Szolnok m. III. sz. Ig. biz. ir. Magánalkalmazottak ü. 4.d.

⁷⁶⁰ Szabó Ferenc kunhegyesi jegyző ügye. JNSZML Szolnoki Nü. ir. 257/1947.

⁷⁶¹ Az 1956-ban történt antiszemita incidensekről általában lásd: Ständeisky 2007, 174-221. o.

⁷⁶² Több jászberényi túlélő úgy emlékezett, hogy utcájukban 1956 októberében „Icig, nem mész Ausvicig” falfelirat fogadta őket. K. György visszaemlékezése. Kertész Gyűjtemény.

⁷⁶³ Urbancsok 2007, 15-17. o. Valamennyi megyei emlékezhelyet zsidó szervezetek, illetve budapesti vagy külföldi civil szervezetek hozták létre, hasonló helyi közéleti vagy társadalmi kezdeményezésekről nem tudunk.

VII. Források és rövidítések jegyzéke

FORRÁSOK

Levéltárak

ÁBTL – Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (Budapest)
BFL – Budapest Főváros Levéltára (Budapest)
HBML – Hajdú-Bihar Megyei Levéltár (Debrecen)
JNSZML – Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár (Szolnok)
MZSL – Magyar Zsidó Levéltár (Budapest)
OL – Magyar Országos Levéltár (Budapest)
SZSZMÖL – Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Önkormányzat Levéltára (Nyíregyháza)
USHMM – United States Holocaust Memorial Museum (Washington D.C., USA)
YVA – Yad Vashem Archives (Jeruzsálem, Izrael)

Egyéb gyűjtemények

HDKE – Holokauszt Emlékközpont gyűjteménye (Budapest)
Kertész Gyűjtemény – Tomas Kertész magángyűjteménye (Stockholm, Svédország)
OSZK – Országos Széchényi Könyvtár (Budapest)
USC SHOAH – SHOAH Foundation Institute for Visual History and Education, University of Southern California (Los Angeles, USA)

RÖVIDÍTÉSEK

alisp. – alispáni
BM – Belügyminisztérium
cs. – csomó
cs. ker. – csendőrkerület
d. – doboz
DEGOB – Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság
EJK – Elhagyott Javak Kormánybiztossága
főisp. – főispáni

főj. – főjegyzői
főn. sz. – főnöki szám
fősz. – főszolgabírói
Gestapo – Geheime Staatspolizei
HM – Honvédelmi Minisztérium
Ig. b. – Igazoló Bizottsági
ir. – iratok
j. – járás
k. – községi
KdS – Kommandeur der Sicherheitspolizei und des SD
kk. – külön kezelt iratok
közig. ir. – közigazgatási iratok
MÉP – Magyar Élet Pártja
MMP – Magyar Megújulás Pártja
MOVE – Magyar Országos Véderő Egylet
Nb. – Népbírói
Nü. – Népügyészségi
par. – parancsnokság
pk. – parancsnok
pm. – polgármesteri
PM – Pénzügyminisztérium
Pü.ig. – Pénzügyigazgatóság
RSI – Romanian Information Service
RSHA – Reichssicherheitshauptamt
res. – bizalmas
r.kap. – rendőrkapitányi
RG – Record Group
SD – Sicherheitsdienst
SEK – Sondereinsatzkommando Eichmann
Sipo – Sicherheitspolizei
v – város
vm – vármegye

VIII. Irodalomjegyzék

Arad 1981

Arad, Yitzhak: *Ghetto in Flames: The Struggle and Destruction of the Jews in Vilna in the Holocaust*. Jerusalem–New York: Yad Vashem–Ktav Publishing House, 1981.

Arad – Krakowski – Spector 1989

Arad, Yitzhak – Shmuel Krakowski – Shmuel Spector, eds.: *The Einsatzgruppen Reports: Selections from the Dispatches of the Nazi Death Squads' Campaign against the Jews, July 1941–January 1943*. New York, N.Y.: Holocaust Library, 1989.

Arendt 1976

Arendt, Hannah: *Eichmann in Jerusalem. A Report on the Banality of Evil*. 2d., rev. ed. New York: Penguin, 1976.

Ádám et al. 1959

Magyarország és a második világháború. Titkos diplomáciai okmányok a háború előzményeihez és történetéhez. Szerk.: Ádám Magda et al. Budapest, Kossuth, 1959.

Balázs – Katona 2001

Balázs Edit – Katona Attila (szerk.): *Baljós a menny felettem. Vallomások a szombathelyi zsidóságról és a soáról*. Szombathely, Berzsenyi Dániel Főiskola Történelem Tanszéke–Magyar Izraeli Baráti Társaság, 2001.

Bauer 1978

Bauer, Yehuda: *The Holocaust in Historical Perspective*. Seattle: University of Washington Press, 1978.

Bauer 1997

Bauer, Yehuda: Conclusion: The Holocaust in Hungary: Was Rescue Possible? In Cesarani, David (ed.): *Genocide and Rescue. The Holocaust in Hungary 1944*. Oxford–NY: Berg, 1997. 193-209. o.

Bauer 2009

Bauer, Yehuda: *The Death of the Shtetl*. New Haven: Yale University Press, 2009

Bedő – Illényi – Schweitzer 2009

Bedő Iván – Illényi Balázs – Schweitzer András: Mutogatósszámtan. In *Heti Világgazdaság*, 2009. 39. sz. 39-41. o.

Bender 2008

Bender, Sara: *The Jews of Bialystok during World War II and the Holocaust*. Waltham–Hanover, N.H: Brandeis University Press–University Press of New England, 2008.

Benoschofsky – Karsai E. 1958

Benoschofsky Ilona – Karsai Elek (szerk.): *Vádirat a nácizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez. I. (1944. március 19. – 1944. május 15. A német megszállástól a deportálás megkezdéséig)* Budapest, MIOK, 1958.

Benoschofsky-Karsai E. 1960

Benoschofsky Ilona - Karsai Elek (szerk.): *Vádirat a náciizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez. 2. (1944. május 15. - 1944. június 30. A budapesti zsidóság összeköltöztetése)* Budapest, MIOK, 1960.

Berkes 1996

Berkes Tímea: A Győr-Moson-Pozsony vármegyei zsidók története 1944-ben. In *Holocaust Füzetek*, 1996. 5. sz. 6-42.

Bibó 1984

Bibó István: Zsidókérdés Magyarországon 1944 után. In Hanák Péter (szerk.): *Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus. Tanulmányok a zsidókérdésről a huszadik századi Magyarországon.* Budapest, Gondolat, 1984. 135-294. o.

Bihari 2008

Bihari Péter: *Lövészárkok a hátszágban. Középosztály, zsidókérdés, antiszemitizmus az első világháború Magyarországon.* Budapest: Napvilág, 2008.

Braham 1963

Braham, Randolph L. (ed.): *The Destruction of Hungarian Jewry I-II. (A Documentary Account).* New York, World Federation of Hungarian Jews, 1963.

Braham 1981

Randolph L. Braham: *The Politics of Genocide. The Holocaust in Hungary.* 2 Vols. New York: Columbia University Press, 1981.

Braham 1988

Randolph L. Braham: *A magyar Holocaust I-II.* Budapest–Wilmington, Gondolat–Blackburn International Incorporation, 1988.

Braham 1994

Braham, Randolph L.: *The Politics of Genocide. The Holocaust in Hungary.* rev. 2d ed. 2 Vols. New York: Columbia University Press, 1994.

Braham 1997

Randolph L. Braham: *A népiértés politikája. A Holocaust Magyarországon. 1-2. köt.* Budapest, Belvárosi, 1997.

Braham 1998

Braham, Randolph L.: The Holocaust in Hungary. A Retrospective Analysis. In Braham, Randolph L. – Scott Miller, (eds.): *The Nazis' Last Victims. The Holocaust in Hungary.* Detroit : Wayne University Press, 1998. 27-43. o.

Braham 2001

Braham, Randolph L. (ed.): *The Holocaust in Hungary. A Selected and Annotated Bibliography: 1984–2000.* New York: Columbia University Press, 2001.

Braham – Tibori Szabó 2007

Braham, Randolph L. – Tibori Szabó Zoltán (szerk.): *A magyarországi holokaust földrajzi*

enciklopédiája. 1-3. köt. Budapest: Park, 2007.

Braham – Bock 2008

Braham, Randolph L. – Bock, Julia (eds.) : *The Holocaust in Hungary. A Selected and Annotated Bibliography: 2000–2007*. New York: Columbia University Press, 2008.

Breitman 1991

Breitman, Richard, *The Architect of Genocide: Himmler and the Final Solution*. New York: Knopf, 1991.

Browning – Matthäus 2004

Browning, Christopher R. – Jürgen Matthäus: *The Origins of the Final Solution: The Evolution of Nazi Jewish Policy, September 1939-March 1942*. Lincoln: University of Nebraska Press, 2004.

Cesarani – Levine 2002

Cesarani, David – Paul A. Levine (eds.): *'Bystanders' to the Holocaust: A Re-evaluation*. London–Portland, Or., Frank Cass, 2002.

Cohen 1997

Cohen, Asher: Resistance and Rescue in Hungary. In Cesarani, David (ed.): *Genocide and Rescue. The Holocaust in Hungary 1944*. Oxford–NY: Berg, 1997. 123-134.

Cole 2003

Cole, Tim: *Holocaust City. The Making of a Jewish Ghetto*. New York–London : Routledge, 2003.

Cole 2005

Cole, Tim: Writing Bystanders into Holocaust History in More Active Ways: 'Non-Jewish' Engagement with Ghettoisation, Hungary 1944. In *Holocaust Studies*, Vol. 11., No. 1. (Summer 2005) 55-74. o.

Cole 2006

Cole, Tim: A Gendered Holocaust? The Experiences of 'Jewish' Men and Women in Hungary, 1944 In Braham, Randolph L. – Brewster S. Chamberlin (eds.): *The Holocaust in Hungary: Sixty Years Later*. New York: Columbia University Press, 2006. 43-61. o.

Cseh 1999a

Cseh Géza: *Emberek az embertelenségben. Megyei vezetők próbálkozásai az üldözöttek védelmében*. In *Jászkunság XLV*. (1999) 2. sz. 116-124.

Cseh 1999b

Cseh Géza: *Adatok Alexander Imre alispán életútjához. (Kunhegyes, 1883 - Budapest, 1969)* In *Zounuk* (a Jász-Nagykun-Szolnok megyei Levéltár Évkönyve) 14. (1999) 143-160.

K. Cseh 2001

K. Cseh Edit (szerk.): *A Békés megyei zsidóság történetének levéltári forrásai*. Gyula: Békés Megyei Levéltár, 2001.

Csősz 2000

Csősz László: „Keresztény polgári érdekek sérelme nélkül...” Gettósítás Szolnokon 1944-ben In *Századok*, 134. évf. (2000) 3. sz. 633–679. o. (bővített, javított változata: *Tanulmányok a holokausztról II.* Szerk.: Randolph L. Braham. Budapest, 2002, Balassi, 203–255.)

Csősz 2001

Csősz László: “Raise a Monument for Us as well...” Life Histories of the Survivors of a Former Hungarian Jewish Community In *Villa Rana*, 2001. no. 2. 1–23. o.

Csősz 2002

Csősz László: Őrségváltás? Az 1944-es deportálások közvetlen gazdasági–társadalmi hatásai. In Karsai László–Molnár Judit (szerk.): *Küzdelem az igazságért. Tanulmányok Randolph L. Braham 80. születésnapjára.* Budapest, 2002, MAZSIHISZ, 75–98.

Csősz 2004

Csősz László : A „legmagyarabb” vármegyében In *História*, XXVI. évf. (2004) 2-3. sz. 43-47. o.

Csősz 2006

Csősz László: A jázsági zsidóság a Vészkorszakban. In *Jászsági Évkönyv*, 13. évf. (2006) 90-110. o.

Csősz 2007

Csősz László: Jász-Nagykun-Szolnok vármegye. In *A magyarországi holokauszt földrajzi enciklopédiája 1-3.* Szerk. Randolph L. Braham–Tibori Szabó Zoltán. Budapest, Park, 2007. 1: 564-584. o.

Deák 1985

Deák István: The Peculiarities of Hungarian Fascism. In Braham, Randolph L. – Vágó, Béla (eds): *The Holocaust in Hungary: Forty Years Later.* New York : Columbia University Press, 1985. 43-51. o.

Deák 2000a

Deák István: Introduction. In Deák, István – Jan T. Gross – Tony Judt (eds): *The Politics of Retribution in Europe. World War II and Its Aftermath.* Princeton, NJ : Princeton University Press, 2000. 3-14. o.

Deák 2000b

Deák István: A Fatal Compromise? The Debate over Collaboration and Resistance in Hungary. In Deák, István – Jan T. Gross – Tony Judt (eds): *The Politics of Retribution in Europe. World War II and Its Aftermath.* Princeton, NJ : Princeton University Press, 2000. 39-73. o.

Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez

Ságvári Ágnes (szerk.): *Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez.* 19 kötet. Budapest, Magyar Auschwitz Alapítvány–Holocaust Dokumentációs Központ, 1994.

Eggen 1993

Eggen, Eystein: *Gutten fra Gimle. et NS-barns beretning*. Oslo, Aschehoug, 1993.

Ember 1984

Ember Mária: *Egy úr Eichmann stábjából*. In Magyar Nemzet, 1984. május 13, 20, 27, június 3, 10, 17, 24., mind 4.o.

Ember 1994

Ember Mária: *Hajtűkanyar*. 3. kiad. Budapest, Katalizátor Iroda, 1994.

Fein 1979

Fein, Helen: *Accounting for Genocide. National Responses and Jewish Victimization during the Holocaust*. New York : The Free Press, 1979.

Fedorovič 2003

Fedorovič, Tomáš, Der Theresienstädter Lagerkommandant Siegfried Seidl In Milotová, Jaroslava – Ulf Rathgeber – Michael Wögerbauer (Hgs.) *Theresienstädter Studien und Dokumente*, Vol. 10. Prag: Sefer-Verlag, 2003. 162-209. o.

Földes – Hubai 1999

Parlamenti választások Magyarországon 1920-1998. 2., bőv, átd. kiad. Szerk.: Földes György–Hubai László. Budapest, Napvilág, 1999.

Frojimovics 2007

Frojimovics Kinga : *I Have Been a Stranger in a Strange Land: The Hungarian State and the Jewish Refugees in Hungary, 1933-1945*. Jerusalem : Yad Vashem, 2007.

Frojimovics - Molnár 2005

Frojimovics, Kinga – Molnár Judit (szerk.): *Gettómagyarország 1944. A Központi Zsidó Tanács iratai*. Budapest: Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, 2005.

Frojimovics – Schweitzer 1994

Magyarországi zsidó hitközségek 1944. április. A Magyar Zsidók Központi Tanácsának összeírása a német hatóságok rendelkezése nyomán. I. rész: Adattár. Közzéteszi: Schweitzer József, sajtó alá rend.: Frojimovics Kinga. Budapest, MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1994.

Gabor 1981

Gabor, Georgia M.: *My destiny. Survivor of the Holocaust*. Arcadia, CA.: Amen, 1981.

Gerend 1982

Gerend László: *Kiűzettiünk városunkból*. Budapest, Magvető, 1982.

Gergely A. 2003

Gergely Anna: *A székesfehérvári és Fejér megyei zsidók tragédiája*. Budapest: Vince, 2003.

Gergely A. 2007

Gergely Anna : Veszprém vármegye. In Braham, Randolph L. – Tibori Szabó Zoltán, szerk., *A magyarországi holokaust földrajzi enciklopédiája 1-3*, Budapest: Park, 2007. 1290-1312. o.

Gergely J. 1984

Gergely Jenő: „A katolikus püspöki kar és a konvertiták mentése (Dokumentumok)” In *Történelmi Szemle*, XXVII. évf. (1984) 4. sz. 580-616. o.

Gergely J. 2006

Gergely János: Zsidók deportálása a hazából. In *História*, XXVIII. évf. (2006) 4. sz. 6-8. o.

Gerlach – Aly 2005

Gerlach, Christian – Götz Aly, *Az utolsó fejezet. Reálpolitika, ideológia és a magyar zsidók legyilkolása*. Budapest: Noran, 2005.

Gitman 2009

Gitman, Esther: The Rescue of Jewish Physicians in the Independent State of Croatia (NDH), 1941–1945. *Holocaust and Genocide Studies*, Vol. 23. No. 1. (Spring 2009) 76-91. o.

Glatz 1970

Glatz Ferenc: Hóman Bálint és a nemzetiszocialisták összeütközése Székesfehérvárott 1944-ben In *Fejér Megyei Történeti Évkönyv. Tanulmányok és források Fejér megye történetéhez* 4. (1970) 181-202.

Gonda 1970

Gonda Moshe Élijáhu: *A debreceni zsidók száz éve. A mártírhalált halt debreceni és környékbeli zsidók emlékére*. Tel-Aviv, Debreceni Zsidók Emlékbizottsága, é.n. [1970]

Gross 2002

Gross, Jan T.: *Neighbors. The Destruction of the Jewish Community in Jedwabne, Poland*. New York: Penguin Books, 2002.

Gutman 1990

Israel Gutman et al. eds. *Encyclopedia of the Holocaust*. New York: Macmillan, 1990.

Haraszti 2005

Haraszti György (szerk.): *Auschwitzi Jegyzőkönyv*. Budapest: Múlt és Jövő, , 2005.

Herbert 2000

Herbert, Ulrich (ed.): *National Socialist Extermination Policies: Contemporary German Perspectives and Controversies*. New York: Berghahn Books, 2000.

Hernádi 1998

Hernádi Miklós: Unlearning the Holocaust. In Braham, Randolph L. – Scott Miller, (eds.): *The Nazis' Last Victims. The Holocaust in Hungary*. Detroit: Wayne University Press, 1998. 153-166. o.

Hilberg 1961

Hilberg, Raul: *The Destruction of the European Jews*. London: W. H. Allen, 1961.

Hilberg 1985

Hilberg, Raul: *The Destruction of the European Jews*. Vols I-III. 2d ed. New York: Holmes & Meier, 1985.

Hilberg 1990

Hilberg, Raoul: Theodor Dannecker. In Israel Gutman et al. eds. *Encyclopedia of the Holocaust*. New York: Macmillan, 1990. Vols. 4. p. 1:344-345.

Hilberg 1992

Hilberg, Raul: *Perpetrators, Victims, Bystanders. The Jewish Catastrophe 1933–1945*. New York: Harper Perennial, 1992.

Hilberg 2003

Hilberg, Raul: *The Destruction of the European Jews*. Vols I-III. 3d ed. New Haven–London: Yale University Press, 2003.

Horthy 1990

Horthy Miklós: *Emlékirataim*. Budapest, Európa–História, 1990.

Imrédy – Rátz – Jaross 1940

Imrédy Béla – Rátz Jenő – Jaross Andor: *Magyar Megújulás Pártja programja*. Budapest, Stádium, 1940.

Isaacson 1990

Isaacson Magyar, Judith: *Seed of Sarah. Memoirs of a Survivor*. Urbana – Chicago: University of Illinois Press, 1990.

Juhász et al. 1968

A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933-1944. Szerk.: Juhász Gyula et al. Budapest, Kossuth, 1968.

Juhász 1984

Juhász Gyula: A barbár korhullám. (A magyar szellemi élet és a zsidókérdés a második világháború előtt és alatt) In *Új Írás*, 1984. 7. sz. 68-92. o.

Kaposvári 1975

Kaposvári Gyula: Nehéz napok. Részletek egy 15 éves fiú 1944-es szolnoki naplójából. In *Jászkunság*, 1975. 1-2. sz. 21-28. o.

Karády 1997a

Karády, Victor: Identity Strategies Under Duress Before and After the Shoah. In Braham, Randolph L. – Pók Attila (eds.): *The Holocaust in Hungary: Fifty Years Later*. New York: Columbia University Press, 1997. 147-178. o.

Karády 1997b

Karády Viktor: Zsidótörvények és életfeltételek a szociális jelzők tükrében (1938-1943). In *Zsidóság, asszimiláció, polgárosodás. Tanulmányok*. Budapest: Cserépfalvi. 1997. 275-324. o.

Karády 2000

Karády Viktor: Az asszimiláció Szegeden: szociológiai kérdésvázlat. In *Zsidóság és*

társadalmi egyenlőtlenségek (1867–1945). Történeti-szociológiai tanulmányok. Budapest: Replika Kör, 2000. 59-91. o.

Karsai E. – Szinai 1961

Karsai Elek – Szinai Miklós: A Weiss Manfréd-vagyon német kézbe kerülésének története. *Századok*, 1961. 4-5. sz. 680-719. o.

Karsai E. 1967

Karsai Elek (szerk.): Vádirat a nácizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez. 3. (1944. május 26. - október 15. A budapesti zsidóság deportálásának felfüggesztése). Budapest: MIOK, 1967.

Karsai E. 1985

Karsai, Elek: Deportation and Administration in Hungary. In Braham, Randolph L. – Vágó, Béla (eds): *The Holocaust in Hungary: Forty Years Later*. New York : Columbia University Press, 1985. 107-127.

Karsai L. 1999

Karsai László: Ellenállni a gonosznak. Zsidók és magyarok a Soá idején. In *Magyar megfontolások a Soáról*. Budapest–Pannonhalma, Balassi–Magyar Pax Romana Fórum–Pannonhalmi Főapátság, 1999, 111-123.

Karsai L. 2000

Karsai, László: The People's Courts and Revolutionary Justice in Hungary, 1945–46. In Deák, István – Jan T. Gross – Tony Judt (eds): *The Politics of Retribution in Europe. World War II and Its Aftermath*. Princeton, NJ.: Princeton University Press, 2000. 233-251. o.

Karsai L. 2001

Karsai László: *Holokausz*. Budapest, Pannonica, 2001.

Karsai L. 2002

Karsai László: Feljelentők és feljelentettek 1944-ben Magyarországon. In *Élet és Irodalom*, 2002. 26. sz.

Karsai L. 2004

Karsai László: Magyarországi zsidótörvények és rendeletek, 1920–1944. In *Századok*, 138. évf. (2004) 6. sz. 1285-1304. o.

Karsai L. 2005

Karsai László: A holokausz utolsó fejezete. In *Beszélő*, 10. évf. (2005) 10. sz. 74-91.

Karsai L. 2006

Karsai László: The Fateful Year: 1942 in the Reports of Hungarian Diplomats. In Braham, Randolph L. – Chamberlin, Brewster S. (eds.): *The Holocaust in Hungary: Sixty Years Later*. New York: Columbia University Press, 2006. 3-16. o.

Karsai L. – Molnár 1994

Karsai László - Molnár Judit (szerk.): *Az Endre-Baky-Jaross per*. Budapest, Cserépfalvi, 1994.

Karsai L.– Molnár 2005

A magyar quisling-kormány. Sztójay Döme és társai a népbíróság előtt. Szerk.: Karsai László–Molnár Judit. Budapest, 1956-os KHT, 2005.

Kádár 1978

Kádár Gyula: *A Ludovikától Sopronkőhidáig. 1-2.* Budapest, Magvető, 1978.

Kádár – Vági 2004

Kádár, Gábor –Vági, Zoltán: *Self-financing Genocide. The Gold Train, the Becher Case and the Wealth of Hungarian Jews.* Budapest-New York: Central European University Press, 2004.

Kádár – Vági 2005

Kádár Gábor–Vági Zoltán: *Hullarablás. A magyar zsidók gazdasági megsemmisítése.* Budapest, Jaffa, 2005.

Kádár – Vági 2009

Kádár, Gábor –Vági, Zoltán: Compulsion of Bad Choices – Questions, Dilemmas, Decisions: The Activity of the Hungarian Central Jewish Council in 1944. In András Kovács – Michael Miller (eds.): *Jewish Studies at the Central European University V.* Budapest: Central European University, 2009. 71-89. o.

Kállay 1991

Kállay Miklós: *Magyarország miniszterelnöke voltam 1942–1944.* 1–2. Budapest, Európa–História, 1991.

Kamenec 2007

Kamenec, Ivan: *On the Trail of Tragedy: The Holocaust in Slovakia.* Bratislava: Hajko & Hajková, 2007.

Kepecs 1993

Kepecs József (szerk.): *A zsidó népesség száma településenként (1840-1941)* Budapest: Központi Statisztikai Hivatal, 1993.

Kepecs 1997

Kepecs József (szerk.): *Magyarország településeinek vallási adatai (1880-1949).* Budapest, KSH, 1997.

Kovács A.1922

Kovács Alajos : *A zsidóság térfoglalása Magyarországon.* Budapest: Szerző k., 1922.

Kovács A. 1944

Kovács Alajos: A keresztény vallású, de zsidó származású népesség a népszámlálás szerint. *Magyar Statisztikai Szemle*, 1944. 4–5. sz. 95-108. o.

Kovács A. 2005

Kovács András: The Historians Debate about the Holocaust in Hungary. In Louise O. Vasvári – Steven Tötösy de Zepetnek, eds.: *Imre Kertész and Holocaust Literature.* West Lafayette, Indiana, Purdue University Press, 2005. 138-147. o.

Kovács A. 2006

Kovács András: A holokauszt emlékezete és a magyar társadalom: a holokauszt múzeum fogadtatása a magyar közvéleményben. In Randolph L. Braham (szerk.), *Tanulmányok a holokausztról IV.* Budapest, Presscon, 2006. 289-304. o.

Kovács L. 2004

Kovács László: *Tanú vagyok. Életrajzi töredékek.* Nyíregyháza: Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Önkormányzat Levéltára, 2004.

Kovács M. 2001

Kovács M. Mária: *Liberalizmus, radikalizmus, antiszemitizmus. A magyar orvosi, ügyvédi és mérnöki kar politikája 1867 és 1945 között.* Budapest, Helikon, 2001.

Kovács Z. 2002

Kovács Zoltán András: A nemzeti számonkérés szervezete. In *Századok*, 135. évf. (2002) 5.sz. 1131-1160. o.

Kőbányai 1990

Kőbányai János: A kis utazás. In *Magyar siratófal.* Budapest, Szépirodalmi–Tevan, 1990. 235-262.

Lackó 1966

Lackó Miklós: *Nyilasok, nemzetiszocialisták 1935–1944.* Budapest, Kossuth, 1966.

Laqueur 1998

Laqueur, Walter : The Terrible Secret. Suppression of the Truth about Hitler's „Final Solution”. New York : Henry Holt and Co., 1998.

Lehmann 2002

Lehmann, Rosa, *Symbiosis and Ambivalence: Poles and Jews in a Small Galician Town.* New York: Berghahn, 2002.

Lévai 1964

Jenő Lévai : The Hungarian Deportations in the Light of the Eichmann Trial. In *Yad Vashem Studies V.* Jerusalem, 1964, Yad Vashem. 69-103. o.

Lozowick 2004

Lozowick, Yaacov: Malice in Action. In *Yad Vashem Studies*, Vol. XVII. (2004) 1-38. o.

Löwy 2005

Löwy Dániel: *A Kálváriától a tragédiáig. Kolozsvár zsidó lakosságának története.* 2. bőv., átd. kiad. Kolozsvár, Koinónia, 2005.

Magyary 1942

Magyary, Zoltán, *Magyar közigazgatás. A közigazgatás szerepe a XX. század államában. A magyar közigazgatás szervezete, működése és jogi rendje.* Budapest: Magyar Királyi Egyetemi Nyomda, 1942.

Márai 1945

Márai Sándor: *Napló (1943-1944)*. Budapest: Révai, 1945.

Mayer 1994

Mayer László (szerk.): *Források a szombathelyi gettó történetéhez, 1944. április 15–1944. július 30.* Szombathely, Vas Megyei Levéltár, 2004.

Mendelsohn 1987

Ezra Mendelsohn: *The Jews of East Central Europe between the Two World Wars*. Bloomington, Indiana University Press, 1987.

Michman 2009

Michman, Dan: *Holokaust és történetírás*. Budapest: Balassi, 2009.

Mihályi 2007

Mihályi Gábor, szerk.: *Hogy vizsgázott a magyarság? Horváth Zoltán emlékezete*. Európai Kulturális Füzetek 26. sz. Budapest, Új Világ, 2007.

Molnár 1995

Molnár Judit: *Zsidósors 1944-ben az V.(szegedi) csendőrkerületben*. Budapest, Cserépfalvi, 1995.

Molnár 2000

Molnár Judit: *Csendőrök, hivatalnokok, zsidók. Válogatott tanulmányok a magyar holokaust történetéből*. Szeged, Szegedi Zsidó Hitközség, 2000.

Molnár 2002

Molnár Judit: „Hazafias tisztelettel”. Zsidók és nem zsidók Pécsen a holokaust idején. In *Tanulmányok a holokausztról II*. Szerk.: Randolph L. Braham. Budapest, Balassi, 2002. 257-272. o.

Molnár 2004

Molnár Judit : Two Cities, Two Policies, One Outcome: The De-Judaization of Pécs and Szeged in 1944 In *Yad Vashem Studies*, 32 (2004), 97-129. o.

Molnár 2005

Molnár Judit: Csendőrök a népbíróság előtt. In Molnár Judit (szerk.): *A holokaust Magyarországon európai perspektívában*. Budapest, Balassi, 2005. 647-662. o.

Müller 1993

Müller, Therese: *Från Auschwitz till Günskirchen*. Stockholm: Bonnier, 1993.

Muhoray 2001

A Makfalvi Dósa nemzetség járszági ágának válogatott levelezése és fontosabb iratai 2. 1919-1999. Szerk.: Muhoray György. Documentatio Historica IV-V/2. Szolnok, 2001.

Munkácsi, Ernő. *Hogyan történt? Adatok és okmányok a magyar zsidóság tragédiájához*. Budapest, Renaissance, 1947.

Murányi 2007

Murányi Gábor: Utószó In Ember Mária, *Hajtűkanyar*. Budapest: Noran, 2007. 439-444. o.

Németh – Paksy 2004

Németh László – Paksy Zoltán (szerk.): *Együttélés és kirekesztés. Zsidók Zala megye társadalmában 1919-1945.* Zalaegerszeg: Zala megyei Levéltár, 2004.

Novák 2000

Novák Attila: *Átmenetben. A cionista mozgalom négy éve Magyarországon.* Budapest: Múlt és Jövő, 2000.

Ofer – Weitzman 1998

Ofer, Dalia – Lenore Weitzman, J. (eds.): *Women in the Holocaust.* New Haven – London: Yale University Press, 1998.

Ötvös 1990

Ötvös László: *A madarasi antiszemita megmozdulás.* In Jászkunság, 1990. 1.sz. 81-93. o.

Papp 2008

Papp Zsolt: *A szolnoki zsidóság emlékkönyve.* Szolnok-Budapest, n.k., 2008.

Paulsson 2002

Paulsson, Gunnar S.: *Secret City: The Hidden Jews of Warsaw, 1940-1945.* New Haven, CT., Yale University Press, 2002.

Pál 1986

Pál József: Hamvas Endre a szegedi zsidóság deportálása ellen. In *Szegedi Könyvtári Műhely*, 1986. 1-2. sz. 1-48. o.

Pásztor 2003

Pásztor Cecília (szerk.): *Salgótarjáni zsidótörténet.* Salgótarján, Nógrád Megyei Levéltár, 2003.

Pelle 1990

Pelle János: *A „mezítlábas vérvád”. A kunmadarasi pogrom.* In 2000, 1990. 7.sz. 69-76. o.

Radics 1997

Radics Kálmán (szerk.): *A Hajdú-Bihar megyei zsidóság történetének levéltári forrásai.* Debrecen, HBML, 1997.

Ránki 1964

Ránki György: *Emlékiratok és valóság Magyarország második világháborús szerepéről.* Budapest, Kossuth, 1964.

Ránki 1978

Ránki György: *1944. március 19. (Magyarország német megszállása)* 2. kiad. Budapest, Kossuth, 1978.

Ránki 1982

Ránki György: Magyar Holocaust. In *Élet és Irodalom*, 26. évf. (1982) 25 sz. 7-8. o.

Ránki 1983

Ránki György (szerk.): *Hitler hatvannyolc tárgyalása 1939–1944. Hitler Adolf tárgyalásai kelet-európai államférfiakkal. I–II.* Budapest, Magvető, 1983.

Ránki 1988

Ránki György: *A Harmadik Birodalom árnyékában.* Budapest, Magvető, 1988.

Redlich 2002

Redlich, Shimon, *Together and Apart in Brzezany: Poles, Jews, and Ukrainians, 1919-1945.* Bloomington: Indiana University Press, 2002.

Reitlinger 1957

Reitlinger, Gerard : *The SS. Alibi of a Nation.* New York: Viking Press, 1957.

Reuveni 2009

Reuveni Sári : A Világ Igazai Magyarországon In Frojimovics Kinga – Molnár Judit (szerk.): *A Világ Igazai Magyarországon a második világháború alatt.* Budapest: Balassi, 2009. 11-20. o.

Ronén 1998

Ávihu Ronén: *Harc az életért. Cionista ellenállás Budapesten–1944.* Budapest, Belvárosi, 1998.

Rosenfeld 1974

Rosenfeld József: Emlékezés a bajai gettóra. In *MIOK Évkönyv, 1973/74.* Szerk.: Schreiber Sándor. Budapest, 1974. 146-154.

Rothkirchen 1961

Rothkirchen, Livia: *The Destruction of Slovak Jewry: A Documentary History.* Jerusalem: Yad Vashem, 1961.

Rozett 1994

Rozett, Robert: From Poland to Hungary: Rescue Attempts 1943-1944. In *Yad Vashem Studies*, XXIV (1994) 177-193. o.

Rozett 1997

Rozett, Robert: Jewish Armed Resistance in Hungary. In Cesarani, David (ed.) : *Genocide and Rescue. The Holocaust in Hungary 1944.* Oxford–NY: Berg, 1997. 135-145. o

Ságvári Ágnes: *Holocaust Magyarország, 1944.* Budapest, Sollun Bt., 1994.

Schiller 1996

Schiller József: *A strasshofi mentőakció története és előzményei.* Budapest, Cserépfalvi, 1996.

Schmidt 1994

Schmidt Mária: *A vidéki rendőrkapitányok jelentik... Adalékok a magyar zsidóság történetéhez 1941 és 1944 között.* In *Valóság*, 1994. 6.sz. 36-55. o.

Schön 1981

Schön Dezső et al. (szerk.): *A tegnap városa. A nagyvárad zsidósága emlékkönyve*. Tel-Aviv, Láháv, 1981.

Shvoy 1983

Shvoy Kálmán titkos naplója és emlékirata, 1918-1945. Szerk.: Perneki Mihály. Budapest, Kossuth, 1983.

Simko – Végső 2007

Simko Balázs – Végső István: *Zsidósors Kiskunhalason: kisvárosi út a holokauszthoz*. Budapest, L'Harmattan, 2007.

Sipos 1999

Imrédy Béla a vádlottak padján. Szerk.: Sipos Péter. Budapest, Osiris–Budapest Főváros Levéltára, 1999.

Sipos 1999b

Sipos Péter: Az Est-lapok "államosítása" 1939-ben In *História*, 1999. 4. sz.

Síró 1995

Síró Béla: A debreceni zsidóság a Vészkorszak idején. In *Történeti Tanulmányok IV*. Szerk.: L. Nagy Zsuzsa–Veress Géza. Debrecen, KLTE Történelmi Intézet, 1995.

Spector 1990

Spector, Shmuel, *The Holocaust of Volhynian Jews, 1941-1944*. Jerusalem: Yad Vashem, 1990.

Standeisky 2007

Standeisky Éva: *Antiszemizmusok*. Budapest, Argumentum, 2007.

Stark 1995

Stark Tamás: *Zsidóság a vészkorszakban és a felszabadulás után 1939-1955*. Budapest, MTA Történettudományi Intézete, 1995.

Stern 2004

Stern Samu: *Emlékirataim. Versenyfutás az idővel! A „zsidótanács” működése a német megszállás és a nyilas uralom idején*. Budapest: Bábel, 2004.

Steuer 1997

Steuer, Claudia: *Theodor Dannecker. Ein Funktionär der „Endlösung”*. Essen: Klartext Verlag, 1997.

Szabó F. 1969

Szabó Ferenc: A dél-alföldi közigazgatás történetének néhány kérdése 1944 márciusától a felszabadulásig. In *A Tiszántúl felszabadítása II*. Budapest, TIT, 1969.

Szabó L. 2006

Szabó László: *Jász-Nagykun-Szolnok megye rövid története írásban és képen*. Szolnok, Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Pedagógiai Intézet, 2006.

Száraz 1984

Száraz György: Egy előítélet nyomában. In Hanák Péter (szerk.): *Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus. Tanulmányok a zsidókérdésről a huszadik századi Magyarországon*. Budapest: Gondolat, 1984. 295-347. o.

Szedzerjesi – Tyekvicska 2006

Szedzerjesi Cecília – Tyekvicska Árpád (szerk.): *Senkiföldjén. Adatok, források, dokumentumok a Nógrád megyei zsidóság holocaustjáról*. Salgótarján, Studium Libra–Nógrád Megyei Levéltár, 2006.

Szekfü 1947

Szekfü Gyula: *Forradalom után*. Budapest, Cserépfalvi, é.n. [1947]

Szinai – Szűcs 1965

Horthy Miklós titkos iratai. 3. kiad. Szerk.: Szinai Miklós - Szűcs László. Budapest, Kossuth, 1965.

Szita 1991

Szita Szabolcs: *Utak a pokolból: Magyar deportáltak az anektált Ausztriában 1944-1945*. Sopron, Metalon, 1991.

Szita 1994

Szita, Szabolcs: Az 1944-1945 évi polgári, diplomáciai és katonai embermentés történetéhez. In *Magyarország 1944. Üldöztetés–embermentés*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó – Pro Homine-1944 Emlékbizottság, 1994. 7-114. o.

Szita 2002

Szita Szabolcs: *A Gestapo Magyarországon. A terror és a rablás történetéből*. Budapest, Korona, 2002.

Szontágh 1902

Szontágh Jenő: *Tíz év. A Szolnok keletén dolgozó „Alföld” című szabadkőműves páholy története 1891-től 1901-ig*. Szolnok, Háy és Grün, 1902.

Tibori Szabó 2004

Tibori Szabó Zoltán: Csík vármegye zsidósága a betelepüléstől a megsemmisítésig. In Randolph L. Braham (szerk.): *Tanulmányok a holokausztról III*. Budapest: Balassi, 2004. 103- 142. o.

Tiszti Címtár, 1944, Pótfüzet

Magyarország Tiszti Cím- és Névtára, Pótfüzet. Budapest: MKKSH, 1944.

Toldi 1941

A bűnügyi nyomozás. Próbacsendőrök tankönyve 5. Összeállította: dr. Toldi Árpád őrnagy. Budapest, Stádium, 1941.

Tóth 1994

Tóth Sándor: A megszállás előkészítése és végrehajtása. In Vargyai Gyula – Almási János (szerk.): *Magyarország 1944 – A német megszállás*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 1994. 41-53. o.

Tyekvicska 1995

Tyekvicska Árpád szerk.): Adatok, források, dokumentumok a balassagyarmati zsidóság holocaustjáról. In *Nagy Iván Történeti Kör évkönyve*. Balassagyarmat: Nagy Iván Történeti Kör, 1995. 63-202. o.

Ungváry 1998

Ungváry Krisztián: *Budapest ostroma*. 3. kiad. Budapest: Corvina, 1998.

Urbancsok 2004

Urbancsok Zsolt (szerk.): *Makói holokausz emlékkönyv: a soá 60. évfordulójára*. Makó, Szegedi Zsidó Hitközség, 2004.

Urbancsok 2007

Urbancsok Zsolt (szerk.): *Emlékező macskakövek Magyarországon 2007. (Stolpersteine in Ungarn 2007)* Budapest, Berger Ágnes – 2B Galéria, 2007.

Vági 1998

Vági Zoltán: A másik Endre László. Csillaghegyi csendőrtörténet. In *Remény*, 1. évf. 3.sz. (1998. december) 47-53. o.

Vági 2002

Vági Zoltán: Endre László. Fajvédelem és bürokratikus antiszemitizmus a közigazgatási gyakorlatban 1919–1944. In *Tanulmányok a holokausztról II.* Szerk.: Randolph L. Braham. Budapest, Balassi, 2002. 81-153.

Vago 1966

Vago, Bela: The Destruction of the Jews of Northern Transylvania. In *HJS*, Vol. 1. 171-221. o.

Varga B. 1984

Varga Béla: Nehéz napok. Egy fiú naplója. In *Jászkunság XXX. évf.* (1984) 2. sz. 36-41.

Varga B. 1994

Varga Béla: Káin, mit tettél? In *A szolnoki zsidóság története*. Szerk.: Varga Béla. Szolnok: Damjanich János Múzeum, 1994. 74-103. o.

Varga 2006

Varga László: A „Jaross-listák”. Történelmi áttekintés. In Randolph L. Braham (szerk.): *Tanulmányok a holokausztról IV.* Budapest: Presscon, 2006. 141-161. o.

Vargyai 1994a

Vargyai Gyula: Így döntöttek. A Magyarország német megszállását eredményező német katonai döntési mechanizmus. In Vargyai Gyula – Almási János (szerk.): *Magyarország 1944 – A német megszállás*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 1994. 7-20. o.

Vargyai 1994b

Vargyai Gyula: A megszállt ország politikai rendszere. In Vargyai Gyula – Almási János (szerk.): *Magyarország 1944 – A német megszállás*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 1994. 67-79. o.